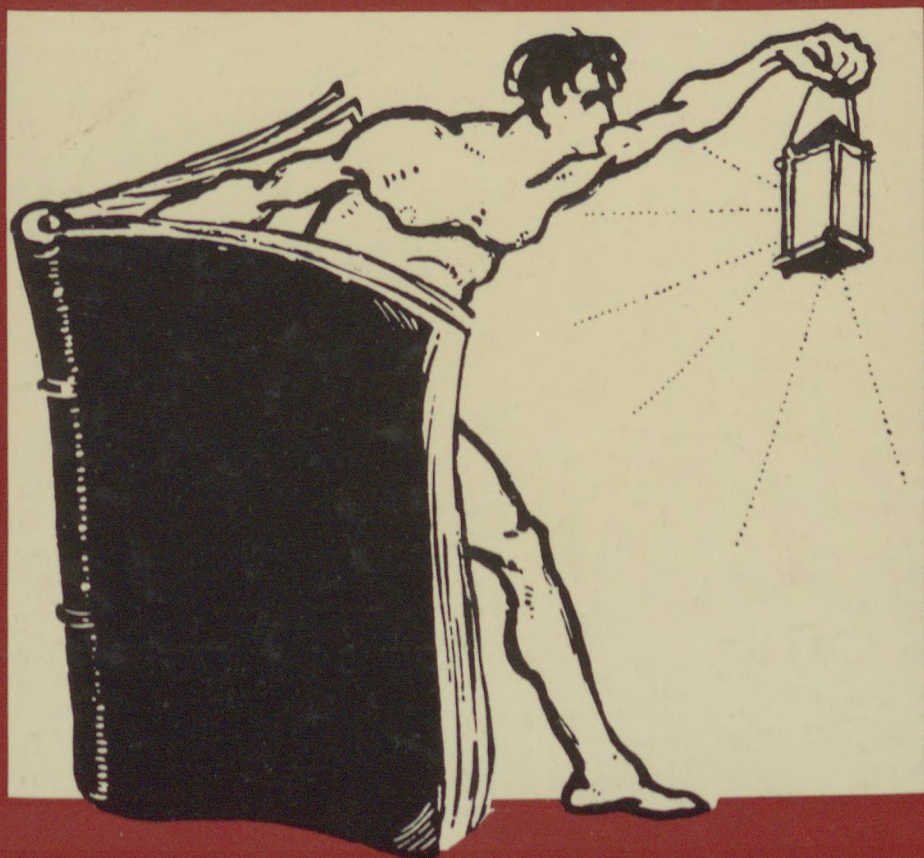

A MAGYAR SZOCIÁL- DEMOKRATÁK KÖZGAZDASÁGI NÉZETEI

1890–1945

Solt Katalin – Szigeti Endre

Akadémiai Kiadó, Budapest

A MAGYAR SZOCIÁLDEMOKRATÁK
KÖZGAZDASÁGI NÉZETEI
(1890—1945)

A MAGYAR
SZOCIÁLDEMOKRATÁK
KÖZGAZDASÁGI NÉZETEI
(1890—1945)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST, 1986

SOLT KATALIN—SZIGETI ENDRE

**A MAGYAR
SZOCIÁLDEMOKRATÁK
KÖZGAZDASÁGI NÉZETEI
(1890—1945)**

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1990

507793

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 5639 1

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1990

© Solt Katalin—Szigeti Endre, 1990

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György
Budapest, 1990

Nyomdai táskaszám: 18 791

Felelős szerkesztő: Stark Mariann

Műszaki szerkesztő: Horváth Anikó

A fedéltervet készítette: Killer Marcella

Megjelent 13,58 (A/5) ív terjedelemben

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtár: 8425 / 19. 90. sz.

TARTALOM

Előszó 7

I. A marxi politikai gazdaságtan a pártpropagandában 9

1. Áru és pénz 11

2. Tőke és értéktöbblet 16

3. A termelési ár 20

4. Bér — ár — profit. Földes Mihály cikksorozata 21

II. Eredmények és buktatók az imperializmuselméletben 25

1. A monopolkapitalizmus lényegéről 26

2. A termelés és a tőke koncentrációja. A monopóliumok 35

3. A finánc-tőke gazdasági szerepe 44

4. A monopol-tőke gazdasági és területi expanziója 46

5. A tőkés állam szerepe a gazdaságban; az állami monopolkapitalizmus 52

III. A túltermelési válságról 62

IV. Az agrárkérdés 70

1. Elméleti gyökerek 70

2. Az ún. üzembérgyök 76

3. Az agrárprogram 97

V. A munkásosztály helyzetének javításáért folytatott harc elvi kérdései 108

VI. A szocialista társadalomról 121

1. A szocializmus általános jellemzése 121

2. A szocializmus előfeltételei 124

3. A szocializmusba való átmenet 130

A kötetben szereplő fontosabb személyek 145

Felhasznált irodalom 149

ELŐSZÓ

Amikor könyvünk kézírata 1985-ben elkészült, azzal a tudattal adtuk át az Akadémiai Kiadó szerkesztőségének, hogy egy szűk szakmai közönség érdeklődésére számot tartó kiadvány lesz belőle. A kézirat leadása óta eltelt több évért most kivételesen hálásak lehetünk. Az elmúlt időszakban gyökeres fordulat következett be országunk politikai életében. Ez azzal is járt, hogy újjáalakult a Magyarországi Szociáldemokrata Párt. Az újjáalakulás óta eltelt idő nem teszi lehetővé, hogy e tényből bármiféle következtetést levonhassunk. Azt azonban feltételezzük, hogy ez önmagában is nagyobb olvasóközönséget fog jelenteni könyvünk számára. Véleményünk szerint növelheti az érdeklődők számát az is, hogy a Magyar Szocialista Párt vezetése is fontosnak tartja kiemelni, hogy szándékai szerint támaszkodni kíván a szociáldemokrata értékekre is.

Könyvünkben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt közgazdasági elméleti munkásságát mutatjuk be a pártalakulástól 1945-ig. Feldolgoztuk a párt kiadványait (újságokat, folyóiratokat, a párt kiadásában megjelent könyveket), a párt tagjainak egyéb publikációit és természetesen a hivatalos dokumentumokat (kongresszusi jegyzőkönyveket, határozatokat), valamint a parlamenti jegyzőkönyveket is. Mindezek alapján rekonstruáltuk, hogyan vélekedtek a magyar szociáldemokraták a különböző közgazdasági problémákról. Könyvünkben csak azoknak a nézeteivel foglalkoztunk, akik az MSZDP tagjai voltak. Természetesen tudjuk, hogy lehetett valaki anélkül is szociáldemokrata, hogy tagja lett volna a pártnak. Ennek megítélését azonban a közgazdasági nézetek alapján aligha tehetjük volna meg. Véleményünk szerint az, hogy kit nevezhetünk szociáldemokratának, elsősorban politikai kérdés, és ennek megítéléséhez nem rendelkezünk megfelelő és megalapozott kritériumokkal. Ezért választottuk a fenti, kényelmesnek tűnő megoldást, ami közgazdasági szempontból mindenképpen indokolt, hiszen ha az olvasó belelapoz majd e nem túl vastag kötetbe, tapasztalni fogja, hogy nehezen találni olyan közgazdasági eszmerendszert, olyan, jól körülírható, tézisekbe összefoglalható elveket, amelyekkel a szociáldemokraták közgazdasági álláspontja jellemezhető. Ha pedig minden olyan magyar gondolkodót, aki egyik vagy másik kérdésben a szociáldemokratákkal egyező álláspontra jutott, felvettünk volna listánkra, akkor a tízszeres terjedelem sem lett volna elegendő.

A hatalmas forrásanyag feldolgozásához a tematikus módszert választottuk. Ezzel egyrészt megkönnyítjük a résztémák iránt érdeklődők dolgát, másrészt az anyag

nem is tett volna lehetővé más megoldást. Itt nem néhány hatalmas életművet hátrahagyó közgazdász munkássága kerül bemutatásra, hanem aktív párttagok elméleti tanulmányaiból (esetenként könyveiből), pártdokumentumokból áll össze a kép; elsősorban nem közgazdászokról van tehát szó. Voltak természetesen az MSZDP-ben is olyanok, akik főként gazdaságelméleti problémákkal foglalkoztak, de egy sem volt közöttük, aki ezt főhivatásszerűen végezte volna. Így tehát kis töredékekből kellett egy egységes képet szerkesztenünk. Az ilyen kép természeténél fogva eltérő kidolgozottságú: egyes elemei nagyon világos kontúrokkal bírnak, máshol elmosódott vonalakat, esetenként csak színfoltokat találunk. Ez egy munkáspárt, mégpedig egy nehéz körülmények között tevékenykedő párt esetében szükségszerű: hiszen nem volt jól fizetett apparátusa (kutatóbázisról nem is beszélve), amelyik szisztematikus tudományos kutatásokat végezhetett volna. A pártnak voltak ugyan főhivatású alkalmazottai, ők azonban elsősorban politikusok voltak. Ezért főként olyan közgazdaságtani kérdésekkel foglalkoztak, amelyek a párt politikája, ideológiája szempontjából szükségesnek bizonyultak. Csak kevesen és ritkán engedhették meg maguknak, hogy érdeklődésüknek megfelelő elméleti kutatásokat folytassanak, minden közvetlen gyakorlati-politikai indíték nélkül. Mindezt figyelembe véve tűnik igazán értékesnek, amit a közgazdaságtanban a magyar szociáldemokraták teljesítettek.

Egyikőjük nevéhez sem fűződik közgazdasági iskola, nem rengették meg a közgazdasági közvéleményt világraszóló felfedezésekkel — mégis megtették, ami a legtöbb lehetett. Igyekeztek nyomon követni a közgazdaságtan eredményeit, ennek alapján, ennek segítségével választ próbáltak adni a gazdasági élet által újra és újra felvetett kérdésekre. Válaszaik nem voltak mindig a legmegfelelőbbek, nem mindig leltek rá az objektív összefüggésekre, sokszor eltévedtek a gazdaság dzsungelében. Összességében azonban, a legfontosabb problémákat tekintve rátaláltak az adekvát megoldásokra: a monopolkapitalizmus lényegére, az agrárkérdés megoldási módjára, a gazdasági válságok mibenlétére stb. Munkásságuk legmaradandóbb értékének azt tartjuk, ahogyan a mindennapi gazdasági és politikai problémákhoz nyúltak: többnyire igyekeztek azok lényegéhez eljutni és megoldási módjaikat megtalálni, soha nem tévesztve szem elől, hogy ezt a munkásosztály érdekében kell tenniük.

A szociáldemokrácia politikai értékelését nem tekintjük feladatunknak. A szociáldemokraták gazdaságtani tevékenységéről azonban elmondhatjuk, hogy — bár nem voltak mentesek a buktatóktól és az ideologizálástól — többnyire megmaradtak a marxizmus és az osztályharc talaján, annak módszerét alkalmazva koruk gazdasági problémáira.

A szerzők

I. A MARXI POLITIKAI GAZDASÁGTAN A PÁRTPROPAGANDÁBAN

Marx — a társadalom fejlődésének törvényszerűségeit, a kapitalizmus termelési viszonyainak belső lényegét feltárva — megteremtette a munkásosztály ideológiáját, lerakta a tudományos politikai gazdaságtan alapjait. Követőire kettős feladat hárult: megismertetni a munkásokkal a marxi elméletet és a marxizmus alapján választ adni a kapitalizmus fejlődésének újabb jelenségei által felvetett kérdésekre, továbbfejleszteni Marx életművét. Ez utóbbi feladatnak azonban csak azok tehetek eleget, akik alaposan ismerték, megértették és gondolkodásuk szerves részévé tették a marxizmust. Mielőtt tehát azt vizsgálnánk, milyen eredményeket értek el, milyen nézeteket vallottak a magyar szociáldemokraták a politikai gazdaságtan egyes kérdéseiről, azt kell megtudnunk, milyen elméleti alapra támaszkodtak. Ennek érdekében vázoljuk fel, milyen felkészültséggel rendelkeztek, illetve rendelkezettek a magyar szociáldemokrata közgazdászok és politikusok a marxista politikai gazdaságtan terén.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt története során mindvégig a marxizmust tekintette ideológiájának. Ezért a marxista társadalomszemlélet terjesztése, a munkások, illetve a párttagok ilyen irányú képzése mindig a párt elsődleges feladatai között szerepelt. A magyar szociáldemokrácia vezetői tudták, hogy a marxizmus alapjainak megismerésében legfontosabb az eredeti források, Marx és Engels műveinek tanulmányozása. Ezért szorgalmazták — lehetőségeikhez mérten — a klasszikusok egyes műveinek magyar nyelvű kiadását.

Az első világháború előtt több fontos politikai gazdaságtani írás jelent meg. Így többek között „A Kommunista Párt kiáltványa” 1896-ban; a „Bérmunka és tőke” 1898-ban; „A zsidókérdéshez” 1903-ban; Kautsky „Marx gazdasági tanai” című műve ugyanebben az évben; „A politikai gazdaságtan bírálatához” és „A gothai program kritikája” 1909-ben látott napvilágot a Szabó Ervin szerkesztette, Marx—Engels válogatott írásait tartalmazó kötetben. 1918—19-ben természetesen több klasszikus mű jelent meg. A két világháború között, 1921-ben adták ki az „Anti-Dühring”-et, „A család, a magántulajdon és az állam eredetét”-t 1922-ben, az 1857—58-as kéziratok „Bevezető a közgazdaságtan kritikájához” című részét 1931-ben. Ezenkívül a kortárs külföldi szociáldemokrata szerzők számos olyan művét adta ki a párt magyarul, amelyek népszerű formában ismertették meg az olvasókkal a marxizmus alapjait.

Míndez azonban kevésnek bizonyult a szervezett munkások tömegeinek képzéséhez. Ezért magyar szociáldemokraták is tollat ragadtak, hogy a szélesebb olvasóközön-séghez eljutó sajtóban, illetve különböző rövidebb broszúrákban foglalják össze a marxi politikai gazdaságtan legfontosabb megállapításait. A két legfontosabb orgánium az először hetilapként, később naponta megjelenő *Népszava*, valamint az 1906-tól kiadott elméleti folyóirat, a *Szocializmus* volt. Az írásos agitációhoz szervesen kapcsolódtak a párt és a szakszervezetek különböző tanfolyamai és előadásai.

Az agitáció meghatározó formája a politikai gazdaságtan terén más és más volt a párt történetének egyes szakaszaiban. Az első világháború előtt nagyobb szerepet kaptak a nyomtatott kiadványok, a Horthy-korszakban viszont a főleg élszóra épülő pártoktatás vált a politikai gazdaságtani alapismeretek szerzésének döntő forrásává. A század első évtizedeiben a párt vezetőinek nem sikerült kiépíteniük a rendszeres és tömeges oktatás kereteit. Hiányoztak ehhez az anyagi feltételek, de kevés volt a képzett előadó is. A párt és a szakszervezetek helyi szervei sem voltak alkalmasak arra, hogy ellássák a rendszeres munkásképzés feladatait. A monarchia politikai rendszere a marxizmust viszonylag liberálisan kezelte; az ideológiát nem, inkább a munkások szervezeteit, politikai agitációját tartotta veszélyesnek. Ezért a marxista eszméket tartalmazó könyvek, folyóiratok kiadását nem akadályozták. (Más kérdés, hogy ezek terjesztése már sokszor komoly akadályokba ütközött.)

A Tanácsköztársaság bukása után az ellenforradalmi rendszer üldözte a kommunista ideológiát, a marxizmus eszméjét is. Ez nagyban hátráltatta az MSZDP ideológiai munkáját, ezen belül a marxizmust terjesztő művek kiadását. A párt ugyanakkor anyagilag és szervezetenélég elég erős volt ahhoz, hogy megszervezze a széles munkástömegekre kiterjedő párt- és szakszervezeti tanfolyamokat, amelyek intézményszerűen egymásra épülő fokozatokból álltak. Ebben az időszakban „az MSZDP és a szakszervezetek előadássorozatai, szemináriumai jelentették az egyetlen olyan legális, szélesebb tömegeket átfogó oktatási tevékenységet, amely a korszerű tudományosság színvonalán materialista világnéppé, szocialista történelem- és társadalomszemlélet kialakítására törekedett”.¹

Elsősorban a bécsi szociáldemokrata emigráció és a kommunisták adtak ki közgazdasági agitációs füzeteket, amelyek azonban csak illegális úton juthattak el a hazai munkás olvasókhöz. Ezek az írások azonban a pártoktatás keretében elhangzott előadásokkal együtt alig éreztették hatásukat a szociáldemokrata sajtóban.

Az 1920—1945 közötti hazai szociáldemokrata irodalomban csak a második világháború alatt akadt egy jelentősebb cikksorozat (Földes Mihályé), amely a kapitalizmus termelési viszonyaival rendszerezetten és a marxi politikai gazdaságtani tanítások terjesztésének igényével foglalkozott. A sajtónak ilyen irányú agitációra való felhasználása nyilván összefüggött azzal, hogy a háború kitörése jelentősen korlátozta a pártszervezetek működését, a korábbi oktatási formák folytatását.

Az a generáció, amelyik közgazdaságtani ismereteit a hivatalos ideológiává változott marxizmus megismerésével — mégpedig jól szervezett állami intézmé-

¹ Kende János—Sipos Péter: Munkásmozgalom és munkásművelődés Magyarországon a kapitalizmus viszonyai között. Párttörténeti Közlemények, 1980, 1. sz. 14.

nyekben való megismerésével — alapozta meg, aligha tudja pontosan és megfelelőbbé tehetetlenül megítélni a századforduló szervezett munkásai számára íródott politikai gazdaságtani jellegű tankönyveket. Pontosán meg tudjuk mondani ugyan, hogy a leírtak mennyiben feleltek meg Marx gondolatainak, mennyire hűségesek az interpretációk. Elolvashatjuk a vezető szociáldemokraták visszaemlékezéseit, ebből némi fogalmunk lehet a közegről, azokról az emberekről (tudásukról, olvasmányaikról), akik a politikai gazdaságtani ismeretterjesztést folytatták. De szinte semmit vagy nagyon keveset tudunk azokról a munkásokról, parasztokról, akiknek a brosúrák szóltak, akik hallgatták az előadásokat, a napi 10-12 órai munka után böngésztek a Népszavát vagy a Szocializmust. És ami jelen munkánk szempontjából a legfontosabb: nem tudhatjuk bizonyosan, hogy milyen ismeretekre volt szükségük a politikai gazdaságtan terén. Abban biztosak vagyunk, hogy a munkások ösztönös elégedetlenségét irányítani kellett — be kellett bizonyítani, hogy a kapitalizmusban helyzetük csak átmenetileg javítható, a tőkés termelési viszonyok nem teszik lehetővé gazdasági helyzetük alapvető megváltoztatását; ez csak egy új társadalomban, a szocializmusban lehetséges. De bizonytalanok vagyunk a tekintetben, hogy kell-e behatóan ismerniük pl. a marxi értékelméletet ahhoz, hogy a forradalmi mozgalom tudatos harcosaivá váljanak. Ezt a korabeli szerzők nyilván elég pontosan és megbízhatóan látták. A marxi politikai gazdaságtan alapkategóriáit ismertető művek esetében ma már nem lehet mindig pontosan tudni, hogy a szerző egyszerűsített-e az olvasók igényeihez igazodva, vagy saját tudása bizonytalanságai tükröződnek-e csupán. Úgy gondoljuk tehát, hogy e művektől nem szabad számon kérni a marxi elmélet mélységeit, tudományos igényű interpretálását. Ezért ebben a témakörben elsősorban az ismertetésre szorítkoztunk, és csak ott adunk értékelést, ahol meg vagyunk győződve mércénk megbízhatóságáról.

1. Áru és pénz

A marxista politikai gazdaságtanban valamelyest is járatos olvasó számára közhelynek számít, hogy az *értékelmélet* kulcsfontosságú Marx életművében; tudományos értékelmélete nélkül nem tárhatta volna fel a kapitalizmus gazdasági törvényeit. A századelő magyar szociáldemokratái a marxi értékelmélettel, annak ismertetésével csak kismértékben, elméleti jelentőségénél sokkal kisebb súllyal foglalkoztak. Ennek oka valószínűleg az volt, hogy szerintük a munkások számára elsődleges fontosságú annak megértése, hogy a tőkésék hogyan és miért zsákmányolják ki őket, ehhez pedig elegendőnek tartották annak hangoztatását, hogy az érték forrása az emberi munka. Ugyanakkor azt gyanítjuk, hogy maguk az ismeretterjesztő művek szerzői sem látták minden vonatkozásban az értékelmélet helyét és szerepét Marx politikai gazdaságtanában. Ezt abból gondoljuk, hogy csaknem kivétel nélkül Marxra hivatkoznak, többnyire nyíltan megfogalmazzák, hogy Marx idevágó írásait akarják bemutatni. „A németül nem tudó elvtársaknak fontos lehet, ha magyarul is olvashatják annak a hatalmas munkának [„A tőké”-nek — S. K.—SZ. E.] egy-két részletét, megismerhetik legalább a lényegét, azért megkíséreljük itt a lehető egyszerű

nyelven annak ismertetését”² — írja például „A szocializmus termőföldjén” című cikksorozat szerzője.

Az értékelmeletről leginkább a bevezetőben jelzett, főként németből fordított művekből szerezhettek ismereteket az érdeklődők. E fordítások többsége — itt csak az interpretációkról beszélünk, nem az eredeti Marx-művekről — helytálló nézeteket ismertetett. Akadtak persze itt is vulgarizáló művek, így pl. a „Tőke és munka” című broszúra. Mielőtt a magyar szerzőktől származó írásokra térnénk, szólni kívánunk erről a műről is — két tényező miatt: Egyrészt nem olyan közismert, ma már alig hozzáférhető, mint a többi, pl. Kautsky idevágó könyve. Másrészt stílusában, hangvételében, színvonalában a legközelebb áll a többi hazai kiadványhoz, ezért jó összehasonlítási alapot nyújt.

A „Tőke és munka” szerzője az értékelmelettel foglalkozva kikerüli az árutermelő munka kettős jellegét, elhagyja a konkrét és absztrakt munka fogalmát; egyszerűen az általános emberi munkában jelöli meg az érték forrását. „Minden tárgyban bizonyos mennyiségű általános emberi munka foglaltatik, ez határozza meg a különböző tárgyak csereértékét.”³

A pénzzel foglalkozó fejezetben a szerző meg akarja értetni: a pénz nem pusztán a csere technikai nehézségeinek leküzdésére jött létre. A használati érték—érték tulajdonságon keresztül igyekszik megragadni a pénz lényegét: „A tulajdonos áruját az összes többi áru egyenértékének tekinti. Minthogy pedig minden árutulajdonos ezt teszi, átláthatjuk, hogy általános egyenérték, vagyis értékmérő nem létezik, szükséges tehát, hogy az érték meghatározására egymás közt olyasvalami létezzék, ami ilyen általános egyenérték, vagyis értékmérő legyen . . . A »pénc« mint áru használati értéke tehát kettős, tudniillik egyrészt áru természete szerint, másrészt pedig különleges társadalmi funkciója szerint. A pénz tehát általános áru mint egyenértéke az összes többi árunak.”⁴

A továbbiakban arról ír, hogy a pénz értékét az összes többi áruban lehet meghatározni; ha két fém tölti be a pénz szerepét, akkor a termékeknek kétféle ára van; a pénz értékének változása megváltoztatja az áruk árait, de értékét nem. Említést tesz a pénzegység és a súlyegység eltéréséről és az eltérés okáról is. Ezután áttér a pénz forgalmi eszközként való funkcionálásának jellemzésére. Itt megemlíti, hogy a pénz a forgalomban „jelképes értékkel” is szerepelhet. Röviden összefoglalja a kincsképzés lényegét is,⁵ de a forgalom különböző pénzigényéből adódó ingadozások kiegyenlítésében a bankok szerepét hangsúlyozza: „A forgalomban levő áruk mennyisége, ára és az áruforgalom gyorsasága nagy és folytonos ingadozásoknak lévén alávétve, a forgalomnak hol több, hol kevesebb pénzre van szüksége . . . Gyűjtőhelyekre van szükség, ahová a pénz a forgalomból befolyik és ahonnan ismét előkerül. Ezek a bankok.”⁶

² A szocializmus termőföldjén. Az áru. Népszava, 1907. április 27.

³ Tőke és munka. Népszava kiadás, Budapest, 1893, 5.

⁴ Uo. 6.

⁵ „. . . ha bizonyos mennyiségű pénzt a forgalomból elvonnak, akkor keletkezik az, ami kincsnek nevezetük. . . Mindenki, aki elad és nem vesz, kincset gyűjt.” Uo.

⁶ Uo.

A pénzfunkciókat tehát gyakorlati működésükön keresztül mutatja be, igyekezve elkerülni az elméleti nehézségeket. Ezzel a pénz társadalmi szerepéről elég megbízható kapaszzkodókat nyújt olvasóinak.

A magyar szerzők művei közül elsőként egy, a Népszavában 1907-ben megjelent cikksorozatról szólunk. A sorozat „A szocializmus termőföldjén” címet viseli, viszonylag részletesen foglalkozik az értékelmélet alapkérdéseivel. A szerző következetesen és pontosan adja vissza Marx gondolatait.⁷ Először a használati értéket jellemzi, majd meghatározza a csereérték fogalmát. Ezt követően keresi a kicserélendő árukban levő közös tulajdonságot, és megállapítja, hogy az csak az emberi munka lehet. Ezzel — írja — elvonatkoztatunk a használati értéktől, de egyben a munkák hasznos, konkrét jellegétől is. Ez az egyetlen írás, amelyik következetesen, marxi értelemben használja a csereérték és az érték kifejezéseket.

„A szocializmus termőföldjén” című cikksorozat további erénye, hogy ez az egyetlen, magyar szociáldemokratától származó írás, amelyben az árutermelő munka kettős jellege, az absztrakt és a konkrét munka jellemzői világos és érthető interpretációban olvashatók. Rámutat az egyszerű árutermelés alapvető ellentmondására is: kifejti, hogy magántulajdonosi viszonyok között a termelés nem egyezhet meg a szükségletekkel, mert „hogy milyen mennyiséget tesz ki a szükséges az összesség számára, azt senki sem tudja”.⁸ Történelmi szemléletével kiemelkedik a hasonló tárgyú szociáldemokrata írások közül. Leszögezi például, hogy a munka mindig eredményez használati értéket, de csak meghatározott viszonyok — árutermelési viszonyok — között alkot értéket. Az árutermelés kialakulásának feltételeivel együtt kimutatja azt is, hogyan lehetséges az árutermelés ellentmondásainak megszüntetése: meg kell szüntetni az ellentmondások alapját, „a termelőeszközökben való magántulajdont”.⁹

Az első világháború előtt még egy összefüggő munkát találtunk e tárgyban: Varga Jenő sorozatát a szociáldemokraták elméleti folyóiratában, a Szocializmusban. Elméleti szocializmus című rovatában Varga a marxista politikai gazdaságtan alapösszefüggéseinek bemutatására kapott lehetőséget, melynek keretében felvázolta a marxi értékelméletet is.

Varga — hasonlóan a „Tőke és munka” című brosúrához — nem tartotta szükségesnek az árutermelő munka kettős jellegére vonatkozó marxi tételek részletes és pontos kifejtését. Megelégszik egy utalással az érték jellemzése során: „csak olyan munka termel csereértéket, mely munka által használati érték is termelődik”.¹⁰ Nem használja sem az absztrakt, sem a konkrét munka fogalmát. Nem osztja fel következetesen a munkatermékeket árukra és nem árukra. Az absztrakt és konkrét munka elhagyása azonban nem korlátozza abban, hogy az érték termelési viszony jellegére rámutasson. Maga Marx is előbb ismerte fel az érték termelési viszony jellegét, mint ahogy feltárta az árutermelő munka kettős jellegét. Varga Jenő jól látta Marx azon megállapításának fontosságát, hogy az érték csak látszólag a dolgok

⁷ Nagyjából A tőke I. kötet I. fejezetének „Az áru két tényezője: a használati érték és érték” című I. pontját ismerteti.

⁸ A szocializmus termőföldjén. Az áruban foglalt munka kettős jellege. Népszava, 1907. május 12.

⁹ Uo.

¹⁰ Varga Jenő: Az érték. Szocializmus, 1909—1910, I. sz. 34.

tulajdonsága, valójában emberek közötti viszony. Varga megjegyzése erről — „A cseréérték nem tárgyak tulajdonsága, hanem egy emberi társadalmi viszony”¹¹ — véleményünk szerint nem éri el valódi célját. Ennyivel nem lehet a dolog tartalmát megvilágítani, így csak bizonyítás nélküli tétel marad. A dolog megértéséhez jóval többre lett volna szükség.

Varga Marx egyik nagy érdemének tartotta, hogy a munkaérték-elméletbe „behozta a társadalmi munka fogalmát”;¹² amelyet a következőképpen definiált: „a rendes munkaintenzitással, az illető időben általánosan szokásos technikai eszközökkel megtermelt és a társadalmi szükséglet kielégítésére alkalmas árutárgyban foglalt munkamennyiség”.¹³

Varga Jenő munkásságának korai szakaszában (emigrálását megelőzően) két elméleti témának szentelt megkülönböztetett figyelmet: a pénzelméletnek és a monopolkapitalizmus egyes sajátosságainak; mindkét területen új elemekkel gazdagította a marxista politikai gazdaságtant. Ezért mi is többet foglalkozunk itt pénzelméleti műveivel, hozzátevé, hogy ezek jelentősége részletesebb, sokoldalúbb elemzést is igényelne, ami azonban jelen munkánk kereteit szétfeszítené.

Varga említett cikksorozatában a pénz kialakulásának szükségességéről szólva megelégszik azzal a megállapítással, miszerint „Munkamennyiségekben számolni . . . bonyolult dolog volna: ehelyett az érték mérésére aranymennyiségeket használnak.”¹⁴ Mivel az érték, az áru és az ártermelés sajátosságait is hasonlóan leegyszerűsítette, nem kérhetjük tőle számon ebben a kérdésben sem az elméleti mélységet. Másképp áll a helyzet egy későbbi, átfogó pénzelméleti művével, melynek címe „A pénz uralma a békében, bukása a háborúban”. Érdemes ebből kicsit hosszabban idézni az idevágó részt.

Az árucseré — írja — törzsek között, vagyis egyes közösségek között kezdődik, és ebben az első formájában „tisztán a használati értéken alapult”. Miután a csere egyre gyakoribbá vált, „kezdtek mérlegelni, hogy érdemes-e saját termékük egy bizonyos mennyiségét cserébe adni egy bizonyos mennyiségű olyan termékért, amit ők maguk is meg tudtak termelni . . . A legkezdetlegesebb árucserénél nincs szükség olyan árura, amelynek bizonyos mennyiségében fejezzük ki a többi áru értékét. Az összehasonlítás itt még közvetlenül a munkamennyiség alapján történik; az emberek még meg tudják ítélni, hogy mennyi fáradságukba, mennyi munkanapjukba kerülne az illető árut maguknak előállítani. Tudják, hogy mennyi fáradságukba került annak a terméknek az előállítása, amelyet cserébe akarnak adni, és így közvetlenül meg tudják ítélni, érdemes-e cserélni, vagy sem . . . Amilyen arányban nagyobb lesz a munkamegosztás az egyes törzsek között, valamint a törzsbeli emberek között, olyan arányban válik nehezebbé, sőt lehetetlenné annak a megítélése, hogy mennyi munkamennyiségbe került valamely becserélendő tárgy termelése. Kialakul tehát egy közvetítő, amelyben minden áru értékét kifejezik.”¹⁵

¹¹ Uo. 35.

¹² Varga Jenő: A társadalmi munka mint az értéknagyság alapja. Szocializmus, 1909—1910, 2. sz. 88.

¹³ Uo.

¹⁴ Varga Jenő: A munkaerő ára és értéke. Szocializmus, 1909—1910, 3. sz. 127.

¹⁵ Varga Jenő: A pénz: uralma a békében, bukása a háborúban. In: Böröczfy Ferenc (szerk.): A proletárdiktatúra gazdaságpolitikája. Kossuth Könyvkiadó, 1976, 119—120.

Bármilyen körültekintően írja is le a pénz kialakulásának felszíni folyamatát Varga Jenő, itt is hiányzik a pénz létrejöttének az áru, illetve az árutermelés sajátosságaiból fakadó szükségességének bemutatása. És ha ezt a hiányosságot egy ismeretterjesztő műről nem is kérhetjük számon, feltétlenül fel kell rónunk egy elméleti igényességű, tudományos munkának. Annál is inkább hiányzik ez az elméleti láncszem, mert Varga a pénz funkcióit sokoldalúan és alaposan elemezte ezután. Sőt, éppen ez utóbbi területen jutott el 1919 előtti munkássága egyik legjelentősebb teljesítményéhez: elsőként tett kísérletet a marxista közgazdászok közül arra, hogy összekapcsolja a marxi pénz- és járadékelméletet. A monopóliumok kialakulása nyomán bekövetkezett jelentős és tartós áremelkedés okait keresve elemezte Varga az aranytermelés és az árszínvonal közötti kapcsolatot. Ennek során felismerte, hogy az aranytermelésben keletkező különbszeti bányajáradék lényegesen módosítja az arany árcentrumát, emiatt az aranytermelő munka termelékenységének változása elhanyagolható hatással van az arany árára, tehát nem lehet okozója az általános árszínvonal-emelkedésnek. Nézzük, miként igyekezett ezt bizonyítani!

Először azt vizsgálta, miként viselkedik az olyan áruk értéke, amelyeknek termelése nem fokozható korlátlanul. Ezeknek a termékeknek az értékét, és így az aranyét is, „mindenkor a legrosszabb körülmények közt termelt, a szükséglet fedezésére még szükséges áruk termelési költsége szabja meg; más szóval kifejezve, a legrosszabb körülmények közt termelt áruban foglalt munkamennyiség”.¹⁶

Varga szerint az arany iránti kereslet, illetve a társadalmi szükséglet mindig lényegesen nagyobb, mint az aranytermelés. Ennek bizonyítékát abban látja, hogy „a folyton gondosabban kifejlesztett hitelrendszer nem szolgál más célt, mint a szűkös arany mennyiség pótlását”.¹⁷ Ezért szerinte a termelési költség csökkenése nem csökkenti az arany értékét, hanem arra ösztönöz, hogy a rosszabb termelési feltételű bányát is művelésbe vonják, aminek következtében a költség csökkenése csupán az aranytermelők bányajáradékát növeli. Az aranytermelőknek „nem kell versenyezni, mert összes terméküket el tudják adni a piacon adott áron”.¹⁸

Koncepciója az állandóan növekvő kereslet feltételezése mellett arra épül, hogy az aranyat többé-kevésbé változatlan áron veszi fel a piac. Ennek okát abban jelöli meg, hogy az arany legfőbb vásárlói a központi jegybankok, amelyek igyekeznek az aranyparitást állandó szinten tartani, ezért nagyjából azonos áron vásárolják az aranyat. Feltételezéseit az általa elemzett korszak viszonyaira alapozta. Adatokkal bizonyította, hogy „az aranytermelésben semmi lényeges olcsóbbodás nem állt be”, a termelés technikájának fejlődése „az aranybányatulajdonosok profitját növelte”.¹⁹

Ezek a feltételek természetesen általánosan nem érvényesek. Megítélésünk szerint Varga megállapításai mégis kiindulópontjai lehetnek az aranytermelés, az aranyár vizsgálatának. Varga Jenő vizsgálódásainak eredményeképpen feltárta az általános árszín-

¹⁶ Varga Jenő: A drágaság. Pesti Könyvnyomda Rt., 1912, 225.

¹⁷ Uo. 229.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Varga Jenő: A drágaság. Népszava, 1912. december 1.

vonat-emelkedés valódi okát: a monopóliumok kialakulása következtében az iparban érvényes „csökkenő munkamennyiség törvénye” nem tud érvényre jutni, mert a monopóliumok „a szabad áralakulást megakadályozván, mesterségesen emelik az árakat”.²⁰

2. Tőke és értéktöbblet

A kapitalista társadalom ellentmondásainak feltárása a párt agitációs céljait szolgálta: a kizsákmányolt tömegeket így lehetett ráébreszteni arra, hogy gyökeresen csakis a tőkés társadalom megdöntésével változtathatnak helyzetükön. A kizsákmányolás társadalmi-gazdasági alapjaira ezért nemcsak azokban a művekben hívták fel a figyelmet a magyar szociáldemokraták, amelyekben a kapitalizmus lényegét igyekeztek felvázolni, hanem akkor is kitértek rá néhány mondat erejéig, ha valamilyen konkrét politikai vagy gazdasági problémával foglalkoztak. Ezek az utalásszerű megjegyzések azonban nem jogosítanak fel általános következtetések levonására. Arra a kérdésre, mennyire ismerték meg a magyar szociáldemokraták a kapitalizmus termelési viszonyait, gazdasági törvényeit, elsősorban azon művek tanulmányozásával kaphatunk választ, amelyekben behatóan foglalkoztak a kapitalizmus politikai gazdaságtanával. E művek többsége pedig — valóságosan vagy vélten — a marxizmust igyekezett ismertetni.

Azok számára, akik elkötelezték magukat a munkásosztály forradalmi harca mellett, nem lehetett kétséges, hogy a tőkés jövedelme a munkások kizsákmányolásából származik. Ez a kiindulópont egyértelmű és vitathatatlan volt a magyar szociáldemokrata mozgalom vezetői számára.

Általánosan jellemző volt az is, hogy formálisan szinte mindenki a munkaerő áruba bocsátásából magyarázta az értéktöbblet létrejöttét. Felbukkan ugyan a magyar szociáldemokraták körében is az a tévhit, hogy a munkások nem kapják meg az őket megillető részt a termelt értékből, így a tőkés a munkások becsapásával jut profithoz.²¹ Ez azonban csak kivételnek tekinthető, mégis figyelmet érdemel, mert ha még a Népszavában is helyet kaphatott ilyen tudománytalan elképzelés, akkor a munkások körében még inkább élhetett.

Nagyobb hatása volt azonban annak, hogy a párt dokumentumai egyértelműen kimondták: *a proletárok munkaerejüket adják el* a termelési eszközök tulajdonosainak. Már az 1890. évi Elvi Nyilatkozat is leszögezi, hogy „a munkaeszközök egyes birtokosok kezében vannak összpontosítva”, a munkásosztály pedig „csupán a munkaereje fölött rendelkezik”.²² Az 1903. évi pártprogram még világosabban mutat rá a munkaerő áru jellegére: „. . . a munkásosztálynak nem marad egyebe, mint munkaereje, amelyet amazoknak [a termelési eszközök tulajdonosainak — S. K.—Sz. E.] áruba bocsátani kénytelen . . .”²³

²⁰ Varga Jenő, A drágaság. 233.

²¹ Nagy tőke, kis tőke. Népszava, 1895. április 19.

²² A magyarországi szociáldemokrácia 1890. december 7-én és 8-án Budapesten tartott pártgyűlésének jegyzőkönyve. In: A Magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (a továbbiakban MMTVD) 2. köt. Szikra, 1954, 40.

²³ A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1903. évi április hó 12-én, 13-án és 14-én Budapesten tartott X. pártgyűlésének jegyzőkönyve. MMTVD 3. köt. Szikra, 1955, 139.

A pártprogramban is nagyjából megfogalmazódott, így általánosan is elfogadott volt, hogy a munkások a gazdasági kényszer hatására adják el újra és újra munkaerejüket. Vagyis a munkások — mivel nincsen tulajdonukban termelési eszköz — létfenntartásukat csak úgy biztosíthatják, ha munkaerejüket eladják a tőkésnek; a munkást csak a gazdasági kényszer bírja rá, hogy eltérje a tőke kizsákmányolását.

Az ily módon megfogalmazott összefüggéseket a korszak szociáldemokratái közül tehát mindenki elfogadta. Az ebből adódó folyamatok azonban már nem szerepeltek a párt programjában, hiszen ezek magyarázata nem fér bele egy ilyen dokumentumba.

Az MSZDP működésének első három évtizede alatt ismeretterjesztő írások sora foglalkozott a tőkés termelési folyamat lényegével és a kizsákmányolás magyarázatával. Ezek a munkák — lényegében Marx-interpretációk — jól jellemezték a munkaerő áruvá válásának feltételeit, a munkaerő-áru sajátosságait, az érték-többlet keletkezési folyamatát; feltárták a tőke állandó és változó részre való felosztásának jelentőségét, az érték-többletráta lényegét. (Természetesen nem mindegyik írásban szerepelt minden felsorolt részlet.)

E munkák tanulmányozása során felfigyeltünk egy — szerintünk — ellentmondásos jelenségre. Az ilyen témával foglalkozó írások szerzői szinte kivétel nélkül kitérnek arra a kérdésre, miért kénytelen a munkás eladni munkaerejét, de alig szentelnek figyelmet annak, hogyan jött létre a kapitalizmus, és milyen sajátosságai vannak a tőkés kizsákmányolásnak, vagyis miben tér el a tőkés kizsákmányolás a korábbi kizsákmányolási formáktól. Azért támadt hiányérzetünk ezzel kapcsolatban, mert a korabeli magyar társadalom még magán viseli a feudalizmus bizonyos jegyeit. Az MSZDP gyakran hangoztatta, hogy Magyarország még feudális jellegű társadalom. Ennek igazolásához, a kapitalizálódás szükségességének bizonyításához a jelzett elméleti összefüggések felhasználhatók lettek volna. Ez is a magyarországi szociáldemokrácia egyik furcsasága: a szigorúan vett elmélet és a gyakorlati politika kapcsolata nem szerves, gyakori az elszakadás: az elmélet konzekvenciáit nem vonják le a politikára nézve, vagy a politika elméleti alátámasztását nem igénylik az elmélettől. Pedig ekkor még az elméleti szakemberek és a politikusok személye közvetlen egységben van.

A tőkés kizsákmányolás folyamatának bemutatását ebben a korszakban még jó néhány naiv, vulgáris nézeteket valló szerző is megkísérelte. Nem foglalkoztunk ezek részletes felkutatásával, de még így is számos önjelölt „világmegváltó” kiadványára bukkantunk, amelyek — még ha szűk körben is, de — sok munkást megfertőztek. A korszak egyik legtöbbet forgatott brosúrája, „A szociáldemokrácia evangéliuma” is jó néhány ilyen naiv-vulgáris elemet tartalmaz. Ez a füzet 1894-től 1919-ig hatszor jelent meg, mindannyiszor az MSZDP kiadásában. Szerzője *Mezőfi Vilmos*, aki 1900-ban kivált az MSZDP-ből, és megalakította a Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Pártot, ezért az „Evangélium” a második kiadástól kezdődően nem jelezte a szerző nevét.

Mezőfi nem a gazdaság legbelső lényegét leíró marxi tanokat ismerteti, hanem a munkások kézzelfogható valóságából indul ki, és azokat kívánja magyarázni. Ezt azonban véleményünk szerint elég alacsony színvonalon teszi. A brosúra népszerűsége miatt illusztrációképpen bemutatunk néhány kirívó részletet.

Mezőfi rámutat, hogy a munkások — mivel nincsen tulajdonukban termelési eszköz — munkaerejüket kénytelenek eladni. Szerinte azonban a munkás megélhetési költségei nincsenek hatással a munkabérekre, azok csak a kereslet és a kínálat viszonyától függnék. Ha azt akarta ezzel érzékeltetni, hogy a tőkés nem a munkás megélhetését tartja szem előtt, amikor a béreket megállapítja, akkor talán elfogadható, amit ír. Szerintünk azonban ebből a megfogalmazásból nemcsak ezt a következtetést lehet levonni, hanem például a vasbértörvényben „alátámasztott” hamis összefüggést is, aminek a célja a munkások gazdasági harcának korlátozása. Egy olyan országban, ahol a bérek éppen csak elérik a létminimumot, aligha lehet figyelmen kívül hagyni a munkabér azon funkcióját, hogy fedeznie kell a létfenntartási költségeket. Ennek elhanyagolása nemcsak elméleti, de súlyos politikai hiba is.

Mivel Mezőfi a „munkaerő” árát csakis a kereslet és a kínálat viszonyából tudta megmagyarázni, ezért az összes többi árura is kiterjesztette azt, és kijelenti, hogy az árat a „tulajdonképpeni belső érték” nem befolyásolja. Az értéktöbblet keletkezését viszont összekapcsolja az értékkel.

Miért és hogyan keletkezik az értéktöbblet Mezőfi szerint? „Egy árunak előállításhoz, tegyük fel, öt órai munka kell. Ha a gyáros ezt az árut eladja, annyit kap érte, hogy abból a pénzből kifizetheti a munkást, pótolhatja az elhasznált munkaanyagot, félretehet az elkoptatott munkaszerszámok esetleges pótlására, és még annyi nyeresége marad, hogy abból meg tud élni. Öt órai munka tehát teljesen elegendő volt ahhoz, hogy a munka »kifizesse magát«. A gyáros azonban nemcsak öt órát dolgoztat, hanem 10-12 órára terjeszti ki a munkaidőt. Mindazon munka tehát, amely az öt órán túl végeztetik, nem megfizetett munka, és eredményezi a munkaérték-többletet, amely minden jog nélkül vándorol a gyáros kezébe.”²⁴

Ezen okfejtés egyetlen pozitív mozzanata, hogy az értéktöbblet forrásaként a munkás munkáját tünteti fel. De olyan zavaros, hogy még „házi” használatra sem elfogadható. Csak néhány kérdéssel szeretnénk rámutatni a fejtegetés nyilvánvaló tévedéseire. Ha az első öt órai munka termékének bevételeiből anyagot és munkaeszközt pótolnak, miért nem szükséges a pótlás a második öt-hét óra termékének bevételeiből? Lényegesebb hiányosság, hogy nem ad választ arra, miért hajlandó a munkás öt órán túl dolgozni? (A munkaerő-áru sajátosságainak ismerete hiányzik a válaszhoz.) Hogyan jöhet létre az első öt órai munka során előállított termék árbevételeiben annyi nyereség, amiből a tőkés meg tud élni? Ha ebben az első öt órában is van túlmunka, akkor a munkaidő két részre osztása minden elvi alapot nélkülöz.

Nem folytatjuk a sort. Ennyiből is látható, hogy a század eleji munkásmozgalom még nem jutott el a tudományosan megalapozott munkásképzéshez; a téveszmék még a felvilágosítók fejében is éltek.

A kapitalizmus alapvető ellentmondását az egész korszakban csupán egyetlen Népszava-cikkben találhatjuk meg, ott viszont rendkívül kimerítően tárgyalja az aláírás nélkül megjelent cikk szerzője. „A burzsoázia és a proletárság között dúló osztályharc nem egyéb, mint a mai termelési viszonyokban uralkodó ellentétnek az emberekre való átvitele, vagyis azon ellentétnek a szüleménye, mely a termelési módnak társadalmi jellege és az eltulajdonítási módnak magánjellege között rejlik.

²⁴ Mezőfi Vilmos: A szociáldemokrácia evangéliuma. Népszava kiadás, Budapest, 1894, 7.

A termelési eszközök ugyanis egyes tőkés tulajdonát képezik, kik a termelés eredményét eltulajdonítják, ellenben a termelés maga társadalmi folyamatot képez, azaz a használati értéket a munka tervszerű megosztása és szervezése alapján sokan hozzák létre. És ezen ellentét egy másik ellentétet is rejt magában; a munkatelepeken a tervszerű munkamegosztáson és szervezésen alapuló munkával szemben áll a termékeknek tervtelen eladása a piacon.”²⁵

A század elején „A tőké”-ben feltárt összefüggések, a tőkés termelési viszonyok marxi jellemzése feltétlenül érvényes volt. Az elmélet fejlesztése a kapitalizmus és az árutermelés általános vonásai kapcsán két irányban haladhatott és haladt is. Egyrészt a marxi elmélet bírálóival szemben egyre újabb és újabb érveket kellett kovácsolni a marxizmus igazának bizonyítására. Másrészt a kapitalizmus fejlődésének új jelenségeit kellett értelmezni, általánosítani. Az utóbbi területen elért eredményekről később szólunk. Itt röviden az első tényezővel kellene foglalkoznunk. Nem véletlen a feltételes mód. A polgári és a marxizmustól távolodó baloldali nézetek (így elsősorban a revizionizmus) bírálatában, a marxizmus érvényességének bizonyításában a magyar szociáldemokraták alig tettek érdemleges előrelépést. Így például még érintőlegesen sem foglalkoztak az ekkorra elterjedt szubjektív értékfelfogással, az elosztási viszonyoknak ezen értékfelfogáson alapuló magyarázatával. De nem szálltak vitába a revizionistáknak a marxi érték- és értéktöbblet-elmélet érvényességét megkérdőjelező gondolataival sem. Véleményünk szerint ennek egyik oka az volt, hogy a magyar szociáldemokraták többsége nem volt elég felkészült ahhoz, hogy érdemi vitába bocsátkozzon ilyen általános elméleti kérdésekben. Még a képzett és tehetséges közgazdászokat is sokkal inkább a gyakorlathoz közelebb álló közgazdasági kérdések foglalkoztatták. Másrészt a marxi eszmerendszerrel folytatott vita Magyarországon főként filozófiai síkon folyt, és ennek a vitának fő színterei a polgári radikálisok fórumai, a Társadalomtudományi Társaság és a Huszadik Század voltak. Itt aktív szerepet vállaltak egyes szociáldemokraták is, de a vita szinte alig érintett közgazdaságtani kérdéseket.

Az egyéniség, a többlet elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a marxi példákat az akkori magyar valóságból vett jelenségekkel helyettesítették, a munkások mindennapjaival igyekeztek illusztrálni az elméleti összefüggéseket. Feltétlenül pozitívan kell értékelnünk ezeket a próbálkozásokat még akkor is, ha nem mindig sikerült elérni céljukat. Mindenképpen azt tükrözik, hogy egyes magyar szociáldemokratákban felmerült az igény arra, hogy ne szolgai módon ismertessék a marxizmust, hanem élő tartalommal töltsék meg.

A munkások életéből merített példák egy része — a helyes törekvés ellenére — túllőtt a célon: olyan pontosan akarták a valóságot megközelíteni, hogy ezzel esetenként elfedték a lényeges összefüggéseket. Megemlíthetjük a „Tőke és munka” című műben szereplő egyik, az értéktöbbletrátát illusztráló számszerű példát, amelyik túlságosan hosszadalmasra és bonyolultra sikerült, így nem könnyítette a megértést. Az állandó tőke elemeit például egy főkönyvi kivonat precizitásával részletezi, ezért az olvasó figyelmét az köti le, hogy kihámozza az egyes rovatok jelentését; így az összefüggés lényege elsikkad.

²⁵ Marx tana az osztályharcról és tőkefejlődésről. Népszava, 1902, november 25.

Más esetekben előfordult, hogy az elméleti tételt ugyan jól szemléltették, de nem fogalmaztak elég körültekintően, így esetleg olyan tételeket cáfoltak vagy tettek kérdésessé vele, amelyek bemutatása közvetlenül nem volt céljuk. Például Varga Jenő ilyen figyelmetlenséget követett el, amikor a munkaerő-áru értékét meghatározó „történelmi mozzanatot” akarta illusztrálni: „A tót munkás pálinkán, túrón és krumpolin él, halinában, bocskorban jár, kunyhóban lakik; a magyar és német munkás kenyeret, húst, szalonnát eszik, vászonba és posztóba öltözik, rendesen lakik; tehát a tót munkás munkaerejének értéke kisebb, mint a német vagy magyar munkásé . . . A munkaerő értéke a munkásságnak bizonyos országban, bizonyos időben szokásos életmódjától függ, és így olyan pontosan, mint az asztalé vagy széké, sohasem határozható meg.”²⁶ Ez a szemléltetés nem egészen találó. Úgy tűnik belőle, hogy a tót munkásnak eleve kisebbek az igényei, tehát munkaerejének értéke is kisebb. Az igények eltérésének okaira is utalni kellett volna, mert így tápot adhatott bizonyos nacionalista elképzeléseknek.

Végezetül röviden arról szólunk, hogyan látták a magyar szociáldemokraták az *értéktörvény érvényesülését* a kapitalizmusban. A kapitalizmusbeli árcentrum tulajdonságainak ismerete a munkásosztály napi gazdasági küzdelmeiben és ideológiai harcában egyaránt fontos volt. A munkások életszínvonalát közvetlenül érintette a fogyasztási cikkek árszínvonalának alakulása, ezért nap mint nap tették fel a kérdéseket a közgazdaságtanban járatos szociáldemokrata vezetőknek: miért emelkednek az árak és miért nem tart ezzel lépést a mi bérünk változása? A válaszhoz pedig elengedhetetlen az árcentrum viselkedésének ismerete.

3. A termelési ár

A kapitalizmusban az érték módosult formája, a termelési ár válik árcentrummá. Az áralakulásnak ezt a törvényét Marx „A tőke” III. kötetében fejtette ki, ami 1894-ben jelent meg. A magyar szociáldemokraták közül csak kevesen ismerték e III. kötet tartalmát. Először 1902-ben tesznek említést a termelési ár létezéséről, egy Népszava-cikkben. Ennél részletesebben Kautsky „Marx gazdasági tanai” című könyvéből és Varga Jenő „Elméleti szocializmus” rovatának egyik részéből tájékozódhatnak a magyar olvasók.²⁷

Az első cikk, amelyben a termelési árat említik, „Marx tana az osztályharcról és tőkefejlődésről” címmel jelent meg. Már a címből is kitűnik, hogy a termelési ár problémája csak mellékesen, sokféle gondolattal együtt szerepelt benne. A szerző röviden utal a profitráták kiegyenlítésének okára: mivel különböző az egyes iparágak szerves összetétele, ezért azonos értéktobbletráta különböző profitrátát eredményezne értéken történő csere esetén. „A kifejlett tőkés társadalmakban az árukat nem munkaértékükön, hanem termelési költségükön adják el, mely a felhasznált

²⁶ Varga Jenő, A munkaerő ára és értéke. 129.

²⁷ A „termelési ár” kifejezést ezekben az írásokban nem használták. Az 1902-ben megjelent Népszava-cikk szerzője „termelési költségnek” nevezi. Kautsky könyvében Garami Ernő „termelőár”-nak fordította. Varga Jenő pedig az „eladási ár” kifejezést használta.

előállítás költségből (munkabér plusz felhasznált holt munka, pl. gép) és bizonyos rászámításból áll, amely megfelel a társadalmi össztermelés átlagprofitjának, vagyis azon termelési ágak profitrátájának, amelyekben a tőke szervi összetétele a bértőkének a többi felhasznált tőkéhez való átlagos arányát mutatja . . . Az áruk ára tehát a különböző termelőágakban nem egyformán mozog értékük körül. Az egyik termelőágban állandóan értékükön alul, a másokban állandóan értékükön felül vannak, és csakis azon termelőágakban közelítik meg értéküket, amelyekben a tőkének közepes a szervi összetétele.”²⁸

Ebből a cikkből a legfontosabbat — vagyis azt, hogy a kapitalizmusban nem érteken történik a csere — megtudhatták az olvasók. A cikk jellegénél fogva sem adhatott volna ennél többet. Még arra is utal, hogy az átlagprofitrátát az értéktörvény szabályozza. „Az értéktörvény teljesen eltűnik a termelő öntudatából, s csak annak háta mögött működik, s hosszú időközökben szerinte szabályozódik az átlagprofitráta magassága.”²⁹

A cikk megjelenése után egy évvel vehették kezükbe a munkások Kautsky „Marx gazdasági tanai” című könyvének magyar fordítását, amelyből már részletesen megismerkedhettek a termelési ár kialakulási mechanizmusával is. Varga Jenő említett írása is ennek alapján készülhetett, mert felépítése, gondolatmenete nagyjából egyezik Kautsky könyvének megfelelő fejezetével.³⁰

Varga világosan levezeti, hogyan eredményezi a verseny a tőkék áramlását és ezzel a profitok kiegyenlítődsét átlagprofittá. Részletesen foglalkozik azzal is, hogyan húzódik meg a termelési ár mögött az érték és az értéktörvény. Még arra is rámutat, hogy a profit csak iparági szinten egyenlítődik ki átlagprofittá, az egyes tőkések profitrátái ettől eltérnek.³¹

A magyar szociáldemokraták többsége tehát csak ezekből a rövid összefoglalókból ismerte a termelési ár marxi koncepcióját. Ezek egyikében sem találhatunk részletes elemzéseket például arról, hogyan változtatja meg a termelési árat a munkabérek változása. Ez utóbbinak viszont rendkívüli jelentősége volt a korabeli árviszonyok elemzésénél és a polgári teóriákkal folytatott vitákban. A szociáldemokraták álláspontja e téren éppen azért nem volt kielégítő, azért volt könnyen támadható, mert nem ismerték részletesen a termelési ár tulajdonságait.³²

4. Bér — ár — profit. Földes Mihály cikksorozata

Földes Mihály 1941—1942-es cikkei sok hasonlóságot mutatnak az első világháború előtt megjelent, a kapitalizmus alapvető termelési viszonyaival foglalkozó írásokkal. A „Bér — ár — profit” tulajdonképpen alapfokú politikai gazdaságtani tanfolyam.

²⁸ Marx tana az osztályharcról és tőkefejlődésről. Népszava, 1902. november 25.

²⁹ Uo.

³⁰ Varga korabeli műveinek ismeretéből azt a következtetést lehet levonni, hogy A tőke III. kötetét közel sem ismerte olyan alaposan, mint az I. kötetet. Ezt támasztja alá többek között az is, hogy Varga járadékelméletébe beépítette a csökkenő földhozadék törvényét.

³¹ Varga Jenő: Értéktöbblet és profit. Szocializmus, 1909—1910, 7. sz.

³² Az ebből fakadó hiányosságokra a munkásosztály helyzetével foglalkozó fejezetben még visszatérünk.

A cikkekben szó esik árurol, értékről, pénzről, tőkről, bér munkáról, értéktöbbletről és munkaerő-árurol, vagyis az olvasó tájékozódhat a kapitalizmus alapvető kategóriáinak lényegéről és belső összefüggéseiről. Földes meghatározott elv szerint igyekszik ezeket az összefüggéseket feltárni. Az első cikkben olyan közkeletű kategóriák marxista értelmezését adja meg, mint a tőke, az áru, az érték, az értéktöbblet és a földjáradék. Ezután tér rá a tőkés termelési viszonyok árnyaltabb megközelítésére. A kifejtés során a tőkével, bér munkával kezd, ezután ír a pénzről, és csak jóval később részletezi az áru termelés sajátosságait. Földes tehát *eltért a marxi gondolatmenettől*. Ez éppenséggel erénye is lehetne, hiszen az a törekvés, hogy a felszíni kategóriákból kiindulva jussunk el a lényeghez, a konkrétól az általánoshoz, egy ilyen alapfokú ismereteket közlő írásnál még könnyítheti is a megértést, hiszen ha hűséges marad a marxizmushoz — és Földes következetesen ragaszkodik Marx megállapításaihoz —, a végeredmény ugyanaz lehet, mint a marxi sorrend követése esetében.

A Földes által követett sorrend megítéléséhez legalább két dologra kellett választ találnunk: valóban a könnyebb megértés kedvéért, esetleg a sorozat valamilyen más célja miatt választotta Földes ezt a kifejtési rendet; vagy pedig valamilyen, a Marxétól eltérő elvi koncepció sarkallta arra, hogy ezt a megoldást válassza. Végül is arra a megállapításra jutottunk, hogy feltehetőleg mindkét tényező együttes hatására alkalmazta Földes ezt a tárgyalási módot.

A konkrétól az általános felé haladásra való törekvés már a cikksorozat indításából kitűnik. A sorozat felépítése szempontjából fontosabbnak látszik Földesnek egy másik nyilvánvaló törekvése. Azért akarja olvasóit bevezetni a tőkés termelési viszonyok rejtelmibe, mert tudományosan akarja bizonyítani: a tőkés társadalom ellentmondásai kibékíthetetlenek, megoldásukra csak egyetlen mód kínálkozik, a szocialista társadalom megteremtése. Ez a cél már önmagában is indokolhatja, hogy Földes a kapitalizmus meghatározó viszonyát, a tőkés-bér munkás viszonyt hangsúlyozza, és csak mint a kapitalizmus egyik sajátosságával foglalkozik az áru termelés mibenlétével, nem pedig az áru termelés egy különös fajtájaként a tőkés áru termeléssel. Ha ezt úgy teszi, hogy utal az áru termelés történeti jellegére, semmiféle tartalmi vagy módszertani hibát nem követ el.

Földesnél azonban ez a megoldás egy tévedéssel párosul. Úgy véli, hogy áru termelés csakis a tőkés termelés kialakulásával jön létre. Szerinte a termelés csak a kapitalizmusban válik társadalmivá, a tőkés kooperáció, majd a manufaktúra és a gépi nagyüzem megteremtésével. Másrészt szerinte a kisáru termelő ismert igényre dolgozik, csak a tőkés termelés ismeretlen szükségletre. Eszerint a munkamegosztás és az elkülönült gazdálkodás csak a kapitalizmusban teremődik meg, vagyis „a tőkés termelés hozza az áru termelést”.³³ Földes tehát a kapitalizmus előtti áru termelést nem tekinti valódi áru termelésnek.

Végül is Földes nem tudta zárt logikára építve elvégezni feladatát: a marxista politikai gazdaságtan legfontosabb megállapításainak ismertetését. Földes cikksorozata azonban még ezzel a hiányossággal együtt is remekül sikerült, és lehetővé tette a magyar munkások politikai gazdaságtani képzettségének növelését, elmélyítését.

³³ Földes Mihály: A termelés társadalmisítása. Népszava, 1941. április 20.

A sorozat 36 részből áll, így terjedelme sem teszi lehetővé, hogy részletesen ismertessük. Földes nagyon pontosan és hűségesen adta vissza Marx gondolatait, így az egyes témák ismertetése során csak közismert tételeket ismételtetnénk. Meg kell elégednünk azzal, hogy általános képet adunk erről a munkáról, és egyes részletek kiemelésével érzékeltetjük Földes erőnyeit és esetenkénti pontatlanságait.

A cikkek azt mutatják, hogy Földes nagyon alaposan ismerte Marx munkáit. Ez nem csupán a bőségesen előforduló Marx-idézetekből derül ki, hanem a súlypontok helyes kiemeléséből, a minden lényeges momentumot tartalmazó meghatározásából és az egyes elemek közötti kapcsolatok feltárásából. A sorozat egyes részei rövidségük ellenére olyan pontosan foglalják össze a marxizmus egy-egy tételét, hogy akár változatlan formában ma is alkalmasak lennének alapfokú politikai gazdaságtani tananyagoknak. Ilyen például a pénzzel foglalkozó néhány cikk vagy a tőkefelhalmozással foglalkozó rész.³⁴

A sorozat további erőnye, hogy kerüli a bonyolult fogalmazást, igyekszik egyszerű, közérthető nyelven vázolni a kapitalizmus legáltalánosabb összefüggéseit. Jól példázzák ezt az áru, a pénz és a tőke fétisjellegét egyszerűen, ugyanakkor minden vulgarizálás nélkül tárgyaló sorok.³⁵

Földes minden alkalmat megragad, hogy a kapitalizmus belső ellentmondásait kimutassa. Minden ilyen esetben — nyíltan vagy burkoltan — rámutat arra is, hogy ezek az ellentmondások csakis a tőkés rend megszüntetésével, a szocialista társadalom megteremtésével oldhatók fel. Szép példája ennek az árutermelés fejlődésével foglalkozó rész befejező mondata: „Az áruforma és értékforma megszüntethető a hozzá tartozó ellentmondásokkal együtt és a munkatermékek természetes hivatása [ti. a szükségletkielégítés — S. K.—Sz. E.] magasabb fokon helyreállítható.”³⁶

Földes megkülönböztetett figyelmet szentel azoknak a kérdéseknek, amelyek a munkások helyzetét közvetlenül befolyásolják. Így hosszasan foglalkozik a munkabérek problémájával. Határozottan leleplezi, hogy az egyes bérformák és bérrendszerek valójában a kizsákmányolás fokozását szolgálják.³⁷

Pontosan és árnyaltan mutatja be, hogyan hat a gépesítés a tőkés viszonyokra, miért érdekelt benne a tőkés, és miért értelmetlen a munkások harca a gépek alkalmazása ellen.³⁸

Külön cikkben foglalkozik a marxi politikai gazdaságtan forradalmi jelentőségével. Jól ragadja meg a polgári politikai gazdaságtan progresszív és reakciós jellegének határvonalát, ugyanakkor a klasszikus polgári közgazdaságtan eredményeinek alábecsülésével eltúlozza Marx érdemeit. Földes úgy véli, hogy a klasszikus polgári

³⁴ Földes Mihály: A pénz és az ár. Népszava, 1941. május 4.; uő: A pénz. Népszava, 1941. május 11.; uő: A pénz, mint fizetési eszköz. Népszava, 1941. május 25.; uő: A tőke felhalmozódása. Népszava, 1941. június 12.

³⁵ Földes Mihály: Fétisek. Népszava, 1941. június 22.; uő: Az áru fétis. 1942. február 22.

³⁶ Földes Mihály: A munkatermék történeti fejlődése. Népszava, 1942. január 18.

³⁷ Földes Mihály: A munkaerő értéke és ára. Népszava, 1941. február 23.; uő: A bérformákról. Népszava, 1941. március 2.; uő: A bérrendszerekről. Népszava, 1941. március 9.

³⁸ Földes Mihály: Alacsony és magas munkabérek. Népszava, 1941. március 23.; uő: A gépek szerepe a tőkés termelésben. Népszava, 1941. április 27.

közgazdászok helytelenül fogták fel az egyes jövedelmek forrásait, és a profitot a tőke, a munkabért a munka, a földjára pedig a föld hozadékának tartották.³⁹

Földes azzal, hogy megtépkedte Smith és Ricardo babérjait, Marxot prófétai képességekkel ruházta fel. Bár Marxnak valóban óriási érdemei voltak az érték és az értéktöbblet lényegének megismerése terén, ezekhez szüksége volt a klasszikus polgári munkaérték-elméletre is, amelynek eredményei cseppet sem csökkentik Marx teljesítményének értékét.

A cikksorozat magas színvonala azt bizonyítja, hogy az ellenforradalmi korszak 20 éve alatt — ha a szociáldemokrata irodalom hallgatott is — a munkásképzésben tevékenykedő párt- és szakszervezeti tagok, párton kívüli polgári radikálisok és kommunisták alapos munkát végeztek. A korszak végén olyan érett elméleti közgazdasági munka jelenhetett meg, amely a marxi politikai gazdaságtan alapos és sokoldalú ismeretét tükrözi. Kár, hogy ez a magas fokú képzettség nem kamatozódhatott korábban, és a szociáldemokraták közgazdasági munkáiban alig vagy egyáltalán nem érződött.

³⁹ Földes Mihály: A politikai gazdaságtanról. Népszava, 1941. április 6.

II. EREDMÉNYEK ÉS BUKTATÓK AZ IMPERIALIZMUSELMÉLETBEN

Az MSZDP megalakulásakor már megkezdődött a kapitalizmus új szakaszának, a monopolkapitalizmusnak a kialakulása. A sokoldalú és átfogó elemzés feltételei természetesen csak később, a századforduló után teremtődtek meg, amikor már világossá vált, hogy a monopóliumok megjelenése törvényszerű folyamat eredményeként alapvető változást hozott a tőkés társadalom egészében. A fejlett tőkés országok marxista teoretikusai a tízes évek elején sorra jelentették meg a kapitalizmusban bekövetkezett változások lényegét kutató műveiket. A monopolkapitalizmus egyes jelenségeit az osztrák és német szociáldemokraták élénk vitákban elemzik, és ezekből a vitákból bontakozik ki többféle marxista álláspont az imperializmus lényegéről. Az átfogó imperializmuskép Lenin munkásságának eredményeként jött létre, amelyben tovább élnek a nemzetközi munkásmozgalom marxistáinak eredményei is.

Ez a pezsgő elméleti tevékenység nem maradt hatástalan a magyar szociáldemokratákra sem. Bár a vitákba közvetlenül szinte egyáltalán nem kapcsolódtak be,¹ igyekeztek a legújabb eredményeket nyomon követni és sajtójukban ismertetni. A monopolkapitalizmus magyarországi sajátosságainak elemzése nyilván nem tette volna lehetővé a kapitalizmus új szakaszának tudományos jellemzését. Igaz, hogy a monopoltőkés viszonyok az osztrák monopóliumokkal szinte egy időben jelennek meg Magyarországon is, azok elsősorban nem a gazdaság szerves fejlődésének eredményei voltak. Persze tudjuk, hogy Lenin sem az orosz viszonyokból indult ki, amikor az imperializmus lényegét kutatta. A magyar szociáldemokrácia kevés számú elméleti szakemberének olyan sok feladatot kellett megoldania, hogy nem volt alkalma egyetlen téma átfogó elemzésére.

Bár a monopoltőkés viszonyok a két világháború között egyre erősödtek, és fokozatosan megjelentek az állami monopolkapitalizmus jegyei is, a magyar gazdaság tőkés korszakában mindvégig másodlagos vagy legalábbis mellérendelt szerepet játszottak. Ez lehetett az oka annak, hogy a későbbiekben sem vállalkoztak a magyar szociáldemokraták arra, hogy az imperializmus átfogó elemzését adják. A két világháború közötti szociáldemokrata irodalom is megelégszik azzal, hogy a nemzetközi szociáldemokráciában uralkodó imperializmuselméleteket interpretálja, és inkább egy-egy részkérdést

¹ Kivétel Varga Jenő, akinek a monopolákról írt, a Neue Zeitenben megjelent cikke olyan vezető egyéniségeket bírt válaszra, mint O. Bauer és R. Hilferding.

vettek bonckés alá. Így tehát nem beszélhetünk arról, hogy a magyar szociáldemokratáknak valamilyen átfogó imperializmuselméletük lett volna.

Az első világháború előtt a nemzetközi munkásmozgalom — bár késhegyig menő viták folytak a revizionistákkal — még viszonylag egységes, az egységes elvi alap pedig a marxizmus. A német és osztrák szociáldemokraták vezetői és ideológusai, akik meghatározó szerepet játszottak a II. Internacionáléban is, éppen ebből a szilárd, gyakran ortodox táborból kerültek ki. A magyar szociáldemokraták, akik a közgazdasági elmélet terén döntően követők voltak és nem alakítók, a nemzetközi irodalomból főként azokat a megállapításokat vették át, amelyek jól tükrözték a monopolkapitalizmus akkori sajátosságait.

Az első világháború hatására a nemzetközi munkásmozgalom véglegesen két nagy táborra szakadt; a kapitalizmus viszonyainak bonyolultabbá válásával a munkásmozgalom is több irányzatra bomlott. Megszűnt az a korábbi állapot, amikor még egy egységes mozgalmon belül, a marxizmus dominanciájával folytak az elméleti és politikai viták. A nézeteltérések is többretegűvé váltak: egyrészt éles ideológiai és politikai csatározások folytak az egyes irányzatok között, másrészt a különböző táborokon belül sem volt teljes nézetazonosság. A magyar szociáldemokraták számára, akik az elméleti vitákat továbbra is főleg szemlélték, de nem alakították, ez a sokféleség nehezé tette a tájékozódást. Tovább bonyolította a magyar szociáldemokraták elvi álláspontjának kialakulását (és megítélését is), hogy a magyar párton belül, ha nem is békésen, de ott voltak a három legfőbb irányzat képviselői: a II. Internacionálé hívei, a Kétésfeles Internacionálé elveit képviselők és a III. Internacionálé platformjára helyezkedők egyaránt. Így hát aligha várható, hogy a két világháború közötti időszakban valamilyen egységes elméleti felfogást találunk a magyar szociáldemokraták körében.

1. A monopolkapitalizmus lényegéről

Kora monopolkapitalizmusának lényegét Lenin fogalmazta meg. A kapitalizmus fejlődésének ezt az új szakaszát imperializmusnak nevezte, nyilván azért, mert az új szakaszt a tőke minden irányú terjeszkedése és egyeduralomra való törekvése jellemzi. Ha azonban a Lenin előtt tevékenykedő közgazdászoktól azt várnánk, hogy imperializmuson a kapitalizmus új, monopolista szakaszát értsék, hibát követnének el. Az imperializmus kifejezés már évszázadok óta használatos volt valamely állam gyarmatszerző törekvéseire. Csak Lenin munkássága óta — és azóta is elsősorban a marxisták körében — kapcsolódik ez a fogalom a monopolkapitalizmushoz.²

²Sőt! Napjainkban marxista közgazdászok is kétségbe vonják az elnevezés jogosságát, hiszen — mondják — az imperializmus gyarmati rendszere felbomlott, ráadásul olyan vezető tőkés hatalmak, mint az Egyesült Államok, soha nem rendelkeztek számottevő gyarmatbirodalommal. Nincs szándékunkban az ezzel kapcsolatos vitában állást foglalni — nem is tartjuk elsődleges problémának. Szerintünk nem az elnevezés, hanem a tartalom a fontos, bár kétségtelenül szükséges, hogy egy kifejezést — legalább a marxisták — azonos tartalommal használjanak. Nem hisszük azonban, hogy az imperializmus vagy a

Nem csodálható tehát, hogy az első világháború előtt írt szociáldemokrata művekben az imperializmus kifejezést a gyarmatosításra használták. A téma tartalmi elemzése során látni fogjuk, hogy — elsősorban Hilferding hatására — a tőkés társadalom megváltozott viszonyait a kapitalizmus új szakaszaként értékelték. Az első világháború előtt a magyar szociáldemokraták többsége a tőkés államok politikájában bekövetkezett változásokat csak tüneti jelenségnek tekintette. Az első világháború alatt, és különösen az ellenforradalmi korszakban az imperializmust szintén gyarmatosító külpolitikaként értelmezték. Ekkor azonban már gyakran találkozunk azzal a hibával, hogy ezt a politikát tekintik önmagában lényegesnek — elszakítva a gazdasági alaptól, és a kapitalizmus új szakaszát egyszerűen egy alternatív politikai kurzusként értelmezik.

Az 1910-es évek elején Varga Jenő és Diner-Dénes József munkáiban bukkanhatunk olyan megállapításokra, amelyek — ha nem is kimerítően, de hozzávetőlegesen — megragadják a monopolkapitalizmus lényegét. Varga Jenő — Hilferding nyomán — azt hangsúlyozza, hogy a szabad verseny korszaka véget ért, s a kapitalizmus új szakaszba lépett, ami lényeges pontokon eltér a szabad versenyes kapitalizmustól. „Ami a mai kapitalista társadalmat a Marx boncolta kapitalizmustól megkülönbözteti, az a versenynek majdnem teljes kiküszöbölése a kartellek révén, és ami ezzel szorosan összefügg, a banktőke szerepe a termelésben.”³ Varga Jenő — mint arra később még kitérünk — kartellnek nevezett minden monopolista megegyezést, amelyek keletkezését elsősorban a termelés és a tőke koncentrációjából vezette le, a banktőke termelésben betöltött szerepe pedig nála a finánc-tőke uralmát jelenti. Varga lényegében átvette Hilferding meghatározását a kapitalizmus új szakaszára vonatkozóan. „A »modern« kapitalizmus jellegzetességét — írja Hilferding — azok a koncentrációs folyamatok alkotják, amelyek egyrészt a »szabad versenynek« a kartellek és trösztök alakítása következtében történő »megszüntetésében«, másrészt a banktőke és az ipari tőke mind szorosabb kapcsolatában jelennek meg.”⁴ Ez a meghatározás pedig valóban az imperializmus legfontosabb sajátosságaira utal: a monopóliumok és a finánc-tőke uralmára.

Diner-Dénes József ennél általánosabban közelíti meg a kérdést, ami részben fontos összefüggések feltárását teszi lehetővé, ugyanakkor éppen túlzott általánossága miatt nem teszi kellően világossá a kapitalizmusban bekövetkezett változásokat. Diner-Dénes Marxnak azokból a megállapításaiból indult ki, amelyek a részvénytársaságokra vonatkoznak. Marx a részvénytársaságok vizsgálata során felismerte, hogy a termelőerők fejlődése megköveteli a kollektív tőkés tulajdon kialakulását, mert az egyes tőkés már nem képes a koncentrált termeléshez szükséges tőkét biztosítani.⁵

Diner-Dénes a Marx által feltárt összefüggések általánosításával igyekezett megragadni a monopóliumok lényegét. Meglátta, hogy a termelőerők fejlődése nemcsak a részvénytársaságok létrejöttét teszi szükségessé, hanem előbb-utóbb

monopolkapitalizmus kifejezés használata lényeges tartalmi vagy terminológiai vitára adhatna okot. Mind a két kifejezést a továbbiakban szinonimaként használjuk.

³ Varga Jenő: A gazdasági válság és a munkanélküliség. Szocializmus, 1913—1914, 2. sz. 63.

⁴ R. Hilferding: A finánc-tőke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1959, 39.

⁵ K. Marx: A tőke. III. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1967, 432—435.

megköveteli, hogy a termelők kapcsolatai is más formában valósuljanak meg. A kapitalizmus új szakaszának kialakulásában annak a törvényszerűségnek az érvényesülését látta, hogy „a fokozódott termelőerők a termelő viszonyok új formáit alkotják meg maguknak”.⁶

Rámutatott a monopóliumok társadalmi szerepére is: „a tőke egy lépéssel közeledik a társadalmilag kötött, kollektív forma felé, persze még anélkül, hogy magántulajdon jellegét levetkőznék”, és egyúttal megkezdődik „az egész termelés szervezése”.⁷ Mindezek a megállapítások Marx korábban jelzett oldalain kívül Engelsnél is megtalálhatók.⁸

Diner-Dénes ezt a megközelítést egy nagyon határozott politikai platform alátámasztására használta fel. Következtetése így hangzik: „... valahányszor a termelőerők bizonyos fokot elértek a szervezés útján, a termelő viszonyok újabb formáját kényszerítik ki maguknak s hogy minden ilyen forma újabb lépést jelent előre a termelőerők kollektív formája felé. De ha ez így van, akkor a szociáldemokráciának, amely a termelő viszonyok e formája felé törekszik, semmi oka e fejlődésnek gátlólag útjában állani... Soha nem küzdött a magánvállalatokból részvénytársaságba való átmenet ellen, annak ellenére, hogy ez a munkásságra nem egyszer kellemetlenséggel volt egybekötve. A szociáldemokrácia leghevesebben küzdött azok ellen a kartellek ellen, amelyek csak az árakat monopolizálják, de a termelőerőket nem fokozzák, de rögtön föladta ellenállását, amikor ezek a kartellek a magasabb, a termelőerőket fokozó trösztök formájába alakultak át.”⁹

Ez a tipikusan vulgármaterialista következtetés nyilván sokakat taszított: azokat is, akik dialektikusan gondolkodtak, de azokat is, akik saját gazdasági helyzetükből kiindulva ítélték meg a munkásosztály harcának szükségességét, és nem tudták belátni, hogy bármilyen hosszú távú érdek alapján erről le kellene mondaniuk.

Az *ellenforradalmi korszak* szociáldemokrata irodalmában a hivatalosnak tekinthető álláspont az imperializmus kifejezést nem a kapitalizmus új szakaszaként használja, hanem a tőkés államok politikájának meghatározott irányzataként. Azok a szerzők, akik ezt a nézetet vallják, nem foglalnak állást abban a kérdésben, vajon a kapitalizmus új szakaszát akkor miként nevezik, illetve nem határolják el magukat azoktól, akik az imperializmus kifejezést a monopolkapitalizmusra használják. Ebből tehát még helyes megközelítések is származhatnának. Ami azonban bennünket arra a véleményre juttatott, hogy ezek a szerzők főként Kautsky értelmezésében használják az imperializmus kifejezést, az az volt, hogy e politika gyökereit kutatva egyikük sem talált rá a monopolkapitalizmussal való szoros, elválaszthatatlan kapcsolatra. Így tehát nem egyszerűen terminológiai eltérésről volt szó.

Mielőtt megismerkednénk ezekkel a felfogásokkal, amelyek leginkább Elkán László és Bárd Imre műveiben találhatók, röviden szólni kívánunk *Kautsky imperializmuselméletéről*. A magyar szociáldemokraták ugyanis nemcsak támaszkodnak Kautskyra, de bírálják is őt.

⁶ Diner-Dénes József: Szocializmus és ipar. Szocializmus, 1906—1907, 4. sz. 111.

⁷ Uo.

⁸ Fr. Engels: Anti-Dürring. MEM 20. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1963.

⁹ Diner-Dénes, Szocializmus és ipar. 113.

Kautsky mindenekelőtt helyteleníti azokat a nézeteket, amelyek az imperializmus fogalmával a modern kapitalizmus valamennyi jelenségét kívánják felölelni. „Az imperializmus a tőkés politika egyik sajátos fajtája, akárcsak a manchesterizmus, amelynek a helyébe lép. Az utóbbi szintén nem meghatározott gazdasági fázist jelzett, ha szükségképpen össze is függött egy ilyen fázissal.”¹⁰ Az imperializmus a finansztoke politikája, de nem azonos azzal. Majd néhány hónappal később így határozta meg az imperializmus lényegét: „Az imperializmus a magas fejlettségű ipari kapitalizmus terméke. Minden ipari kapitalista nemzetnek abban a törekvésében áll, hogy egyre nagyobb agrárterületet igázzon le és kebelezzzen be, tekintet nélkül arra, hogy milyen nemzetek lakják azt a területet.”¹¹ E nézet legfőbb hibája — ahogy arra már Lenin rámutatott —, hogy „az imperializmus politikáját elszakítja gazdaságától, a politikai téren megnyilvánuló monopólizmust elszakítja a gazdasági téren megnyilvánuló monopolizmustól”.¹²

Az imperialista politika Kautskynál nem szükségszerű velejárója a monopolkapitalizmusnak, abban az értelemben, hogy elképzelhetőnek tart másfajta politikát is. Ebből fejlődik ki azután az ultraimperializmus elmélete.

A magyar szociáldemokraták a Horthy-korszakban éppen az utóbbi téren, vagyis az imperialista politikát eredményező gazdasági mozgatórugók megítélésében térnek el Kautskytól. *Bárd Imre* Kautskyval szemben lényegtelennek tartja, hogy ipari vagy agrárországról van-e szó. Az imperializmus szerinte a halálosan beteg kapitalizmus utolsó mentési kísérlete, ami egy terjeszkedő külpolitikában ölt testet. Egy országban akkor fognak imperialista politikát követni, ha „az illető országban a kapitalizálódás külső vagy belső konfliktusai elérik csúcspontjukat . . . Az imperializmus tehát nemcsak egy korszakot lezáró, hanem minden állam egész létét jellemző, sajátos politika.”¹³

Hasonlóképpen *Elkán László* is bírálja azt a felfogást, amelyik az imperializmus gazdasági gyökerét az ipar és a mezőgazdaság egyenlőtlen fejlődésében véli megtalálni. Elkán szerint az imperializmus mindenféle külföldi piac megszerzésére való törekvés, gazdasági gyökere pedig a tőke- és árutúltermelésben keresendő.

Kézenfekvő lehetett a magyar szociáldemokraták számára, hogy az imperialista politika nemcsak az iparilag fejlett országok sajátja, hiszen Magyarország nem tartozott ezek közé, mégis imperialista jellegű politikát folytatott. Tehát nem fogadhatták el Kautsky érvelését erről a kérdésről. Elfogadták viszont Kautsky imperializmuselméletének azt a részét, hogy az imperializmus meghatározott gazdasági erők politikája, nem pedig a modern kapitalizmus különböző jelenségeit átfogó, azok egymással való szükségszerű kapcsolatára utaló meghatározás. Bárd és Elkán egyaránt igyekezik válaszolni arra a kérdésre, mi a gyökere az így értelmezett imperializmusnak.

Bárd az imperializmust a kapitalizmus új szakaszának tekinti, és rávilágít, hogy ez a kapitalizmus ellentmondásainak kiéleződéséből fakad. Nem elemzi azonban,

¹⁰ Die Neue Zeit, 1914, II. köt. 111.

¹¹ Uo. 909.

¹² V. I. Lenin: Az imperializmus és a szakadás a szocializmus táborában. LÖM 30. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1971, 160.

¹³ dr. Bárd Imre: Állam és imperializmus. Szocializmus, 1926, 12. sz. 445.

hogy mi idézi elő ezen ellentmondások kiéleződését, és hogy ez milyen változásokat eredményez a kapitalizmus gazdasági rendszerében. Így hiába veti el Kautsky felfogásának egyik részét, hiába mutat rá az imperializmus legmélyebb gyökerére — mivel az általa megjelölt általános, végső ok bármikor felléphet, az imperializmus gazdasági és történeti meghatározottsága hiányos.

Elkán Lászlónál a kapitalizmus fennmaradásának gazdasági feltétele az imperialista hódítás, a külföldi piacok megszerzése. Ezek mozgatója a nagyobb profit szerzésére való törekvés, ami belföldön a túltermelés kialakulása miatt már nem valósítható meg. Ennek kapcsán elsősorban a tőke kivitel elemzi, és rámutat annak hatásaira. A tőke kivitel egyik oldalon lehetővé teszi a belföldi üzemek számának, vagyis a hazai kínálat túlzott növekedésének korlátozását, ezzel a magas árak megtartását; másik oldalról pedig kihasználja a más országokban kínálkozó lehetőségeket: az olcsóbb munkaerőt és termelési eszközt valamint a nagyobb értékesítési piacot.¹⁴ Elkán a gazdasági okok közül a közvetlen tényezőt helyesen ismeri fel, de elkerüli a figyelmét a monopoltörés viszonyok döntő szerepe a tőke kivitel meghatározóvá válásában. Így elemzése — bár valamivel részletesebb Bárdénál — nem meríti ki a gazdasági indítékok teljes körét, leszűkített marad.

Elvértve bár, de a magyar szociáldemokraták körében is találkozhatunk azzal az illuzórikus elképzeléssel, amelyik lehetségesnek tartja a szabad versenyhez való visszatérést. A Szocializmus egyik cikkének írója szerint például a monopolkapitalizmus csak kitérő a kapitalizmus fejlődésében; a kitérést pedig főként gazdaságon kívüli tényezők okozták. E tényezők hatásának felszámolásával szerinte végbemehet a visszakanyarodás a versenykapitalizmushoz.¹⁵

Felbukkan a magyar szociáldemokraták körében olyan szerző is, aki az imperializmus lényegét a többieknél sokkal pontosabban ítéli meg, és a lenini megközelítés hatását mutatja. Rudas Béla „Az imperializmus” című műve nem volt hatással a többségi felfogásra, a pártvezetés nem fogadta el nézeteit. Ezt jelzi az is, hogy művét saját kiadásában jelentette meg, ebből adódóan nem is lehetett olyan ismert, mint a többieké. Rudas azonban időnként a pártsajtóban is lehetőséget kapott publikálásra, így felfogása hatással lehetett a párt tagjaira is. Ezért tartjuk fontosnak műve részletes tárgyalását.

Rudas az imperializmust a tőkés rend új fejlődési szakaszának tekinti. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az imperializmus is kapitalizmus, amelyet a tőkés rend fő vonásai továbbra is jellemeznek. Az imperializmus vizsgálata során annak gazdasági tényezőiből indul ki. Az első gazdasági tényezőnek a tőke kivitelnek az árukivittel szembeni előtérbe kerülését tekinti. Ennek okát a következőkben látja. Az imperializmus korszakában a termelés méretei erősen megnövekednek. Az árutermelés nemcsak az anyaországokban, hanem a gyarmatokon is fejlődni kezd. Az újonnan feltárt, gazdaságilag fejletlen országok piacain azonban az odavitt áruk nagy tömegét nem lehet készpénzért értékesíteni, ezért az illető országnak hitelt kell nyújtani. Különösen jelentős ez, ha nem fogyasztási cikkek, hanem termelési eszközök

¹⁴ dr. Elkán László: Mi az imperializmus. Szocializmus, 1929, 10. sz.

¹⁵ Góra Lajos (Farágó László): Szociáldemokrácia és Alkotmány. Szocializmus, 1937, 11. sz. 470. Farágó nézeteire még visszatérünk a tőkés állam gazdasági beavatkozásával foglalkozó részben.

értékesítéséről van szó. A termelő tőke kivételét ösztönzik a gyarmati országokban meginduló ártermelés igényei is.

Amint látjuk, a tőkekivétel valóságos okainak feltárásában Rudas nem jutott messzire. A kérdés megoldásához a monopóliumok kialakulásából és uralkodóvá válásából kellett volna kiindulnia. Ez esetben fel tudta volna tárni a tőkekivétel előtérbe kerülésének tényleges okait, azt ugyanis, hogy a monopóliumok a hazai piacon elért uralkodó helyzetük és az ezzel kapcsolatban kialakított magas monopolárok tartása céljából korlátozni igyekeznek a termelés kiterjesztését, és ez az akkumulált tőke hazai felhasználásának korlátozódásához vezet. Vagyis a tőkekivétel elsősorban a nyereséges beruházási lehetőségek korlátozottsága teszi szükségsszerűvé. A Rudas által említett tényező csak egyik indítéka a tőkekivételnek.

Rudas a továbbiakban rámutat arra is, hogy a tőkekivétel illetően a húszas években erőteljes változás tapasztalható. A fejlett tőkés országokba irányuló tőkeáramlás számításai szerint 1927—28-ban már túlhaladta a fejletlenebb országokba irányuló tőke mennyiségét. Megállapítja, hogy a fejlett tőkés országokba való tőkekivétel fokozódásának oka az, hogy ezekben az országokban is megfelelő profitszerzési lehetőségek kínálkoznak. Azt azonban már nem tárja fel, milyen előnyöket nyújtanak a fejlett országok a tőkeelhelyezés szempontjából a fejletlenekkel szemben. Így e kérdésben tulajdonképpen megmarad a tény egyszerű megállapításánál. A mélyebb elemzés kimutatta volna, hogy a fejlett tőkés országokba irányuló tőkekivétel előtérbe kerülésének több oka is van. Ezek közé tartozik az, hogy a fejlett országokban az infrastruktúra már kiépült, míg a fejletlenekben a termelő beruházásokat nagyon költségessé teheti a közművek, utak, kikötők stb. létrehozása. Emellett azt is figyelembe kell venni, hogy a tőkeexport a más országok gazdaságába való behatolás fontos eszköze, amelynek révén a legfejlettebb tőkés országok más, fejlett tőkés országok gazdaságában jelentős pozíciókra tehetnek szert. Az ily módon benyomult tőke ezenkívül még lényegesen versenyképesebb is lesz, mivel áruit az adott ország piacán való értékesítés esetén nem terhelik nagy szállítási költségek, vámok stb. Ugyancsak lényeges ok, hogy a fejlett tőkés országok a működő tőke termékei számára általában sokkal kedvezőbb piacot jelentenek, mint a fejletlen országok. Az okokat tekintve arról sem feledkezhetünk meg, hogy a fejlett országokban sem azonos a munkabérek színvonala, és a különbségek kihasználása ugyancsak előnyökhöz juttathatja a tőkeexportőröket. Végezetül, de nem utolsósorban, a tőkekivétel ilyen irányú mozgása a nemzeti monopóliumok nemzetközivé válásának egyik fontos eszköze.

Rudas elemzi a tőkekivétel hatását a tőkét importáló országokra. Rámutat arra, hogy a tőkeimport hozzájárul ugyan az ország termelőerőinek fejlesztéséhez, de egyúttal e fejlődést egyoldalúvá teszi. A gazdaság szerkezetének eltorzítása mellett a tőkeimport rendszerint az ország kirablásával és gyakran népirtással, tömeggyilkosságokkal párosult. A tőkekivétel gazdasági célja mellett a politikai hatalom megszerzésére is irányul. Fokozza a tőkés csoportok közötti versenyt. Ezzel kapcsolatban tér rá Rudas az imperializmus következő gazdasági tényezőjének, a termelés nagyarányú fokozódásának és ezzel kapcsolatban a termelés és a tőke koncentrációjának tárgyalására.

Gondolatmenete a következő. A tőkés csoportok között a profitért folyó harc az önköltség csökkentésére ösztönöz. Az önköltség csökkentésének legmegfelelőbb módja a technika fejlesztése, aminek eredményeképpen nő a tőke szerves összetétele. A szerves összetétel növekedése a profitráta csökkenését idézi elő. Ez utóbbi a termelés további növeléséhez és költségének csökkentéséhez vezet, mivel a tőkés a profitráta csökkenését a profit tömegének növelésével igyekeznek ellensúlyozni. E törekvéssel függ össze — mutat rá Rudas — a termelés tőkéletesedésének az a folyamata, amelyet egyesek helytelenül új ipari forradalomnak tekintenek. (Ezek közé tartozik pl. Propper Sándor is.) Rudas szerint az új ipari forradalom elnevezés használata nem jogosult. Az ipari forradalom, amely a múlt században zajlott le, nem egyszerűen a termelés rohamos fejlődését, hanem a társadalom minőségi átalakulását jelentette. A harmincas években zajló folyamat azonban, noha ugyancsak a technika és a termelés gyors fejlődésével párosul, csupán a kapitalizmuson belüli változást, de nem a társadalmi rendben bekövetkező átalakulást jelent. A termelés gyors növekedése a termelés és a tőke koncentrációjával párosul. Rudas ebből vezeti le az imperializmus következő gazdasági tényezőit, a monopóliumokat. „A monopóliumok a magasabb profitért folyó versenyben keletkeznek.”¹⁶ A magasabb profitért folyó verseny során a nagy tőkeerejű vállalatok arra törekednek, hogy a maguk területén kiküszöböljék a versenyt. Ez ugyan nem sikerül tőkéletesen, de az erre vonatkozó tendencia kétségtelenül fennáll. (A monopóliumokra vonatkozó szociáldemokrata nézetekről külön lesz szó, Rudas ezzel kapcsolatos elképzeléseit is ott tárgyaljuk majd.)

Az imperializmus gazdasági tényezői sorában ezután Rudas a fináncsőket tárgyalja. Azt fejtegeti, hogy a banktőke az ipari életbe behatolva egyre inkább ipari tőkévé válik. Ezzel kapcsolatban egyetértőleg idézi Hilferdingnek „A fináncsőké”-ben adott meghatározását. Rudas fontosnak tartja annak hangsúlyozását, hogy a fináncsőke a fináncoligarchia kialakulásához vezet; a legnagyobb tőkés csoportok nemcsak a gazdasági, hanem a politikai hatalomban is döntő szerepet játszanak. Rámutat arra is, hogy e vezető szerep a tőkés országok kormányainak személyi összetételében is megmutatkozik.

Végül Rudas az imperializmus és a háború közötti kapcsolatot vizsgálja. Kifejti, hogy a világ területi és gazdasági felosztásának befejeződése nem jelenti azt, hogy e téren bekövetkezik a nyugalom. Hangsúlyozza, hogy az imperializmust a gazdasági fejlődés egyenetlen menete jellemzi. Ez elősegíti a tőkés országok közötti ellentétek fokozódását, és így a háború forrásává válik. „A gazdasági fejlődés lökésszerű, egyenetlen menete siettetni a háborús ellentéteknek a kialakulását.”¹⁷ Amíg van elég külső gyarmati és félgyarmati terület, addig a tőkés országok közötti összeütközések gyengébbek, és nem feltétlenül vezetnek háborúhoz. Amikor azonban az imperializmus kialakulásával már nincs szabad terület, amikor már nincs mit felosztani, akkor újabb harc indul meg a Föld újrafelosztásáért, a gazdasági érdekszférák átcsoportosításáért. Az egyenlőtlen fejlődés tényére való hivatkozással Rudas lényegében helyesen mutat rá az imperialista országok közötti háborúk alapvető gazdasági

¹⁶ Rudas Béla: Imperializmus. A szerző kiadása, Budapest, 1933, 52.

¹⁷ Uo. 73.

okára. Az imperializmus és a háború közötti kapcsolat kérdéseit tárgyalva, Rudas az első világháború kirobbanásának okaival és Kautsky idevágó nézeteivel is foglalkozik. Miután kifejti, hogy az első világháború az imperialista ellentétekből szükségszerűen fakadó összeütközés volt, kimutatja, hogy Kautskynak az imperializmus helytelen értékeléséből adódóan nem sikerült helyes álláspontot elfoglalnia a háború kérdésében sem. Kautsky ezt írta: „Nem az exportáló iparnak a szükségletei, hanem sokkal inkább az agráriusok azok, akik a Szerbiával való ellentétet megteremtették. Ezért bizonyára teljes joggal mondhatjuk, hogy a háború kelet-európai kiindulópontja nem imperialista jellegű. Kelet-Európa még nem jutott annyira, hogy politikáját az imperialista szükségletek irányítsák.”¹⁸ Rudas rámutatva arra, hogy „Kautsky antimarxista álláspontja” elfogadhatatlan, hangsúlyozza, hogy az első világháború kirobbantásában az imperialista ellentétek játszották a főszerepet. Ezért a háborút kirobbantó ellentétek, a háború imperialista jellegének tagadása súlyos elméleti hiba.

Az imperializmus általános jellemzését Rudas az idevágó helytelen polgári nézetek bírálataival zárja le. Hangoztatja, hogy a polgári közgazdászok a monopolkapitalizmus tényeiből nem tudnak helyes általános következtetéseket levonni, mivel önmaguk halálát megjósolni nem kívánják. Kiemeli, hogy az imperializmus teljes és helyes megvilágítására csak a marxizmus képes. A polgári közgazdaságtan az imperializmusra vonatkozó nézeteivel a monopolkapitalizmus lényegének meghamisítására tör. Példa gyanánt az olasz Loria nézeteit ismerteti és bírálja. Loria szerint meg kell különböztetni a közgazdasági és kereskedelmi imperializmust. A közgazdasági imperializmus a tropikus országokban fegyveres hódítás útján terjed, míg a kereskedelmi imperializmus olyan helyeken szerez hatalmat, amelyek az európaiak számára letelepedésre alkalmasak, eszközei pedig békések. „Ez a zagyvaság nem arra való — írja Rudas —, hogy az imperializmus tényeit magyarázza, hanem ellenkezőleg, azokat elfedje, úgy tüntesse fel, mintha létezne »békés« imperializmus is.”¹⁹

Rudas nézeteinek rövid áttekintése után mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy ezek átfogó jellegüket tekintve egyedülállóak a magyar szociáldemokrata irodalomban. Az imperializmus lényegére vonatkozóan ugyan több szociáldemokrata közgazdász tett megállapításokat, ilyen rendszerezett és összefoglaló formában azonban egyedül Rudas foglalkozott e kérdéssel. Egyes részleteket illetően találkozhatunk olyan szociáldemokrata szerzőkkel, akik Rudassal azonos véleményen vannak. Az egész imperializmuselméletét illetően azonban már nem mondhatjuk el ugyanezt.

Rudas Béla nézeteinek ismertetéséből kitűnt, hogy ő az imperializmus gazdasági tényezőit sajátos sorrendben tárgyalja. Ez nem formai, hanem tartalmi kérdés. Az imperializmus fő gazdasági ismérvei közötti történeti és logikai kapcsolat helyes bemutatása az imperializmus lényegének feltárásához vezet. Lenin az imperializmus fő gazdasági ismérveit a következőkben foglalta össze: „1. a termelés és a tőke koncentrációja, amely olyan magas fejlődési fokot ért el, hogy létrehozta a

¹⁸ K. Kautsky: Nationalstaat, imperialistischer Staat und Staatenbund. Nürnberg, 1915, 88.

¹⁹ Rudas, Imperializmus. 133.

monopóliumokat, amelyek a gazdasági életben döntő szerepet játszanak; 2. a banktőke egybeolvadása az ipari tőkével és az ezen a »finánc-tőkén« alapuló fináncoligarchia kialakulása; 3. a tőke kivétel, ellentétben az árukivittel, különösen nagy jelentőségre tesz szert; 4. kialakulnak a tőkés nemzetközi monopolista szövetségei, amelyek felosztják egymás között a világot és 5. befejeződik a Föld területi felosztása a legnagyobb tőkés hatalmak között.»²⁰ Lenin összefoglalása a legfontosabból, az egész gazdaságot meghatározó jelenségből, a monopóliumokból indul ki. Ez nemcsak logikai kiindulópont, hanem történetileg is az első mozzanat az imperializmus kialakulásában. A monopolizáció hatásai történelmi kibontakozásának egyes állomásai azután a finánc-tőke létrejötté, a tőke kivétel előtérbe kerülése az árukivittel szemben, majd a monopolizáció nemzetközivé válása, vagyis a világ gazdasági felosztása. Végül a területi felosztás befejeződése és ezért az újrafelosztás szükségessége ugyancsak a monopolizáció talajából nőtt ki.

Rudas a felsorolt ismérvek szinte mindegyikét érinti, azonban sajátos elvet követ, ezért építi fel Lenintől eltérő sorrendben ezeket a jellegzetességeket. Az imperializmus gazdasági tényezőinek vizsgálata során a termelésből, pontosabban szólva, a profittermelésből indul ki. Hangoztatja, hogy a tőkés termelés célja a minél nagyobb profit létrehozása és elsajátítása. Ezért a tőkés gazdaság elemzésének kiindulópontjával a tőkés termelést választja. Szerinte ahhoz, hogy a termelés profitot eredményezzen, a tőkének az átalakulás három szakaszán kell végigmennie. Ennek megfelelően pénztőkéből termelő tőkévé, majd termelő tőkéből árutőkévé, végül árutőkéből ismét pénztőkévé kell alakulnia. Ezen az alapon Rudas úgy gondolja, hogy az imperializmus gazdasági tényezőinek elemzésénél a tőke ezen átalakulásaiból kell kiindulni. „A tőkésnek tehát arra van szüksége, hogy a *legolcsóbb nyersanyagforrásokhoz és munkaerőhöz* jusson, hogy megtalálja azt a termelési ágat és helyet, ahová *tőkét érdemes befektetnie*, végül pedig, hogy ráleljen azokra a *piacokra, ahol termékeit eladhatja.*”²¹ Rudas úgy véli, hogy a tőkeátalakulás e folyamatait végigkísérve kell az imperializmus gazdasági jellegzetességeit tárgyalni.

E logikai felépítéshez való ragaszkodása közben azonban nem veszi figyelembe azt a valóságos történeti folyamatot, amely a monopolkapitalizmus kialakulásához vezetett. A folyamat történeti megközelítésének hiánya azután azt eredményezi, hogy azt sem tudja feltárni, hogy az imperializmus legfontosabb és egyéb gazdasági jellegzetességeinek alapjául szolgáló vonása éppen a monopóliumok uralkodóvá válása. Ezen a történeti alapon elindulva lehetne azután az imperializmus gazdasági ismérveinek logikailag is összefüggő és a Rudas által elkövetett hibák elkerülését lehetővé tevő kifejtését adni.

Rudas helytelenül értelmezi a termelésből vagy a profittermelésből való kiindulást. Ha a termelésből indulunk ki, akkor is feltétlenül a termelés koncentrálódási folyamatából kell kiindulnunk, hiszen nem egy születőben levő tőkés termeléssel van dolgunk, hanem meglévő termelési mód továbbfejlődésével. A többlet nyersanyag és munkaerő iránti igény éppen a termelés szakadatlan koncentrálódásából fakad.

²⁰ V. I. Lenin: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. LÖM 27. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1971, 366.

²¹ Rudas, Imperializmus, 10.

Rudas helytelen logikai sémáját viszi végig, és ezzel meggátolja a kérdés helyes megoldását. E séma alapján az első lépés az olcsó nyersanyag és munkaerő biztosítása. Ezért Rudas először ezzel összefüggésben a tőkekivitel problémáját tárgyalja. Ezután a termelés tényezőinek birtokában a következő feladat a termelés legkedvezőbb feltételek közötti lebonyolítása. Ezért Rudas a következőkben a termelés fokozásával és azzal foglalkozik, hogy a növekvő ütemű termelés a tőkések közötti verseny fokozódását idézi elő. Eközben előrehalad a termelés és a tőke koncentrációja, ami a monopóliumok létrejöttéhez vezet. A monopóliumok a versenyt még élesebbé teszik, különösképpen a késztermékek elhelyezési területeiért. A versenynek ezzel a fokozódó élességével függ össze végül a Föld területi és gazdasági újrafelosztásáért folyó harc. A hiányosságok ellenére Rudas Béla műve messze kiemelkedik a kortárs szociáldemokraták munkái közül tudományos igényesség szempontjából, így neki sikerült leginkább megközelíteni az imperializmus lényegét.

2. A termelés és a tőke koncentrációja. A monopóliumok

A monopóliumok lényegének felismeréséhez elengedhetetlen a tőkés termelés koncentrációjának helyes megítélése. A Marx által törvényszerű folyamatként feltárt koncentráció és centralizáció a századforduló idején éles vitát váltott ki a munkásmozgalmon belül. Az e kérdésben való állásfoglalás vízvonalzó volt a marxisták és a revizionisták között. Az utóbbiak nézeteit Bernstein foglalta össze. Ezért szokás a revizionizmust Bernstein nézeteivel jellemezni, még ha egyes részletkérdésekben (például a mezőgazdasági termelés koncentrációjának ügyében) mások „alaposabb” munkát végeztek is. Kautsky, Luxemburg és Hilferding játszottak kiemelkedő szerepet a revizionizmus marxista kritikájában, amelyet azután Lenin munkássága tetőzött be. Részben e marxista kritika hatására, részben pedig a monopolitőkés viszonyok továbbfejlődésével Bernsteinnel a tőke dekoncentrációját, a termelés korlátozott és lassú koncentrációját hirdető nézetei háttérbe szorultak, illetve más formában jelentek meg.²² Az első világháború után már nem annyira a termelés és a tőke koncentrációjának, hanem a monopóliumok társadalmi szerepének megítélése került a revizionisták és a marxisták vitáinak középpontjába.

Az *első világháború előtt* Magyarországon a *revizionizmust* nyíltan csak kevesen követték. E jelenség okainak feltárására nem vállalkozhatunk, nem is tartjuk feladatunknak. Csupán utalunk néhány tényezőre, amely szerintünk ebben meghatározó szerepet játszhatott. A magyarországi szociáldemokrata mozgalom — részben lassaléanus hagyományokra támaszkodó — reformista politikai orientáltsága békésen megfért az ortodox és doktrinér marxizmussal. A burzsoáziához és a parlamenthez fűződött illúziókat éppen Marxnak a kapitalizmus ellentmondásairól és a szocializmus szükségességéről tett megállapításaival próbálta alátámasztani. Az MSZDP vezetői körében már csak ezért sem lehetett népszerű a marxizmust nyíltan bíráló nézet.

²² A mezőgazdaság sajátos megítélésével itt nem foglalkozunk, annak problémáit külön fejezetben tárgyaljuk.

Ugyanakkor a magyarországi munkásmozgalomban és különösen vezetői előtt Engelsnek és Kautskynak óriási tekintélye volt. A párt alakuló kongresszusára Engelst is meghívták, és később is többször történt levélváltás Engels és a pártvezetőség között. Kautskynak mint Marx és Engels utódjának a véleményét minden lényeges kérdésben kikérték, és tanácsait messzemenően követték. Mivel pedig Kautsky határozottan szembeszállt a revizionizmussal, az MSZDP vezetői minden kritika nélkül elfogadták álláspontjának helyességét. A revizionizmus terjedését továbbá az is akadályozta, hogy például a tőke demokratizálódásáról vagy a mezőgazdasági termelés dekoncentrációjáról felállított tételeik a magyarországi fejlődésben még látszólag sem igazolódtak. Éppen ezért az MSZDP vezetői az első világháború előtt elvileg elhatárolták magukat a revizionizmustól.

A revizionista nézetekkel való érdemi vita azonban — részben ideológiai felkészületlenségük, részben pedig reformista beállítottságuk miatt — háttérbe szorult. Emiatt a revizionizmus és Bernstein megítélésében nem tudtak mindig következetesek maradni. Jól jellemzi elméleti bizonytalanságukat a Népszava reagálása Bernstein budapesti látogatására. Bernstein 1914. március 14-én és 15-én előadást tartott a Galilei Körben, amelyről a Népszava is tudósított. A cikkek azt támasztják alá, hogy az MSZDP vezetőiből szinte teljesen hiányzott az önálló elméleti tevékenységhez szükséges alapos marxista képzettség. Mi mást bizonyíthatna az a megállapítás, amely Bernsteint mint a revizionizmus „hajdani harcosát” aposztrofálja és egyúttal Bernstein „jobb belátásra térését” ízig-vérig revizionista tanainak felsorakoztatásával támasztja alá?

A Népszava 1914. március 17-i száma vezércikkben ismerteti Bernstein életét és munkásságát, és ugyanezen szám rövid összefoglalót közöl budapesti előadásáról. Ebben az előadásban Bernstein a marxizmus maradandó elemeit „világos, szép, meggyőző és szabatos” formában foglalta össze. Melyek ezek a maradandó elemek? Az előadásból éppen az derül ki, melyek *nem* maradandóak: a marxi értékelmélet, amely nem teljes, kiegészítésre szorul; a tőkefelhalmozás marxi elmélete, amely a mezőgazdaságban egyáltalán nem, az iparban pedig a tőketulajdon terén nem érvényesül; a gazdasági válság lefolyásának marxi leírása. Vagyis a Népszava lelkesen és egyetértően közli éppen azokat a Bernstein-tételeket, amelyekről korábban a magyar szociáldemokraták is elítélően nyilatkoztak. És nem hisszük, hogy e pálfordulás oka a revizionizmus teljes betörése az MSZDP-be. Sokkal inkább az elméleti bizonytalanság, a helytelen nézetekkel szembeni vakság idézhette elő azt a felemás helyzetet, hogy megtért marxistaként üdvözölték a revizionizmus élharcosát.

A revizionizmus közgazdasági tételei közül a tőkekoncentráció és centralizáció megítélése volt talán az egyetlen, amelyet valamelyest is részletesen bíráltak. Az első világháború előtt szinte kivétel nélkül mindenki a termelés és a tőke koncentrációját tartotta törvényszerűnek. Garami Ernő például 1908-ban egy cikkben ismertette Bernstein nézeteit. Garami nem vállalkozott Bernstein politikai gazdaságtani tételeinek érdemi kritikájára, de azt leszögezte, hogy nem ért velük egyet, és a marxista álláspontot tartja helytállóknak.

A magyar szociáldemokraták határozottan felléptek az olyan nézetek ellen, amelyek a *középrétegek* növekvő társadalmi szerepét próbálták bizonyítani. Kunfi Zsigmond például egy, a tőkekoncentrációt kétségbe vonó magyar polgári szerzővel

vitázik erről. Kunfi elismeri, hogy a vizsgált időszakban növekedett a kisiparosok száma (10%-kal), de ennél nagyobb ütemben növekedett az összlakosság (14,4%-kal), a nagyiparban foglalkoztatottak számának növekedése (110%) pedig összehasonlíthatatlanul felülmúlta azt.²³ Így tehát a bírált szerző csak az adatok félremagyarázásával, illetve elhallgatásával tudta bizonyítani a középréteg növekedését.

Bresztovszky Ernő, aki ekkoriban a Népszava újságírója volt, és erőteljes érdeklődést tanúsított gazdasági és szociológiai kérdések iránt, egy hasonló téves nézettel szemben azt bizonyítja, hogy a középosztály kategóriája teljesen hamis következtetésekhez vezet. „A középosztály nélkülözi a termelésben önálló szerepet vivő osztály fogalmának ismertető kellékeit és sokféle rendű-rangú csoportból áll.”²⁴ Ezért a lényegi folyamatok elkendőzésére alkalmas fogalom.

A tőkekonzentráció törvényszerűsége alapján tudták a magyar szociáldemokraták feltárni, hogy a monopóliumok kialakulását milyen tényezők teszik szükségsszerűvé. A helyes állásfoglalást döntően két tényező tette lehetővé: az egyik a német és osztrák szociáldemokrácia elméleti eredményeinek átvétele, elsősorban Hilferding erőteljes hatása. (Erről később szólunk részletesen.) A másik a magyarországi monopolizációs folyamat kibontakozásának figyelemmel kísérése. Magyarországon a monopóliumok megjelenésében nagy szerepe volt a monarchia fejlettebb területeivel való vámközösségnek. Már az első ausztriai kartellek bevonták a magyar vállalatokat is megegyezésükbe. Ez azonban nemcsak a fejlettebb területek érdekszférájának kiterjesztését jelentette. A magyar iparban is léteztek olyan jelenségek, amelyek lehetővé tették az osztrák kartellekhez való csatlakozást. A magyar ipar koncentráltági foka jelentősen meghaladta a hasonló fejlettségű országokét, és elérte a fejlett ipari országokét. 1900-ban a nagyipari munkások 25%-a az 1000 főnél többet foglalkoztató, az összes üzemek 1,6%-át kitevő üzemekben dolgozott, míg a munkások 26,6%-át az üzemek 76,6%-át kitevő 20—100 munkást alkalmazó üzemekben foglalkoztatták. Ennek oka egyrészt az iparfejlődés azon sajátossága volt, hogy a gyáripar általában nem a kézműves kisiparból fejlődött ki, hanem a fejlett országokból importált termelési eszközökkel és technológiával jött létre. Ezt a tendenciát erősítette az infrastrukturális beruházások nagy hányada is. A nagyipar egyoldalú koncentrálttsága mellett a tőkés vállalkozások finanszírozási formái is könnyítették a monopoltőkés formák gyors elterjedését. A tőkehiánnyal küszködő gazdaságban a vállalatalapításokban nagy szerepe volt a részvénytársasági formának, ami a legkedvezőbb lehetőséget nyújtotta a külföldi tőke beáramlása számára is. A fejlett bankhálózat finanszírozó és alapító tevékenysége ugyancsak a nagyipar koncentrárlódása irányába hatott. A századforduló után 56 osztrák—magyar közös és 26 önálló magyar kartell működött Magyarországon. A kartelleken kívül gyakorlatilag nem voltak más monopóliumformák. Ennek oka elsősorban a banktőke már említett kiemelkedő szerepe volt az iparosítás finanszírozásában. A nagyipar ezért már kialakulásakor erősen függött a banktőkétől, ami a kartellképződést serkentette. A monopólium kifejezést többek között ezért használták ritkán az első

²³ Lásd Ipolyi Tamás [Kunfi Zsigmond]: A szocializmus a vádlottak padján. Szocializmus, 1906—1907, 15. sz. 456.

²⁴ Bresztovszky Ernő: Egy modern utópia. Szocializmus, 1909—1910, 2. sz. 70.

világháború előtt,²⁵ általában kartellekről írtak. A kartell elnevezést azonban a magyar szociáldemokraták általánosabb jelenségre használták, mint amit a szó takar.

A kartellek lényegének meghatározásakor kiemelik, hogy egy vagy néhány nagyvállalat uralja az iparág termelését, és egyeduralmukat profitjuk növelésére használják fel. Erősen hangsúlyozták a termelés és a tőke koncentrálódásának, illetve centralizálódásának szerepét a kartellek kialakulásában. *Pogány József*, aki ekkoriban a Népszava és a Szocializmus állandó szerzői közé tartozott, azt emeli ki, hogy a nagyvállalatok azért képesek kiszorítani a kisebbeket a piacról, mert „mindig a legmodernebb, legjobb, legtöbbet és legolcsóbban termelő gépekkel dolgoznak”.²⁶ *Kunfi Zsigmond* ehhez hozzáteszi, hogy a technikai követelmények teszik szükségessé az óriási üzemek kialakítását, csak a hatalmas tőkeerővel rendelkező vállalatok képesek az új technikai felfedezéseket alkalmazni és a profitnövelés szolgálatába állítani.²⁷

Kunfi ugyanakkor megkülönböztetett szerepet tulajdonított a védővámoknak. Szerinte a monopólium, vagyis „az erősen koncentrált és magas organikus összetételű tőkének a piacon való egyeduralma” csakis a magas behozatali vámokkal védett piacon alakulhat ki. Kunfi azoknak az országoknak a tapasztalatait általánosította, ahol a protekcionista állami külkereskedelmi politika jelentős szerepet játszott a monopolizálódási folyamat gyorsításában. Túlságosan a monarchia és Németország tapasztalataira koncentrált, és nem figyelt fel arra, hogy azokban az országokban is a monopóliumok uralták már a termelést, ahol szabad kereskedelmi politikát folytattak.

Kunfi és Pogány írásán is érződik *Hilferding hatása*. „A fináncsőke” megállapításai azonban elsősorban Varga Jenő művein keresztül váltak a magyar szociáldemokrácia monopóliumfelfogásának részévé.²⁸ Hilferding — mint tudjuk — elsőként tett a marxista közgazdászok közül nagyszabású kísérletet arra, hogy a kapitalizmus változásainak lényegét feltárja. Jelentős eredményei mellett néhány kérdésben tévedett, illetve nem tudott egyértelmű választ találni. „A fináncsőke” erényei és bizonytalanságai egyaránt tükröződtek Varga Jenő műveiben.

Varga nagyon világosan írja le azt a folyamatot, amelynek során a termelőerők fejlődése következtében végbemegy a termelés koncentrációja, és egyben elidőzi a tőke koncentrálódását. A nagyobb vállalatok — írja — magasabb technikai színvonaluk miatt olcsóbban termelnek, mint a kisebb, korszerűtlen felszereléssel rendelkező tőkés üzemek, ezért a versenyben fokozatosan kiszorítják az utóbbiakat. Varga arra is rámutat, hogy a versenyt korlátozó megegyezések létrejötte az a feltétele, hogy egy-egy iparágban csak néhány nagyvállalat működjék. A következőképpen foglalja össze a monopolista megegyezések célját: a monopóliumokkal „a burzsoázia kivonja magát az átlagprofitráta törvénye alól, amely a szabad verseny

²⁵ A magyar közgazdasági és politikai nyelvben a monopólium vagy egyedűrség kifejezést az állam kizárólagos árusítási jogára alkalmazták (pl. dohány-egyedűrség). Ezért hosszú időn keresztül kerülték a monopólium kifejezés kiterjesztését a kapitalizmus új jelenségeire, még akkor is, ha Hilferding például már monopóliumokról írt.

²⁶ Pogány József: *Harc a trösztök ellen*. Szocializmus, 1910—1911, 8. sz. 367.

²⁷ Kunfi Zsigmond: *Az imperializmus*. Szocializmus, 1910—1911, 12. sz. 532.

²⁸ A német *Finanzkapital* szó fináncsőkeként való fordítása is Vargától származik.

esetén föltétlenül érvényes. Az árakat úgy szabják meg . . . , hogy évi összes tiszta profitjuk a lehető legnagyobb legyen”.²⁹ A monopóliumok szerinte tovább fokozzák a termelés koncentrálódását, mert a kisebb haszonnal dolgozó, korszerűtlen üzemeket megszüntetik, és a lehető legfejlettebb termelőerőkkel igyekeznek elérni a lehető legnagyobb profitot.³⁰

Itt tehát Varga egyértelműen a termelés koncentrálódásából és az emiatt végbemenő tőkekoncentrációból vezeti le a monopóliumok vagy ahogy ő nevezi, a kartellek kialakulását. Hozzáteszi még, hogy a banktőke gyorsíthatja ezt a folyamatot. Más írásában viszont a banktőkének tulajdonítja a döntő szerepet a monopóliumok kialakulásában. „A banktőke uralmának következménye a kartellalakulás és a verseny megakadályozása az illető iparágban. A hatalmas bank egyenesen rákényszeríti a befolyása alatt álló egyfajta vállalatokat, hogy kartellbe lépjenek, mert neki az az érdeke, hogy minden vállalata boldoguljon, nem pedig, hogy egyik a másikat versenyben letörje . . . A nyersanyagok lefoglalása és a banktőke monopóliuma az a két fő alap, amely a kartellek fönnállását biztosítja.”³¹

Varga tehát észreveszi azt a folyamatot, amelynek során a monopolizált banktőke önálló tényezőként is serkenti a befolyása alatt álló iparágak monopolizálódását. Úgy véljük azonban, hogy ezt a folyamatot a fenti helyen Varga egyoldalúan emeli ki, hiszen itt nem tesz említést a termelésben bekövetkezett koncentrálódásról. Varga szerintünk ekkor még nem tudta a maga teljességében feltárni a banktőke hatását a monopolizációs folyamatra. Ez részben abból származott, hogy az általa oly sokszor idézett „Finanzkapital” szerzője sem tudta ezt a problémát megnyugtatóan megoldani. Hilferding könyvében először világosan kimutatja, miként vezetett a koncentráció az egyes termelési ágakban a „gazdasági monopólium” kialakulásához, csak később helyezi a hangsúlyt a banktőke szerepére. Varga Jenő pedig nem ismerte fel ezt az ellentmondást, mert szeme előtt a magyarországi monopolizációs folyamat lebegett, amelyben a banktőkének jóval nagyobb szerep jutott, mint a nyugat-európai országokban. Úgy véljük, hogy Hilferding tévedésében is nagy szerepe volt az osztrák és a német monopolizációs folyamat hasonló sajátosságainak, nevezetesen a banktőke kiemelkedő szerepének.

Más témákban Varga nagy éleslátással alkalmazta Hilferding megállapításait, és igyekezett azokat továbbfejleszteni. A marxista dialektikában való jártasságát igazolja például a monopolista megegyezések egyes formáiról írt elemzése. Helyesen mutatott rá, hogy a viszonylag laza szövetségek, mint például az árkonvenciók, azért rövid életűek, mert a verseny tovább folyik a monopóliumon belül. Varga látta, hogy amíg a versenyt korlátozó megegyezések csak a piaci kapcsolatok egyes elemeire vonatkoznak, a részt vevő vállalatok különböző technikai színvonala miatt a monopólium előbb-utóbb felbomlik, mert a fejlettebb technikával rendelkező vállalatok a saját javukra akarják megváltoztatni az erőviszonyokat, a monopolista profiton való osztozkodást. Emiatt egyre szorosabb szervezetek kialakulása válik szükségessé

²⁹ Varga Jenő: A kartellek. Szocializmus, 1911—1912, 6. sz.

³⁰ Varga Jenő: A kartellek. 273—274.; uő: A magyar kartellek. Népszava kiadás, Budapest, 1912, 12.

³¹ Varga Jenő: A kartellek monopóliuma. Szocializmus, 1911—1912, 7. sz. 275.

— folytatja —, míg végül a részt vevő vállalatok úgy egyesülnek, hogy elvesztik önállóságukat.

Varga Jenő megkülönböztetett érdeklődést tanúsított a monopóliumok áralakító hatása iránt. A monopolárok elemzése során felhívta a figyelmet az áremelésnek azokra a korlátaira, amelyek a kereslet oldaláról nyilvánulnak meg. Ennek során pontosan leírja azt a jelenséget, amelyet a szakirodalomban később az árváltozás jövedelmi és helyettesítési hatásának neveztek. Az áremelés következményeként — írja — a fogyasztás csökkenni fog, mert egyrészt „adott jövedelem mellett egy bizonyos árura egy bizonyos összegnél többet nem költhetnek, mert nem jut nekik”, másrészt helyettesíteni fogják az adott terméket másféle, de hasonló használati értékű termékkel. „Így az eladott áru mennyisége csökkenni fog . . . és a kartellnek az összes haszna, noha most darabonként nagyobb a nyereség, kisebb lesz, mint előbb volt . . . A fogyasztásnak és vele az összes profitnak a csökkenése az oka, hogy . . . nem emelik az árakat tetszés szerinti magasságra, hanem maradnak a »legjobb« ár mellett, amellet az ár mellett, amely a legnagyobb összegű profitmennyiséget biztosítja számukra.”³² Figyelemre méltó eredménynek tartjuk, hogy Varga már a század első évtizedében fontos adalékkal járult hozzá a monopolárok marxista vizsgálatához és a szociáldemokrata sajtó olvasótáborának marxista műveléséhez.

A két világháború közötti szociáldemokrata irodalomban sem találhatunk Varga elemzéseinél mélyrehatóbb megállapításokat. Ákos (Ascher) László — aki ebben a kérdésben a legmesszebb jutott — Vargához hasonló véleményt hangoztatott. Leszögezte, hogy a monopólium nem állapíthatja meg önkényesen az árakat. A monopolárok színvonaláról viszont csak annyit tud mondani, hogy ezek kialakítása során a monopólium optimális helyzetre törekszik, amelynél szerinte az ár és az eladott mennyiség szorzata a legnagyobb.³³

Az *ellenforradalmi korszak* magyar szociáldemokratáinak többsége — csakúgy, mint első világháború előtti elődeik — a termelés és a tőke koncentrációja szükségszerű következményének tartotta a monopóliumok kialakulását. A magyar gazdaság fejlődése is egyre inkább igazolta ezt. Most már az osztrák hatás nélkül szerveződnek az újabb monopóliumok. A húszas években alkalmazott magas védővámok, illetve a később bevezetett, ugyancsak a gazdasági elzárkózást szolgáló eszközök szintén kedveztek a monopóliumok terjedésének. Legfontosabb azonban a koncentrációs folyamat terjedése volt. Míg 1929-ben a nagyipar az összes ipari termelés 54,5%-át adta, addig 1937-ben már 68,4%-át. 1938-ban a 3000 gyári vállalat közül 100-ban foglalkoztatták a munkások 43%-át, és ebben a 100 legnagyobb vállalatban alkalmazták a gyáripar gépparkjának 52%-át.

A monopóliumok döntő formája továbbra is a kartell maradt, ami a piac biztosításával, a magas monopolista profitok realizálásával hozzájárult az iparfejlődés finanszírozásához. A kartellek száma a húszas évek közepétől 1931-re 150-ről 256-ra, 1938-ra pedig már 357-re emelkedett. 1938-ban ez a 357 kartell adta az egész ipari termelés 41%-át, vagyis a nagyipar csaknem 2/3-a kartellizált volt, de egyes iparágakban a monopolizáltság foka elérte a 80, sőt a 90%-ot is.

³² Varga Jenő: A kartellár alakulása. Szocializmus, 1911—1912, 8. sz. 377.

³³ Ákos (Ascher) László: Az egykéz-rendszer elmélete. Szocializmus, 1937, 12. sz. 532.

A magyar szociáldemokraták különböző okok miatt, de ebben a korszakban végig a *monopóliumok állami szabályozását követelték*. A harmincas évek közepéig a monopóliumoknak a munkásosztály helyzetét súlyosbító hatásaira helyezték a hangsúlyt, később pedig a monopóliumoknak a társadalmi fejlődésre gyakorolt pozitív hatásaira hivatkozva tartották szükségesnek az állami beavatkozást. A húszas években a pártkongresszusokon évről évre a monopóliumok áremelő és ezzel a munkásosztály helyzetét rontó hatását hangoztatták. Felszólaltak minden olyan állami intézkedés ellen, ami a monopóliumok érdekeit közvetlenül szolgálta. Tipikusnak tekinthető a Népszava egyik 1924-ben megjelent cikke, amely a monopóliumok káros hatásait abban jelöli meg, hogy növelik a munkanélküliséget, emelik az árakat és a termelést korlátozzák.³⁴ Propper Sándor pedig azt hangoztatta, hogy a monopóliumok ugyan a kapitalizmus fejlődésének szükségszerű termékei, de természetük szerint nem lehetnek közhasznúak, csak ha a törvény kényszeríti őket erre.³⁵ A szociáldemokraták többsége ekkor úgy vélte, hogy ezek a munkásosztályra káros hatások megszüntethetők, ha az állam megfelelő intézkedéseket hoz. Az 1924-ben tartott XXII. kongresszuson a pártvezetőség jelentésében a drágaságért a kormányt okolja, mert nem hajlandó a munkások érdekében beavatkozni. A XXVII. kongresszuson 1930-ban pedig azt követelik a kormánytól, hogy a gazdasági válság leküzdésére hozzon intézkedéseket a kartellek ár- és bérzszorája ellen.

Az állam beavatkozásának követelésével nem álltak egyedül. A magas kartellárak ellen mindazok követelték az állam intézkedéseit, akiket ez sújtott. A kartellek jövedelemelszívása a munkásosztály mellett a parasztságot érintette legsúlyosabban. A kormány azonban nem volt hajlandó semmilyen hatékony intézkedésre. Bár 1931-ben megszületett a kartelltörvény, ez azonban csak bejelentési kötelezettséget és minimális kormányellenőrzést írt elő. A harmincas évek második felében az állam maga is kényszerkartellizálással próbálta egyes válságban levő iparágak helyzetét javítani.

A monopóliumoknak a munkásosztály helyzetét rontó hatásai láttán egyes szociáldemokraták a szabad versenyt idealizálták. Ilyen nézetet hangoztatott például Faragó László és Kruppa Rezső, akik elsősorban a szakszervezeti mozgalomban kaptak vezető szerepet. Észrevették, hogy a monopóliumok korukban olyan gazdasági hatalmat képviselnek, amellyel a munkásosztállyal szemben a korábbinál keményebben léphetnek fel. Azt is látták, hogy az állam gazdasági beavatkozása a monopóliumok érdekeit szolgálja. Ebből arra a következtetésre jutottak, amire a neoklasszikus polgári közgazdaságtan is: csak a szabad verseny teremti meg a gazdaság fejlődéséhez az optimális feltételeket. Ugyanakkor a munkásosztály is kedvezőbb feltételek között harcolhat életviszonyainak javításáért. Szerintük az államnak éppen az lenne a feladata, hogy a gazdasági szabadságot biztosítsa.

A liberális nézetek azonban csak elvétve jelentkeztek a szociáldemokraták körében. Faragó László is hamar korrigálta véleményét, és a harmincas években már a monopóliumoknak a társadalmi fejlődésben betöltött pozitív szerepét hangoztatók csoportjába tartozott.

³⁴ Kartellkapitalizmus. Népszava, 1924. december 31.

³⁵ Propper Sándor: Új ipari forradalom. Népszava kiadás, Budapest, 1933, 136.

A harmincas évek elején az uralkodó monopóliumellenes hangulattal szemben egyre erőteljesebben léptek fel azok, akik az állami beavatkozást nem egyszerűen a monopóliumok káros hatásait ellensúlyozandó, hanem a *monopóliumok pozitív társadalmi-gazdasági szerepét erősítendő* követelték. „Nem trösztellenes törvényekre, hanem trösztökre van szükség — írja Faragó László —, mert ez Európa gazdasági . . . megmentésének egyik leglényegesebb alapfeltétele.”³⁶ Hasonló véleményt fejt ki többek között Wiesner Sándor is.³⁷

A monopóliumok mellett szóló érvek között különösen fontos szerepet játszott az a megállapítás, amely szerint a tőkés termelés megrázkódtatásainak csökkentése vagy megszüntetése érdekében a termelést tervszerűsíteni kell. A kapitalista tervszerűség megvalósításának viszont fontos lépése lehet a monopolizáció terjedése. E nézet képviselői azt hangsúlyozták, hogy a monopóliumokat a gazdasági és társadalmi fejlődés szolgálatába kell állítani. Ennek érdekében a monopóliumokat az állam igazgatása alá kell helyezni. „Elvileg állapítsuk meg, hogy magunk is azon az állásponton vagyunk, hogy a kartelltörvény nem irányulhat a kartellképződés megakadályozására, hanem arra, hogy a kartellekből lehetőség szerint kiküszöböljön minden olyan elemet, amely a tőkés összefogás félelmetes hatalmát a kizsákmányolás fokozására akarja felhasználni, viszont teltse minden olyan elemmel, amely a célgazdálkodásnak a szocializmus, de még előbb a monopolgazdálkodás felé vezető útját egyengeti.”³⁸

Az általánosan elterjedt nézetektől lényegesen eltér Rudas Béla felfogása, aki abból indul ki, hogy a termelés és a tőke koncentrációja szükségszerűen vezet a monopóliumok kialakulásához. A monopóliumokban tömörülő vállalatok célja a verseny kiiktatása. Ez azonban nem sikerülhet. A verseny a továbbiakban is folyik, sőt egyre élesebbé válik. Rudas különösen a monopóliumok közötti verseny jelentőségét hangsúlyozza. Rámutat arra, hogy e harc nemcsak gazdasági, hanem politikai téren is döntő jelentőségűvé válik. „Tulajdonképpen az egész amerikai politikai élet a Rockefeller és Morgan tröszt versenyét tükrözi vissza, a demokrata és republikánus párt alakjában.”³⁹

A monopóliumok hatását tárgyalva foglalkozik a monopolprofit és a monopolár kérdéseivel. A kínálati monopólium magas monopolárat érhet el, amely monopolprofitot tartalmaz. E monopolprofit forrása a dolgozók fokozottabb kizsákmányolása, a nyersanyagok monopolisztikusan alacsony áron való felvásárlása, a mezőgazdasági termelők kiuzsorázása, a gyarmatok kizsákmányolása. Rudas úgy találja, hogy a monopóliumok kialakulása után a szabad árukínálat megszűnik, és a piacra csak a szükséges mennyiséget viszik. Ezért a monopolárat az illető iparágban még működő azon vállalat termelési feltételei, munkaráfordítása határozza meg, amely a legkevesbé kedvező feltételekkel rendelkezik. Ez rendszerint egy nem monopolizált tőkés üzem, amely a monopóliumoknál gyengébb, fejletlenebb felszereléssel dolgozik. E konkurens megszüntetése a monopóliumnak éppen ezért nem érdeke.

³⁶ dr. Faragó László: A trösztökért. Szocializmus, 1926, 7. sz. 212.

³⁷ Wiesner Sándor: Elvi megjegyzések a kartelltörvény tervezetéhez. Szocializmus, 1930, 8. sz. 281.

³⁸ A kartelltörvénytervezet körül. Népszava, 1930. augusztus 10., 5.

³⁹ Rudas, Imperializmus. 56.

A monopolár meghatározásánál Rudas leegyszerűsíti a kérdést. Nemcsak felszínes, de hiányos is a monopolprofit forrásainak bemutatása. A profit újrafelosztása a monopóliumok javára olyan tényező, amely a monopolprofit vizsgálatánál nagy figyelmet érdemel. Ugyancsak hiányolható a monopolista áremelés korlátainak ábrázolása. A monopolár emelése vagy tartása egyrészt a tőkés termelők profitjának, másrészt a nem tőkés termelők jövedelmének rovására is történhet. Az előbbi túlzott csökkentése értelmetlenné tenné a tőkés tevékenységét az adott területen, de az utóbbiból sem vonható el oly nagy hányad, amely a termelők létét veszélyeztetné. Korlátozza a monopolista áremelést, vagy akár árcsökkentést is idéz elő a vásárlók pénzéért folytatott verseny, amely a konkurencia fontos fajtája a monopolkapitalizmus viszonyai között. Végül fontos korlátot jelenthet a monopolár emelése vagy magasan tartása előtt a kereslet árrugalmassága. Ezen elemek közül jó néhányra már a század elején rámutattak egyes marxista kutatók. Hilferding részletesen foglalkozott a nem monopolizált vállalatok profitjának elvonásával. Láttuk, hogy Varga Jenő is nagy figyelmet szentelt a fogyasztói oldalról érvényesülő árkorlátnak. Ezért Rudas elemzése nemcsak a valósághoz képest hiányos, hanem a korabeli marxista irodalom eredményeihez képest is.

A monopolár meghatározásával kapcsolatosan Rudas úgy vélekedik, hogy a monopóliumok képesek a szükséges árumennyiséget vinni a piacra. Kétségtelen tény, hogy a monopólium sokkal inkább képes alkalmazkodni a kereslethez, mint a szabad versenyes kapitalizmusban működő vállalatok. De a kérdés nagyfokú leegyszerűsítése, ha ezt az alkalmazkodást abszolútizáljuk. Valójában még a monopóliumok is csak a termelés egy részterületét fogják át. Itt az árát vagy a kínálatot igyekeznek meghatározni, de sem a kereslet, sem a konkurens várható kínálata nem ismeretes számukra. Emellett a termékeik iránti kereslet nemcsak az összkínálattól és az árszínvontól, hanem az egyéb — elsősorban a helyettesítő — áruk árától is függ. Noha az állammonopolista kapitalizmusban a piac részben fixszé, ismertté változik, de továbbra sem szűnik meg a bizonytalanság.

Abban viszont Rudasnak igaza van, hogy a dömpinget a monopolár problémájával összekapcsolva tárgyalja. Rámutat arra, hogy a monopolárak fenntartása érdekében a monopóliumok szívesen nyúlnak a dömping eszközhöz. A külföldön történő áruértékesítés ilyen esetben még akkor is előnyös — hangoztatja Rudas —, ha az elért ár kevés profitot tartalmaz, sőt, egyáltalán nem tartalmaz profitot. Valójában persze a dömpingár általában profitot biztosít az exportőrnek. Alacsonyága abból fakad, hogy a fix költségeket nem kell megtérítenie, mivel azok már a hazai piacon értékesített áruk árában realizálódtak.

Pozitívuma még Rudas monopóliumelemzésének, hogy a monopolárral kapcsolatban rámutat arra a szerepre, amelyet ezek fenntartásában a protekcionista vámvédelem játszik. Megvilágítja az összefüggést a magas monopolárak tartására irányuló törekvés, az ezzel összefüggő dömping és a protekcionista vámvédelem között.

Rudas elemzései szoros rokonságot mutatnak az első világháború előtti szociáldemokratákéival. Ez elsősorban abból fakad, hogy Rudas is messzemenően támaszkodott Hilferding „Finánctőké”-jére. Ennek alapján tárgyalta sokkal reálisabban a monopóliumokat, mint kortársai.

3. A fináncstőke gazdasági szerepe

A fináncstőke a kapitalizmus monopolizációs szakaszának másodlagos sajátossága, ugyanakkor meghatározó jelentőségű változást eredményez a termelési viszonyokban, elsősorban a tőkés tulajdon-, illetve elosztási viszonyokban. A fináncstőkén keresztül bonyolult alá- és fölérendeltségi viszonyok jönnek létre a tőkésosztályon belül, ami még inkább elfedi a tőkés jövedelmek eredetét. Éppen ez utóbbi tényező miatt kell a politikai gazdaságtannak felfedni a fináncstőke társadalmi-gazdasági szerepét.

A magyar szociáldemokraták az első világháború előtt még viszonylag élénken érdeklődtek a kapitalizmus új szakaszának a sajátossága iránt is. Ennek oka elsősorban Hilferding erőteljes hatása, aki erre a jelenségre terelte a figyelmet. A két világháború közötti időszakban azonban már ilyen külső elméleti hatások nem ösztönözték a magyar szociáldemokratákat a fináncstőke elemzésére, és semmi lényegeset nem mondtak a monopolkapitalizmus eme jellegzetes sajátosságáról. Pedig a fináncstőke szerepe a magyar gazdaságban mindkét korszakban meghatározó volt.

A tőkehiányt pótlandó finanszírozási igények kielégítése már a múlt század nyolcvanas éveire jelentős tőkekoncentrációt eredményezett a hitelintézetek sorában. Az öt vezető nagybank szerepe egyre fokozódott, és 1913-ban a hitelintézeti vagyonnak már 58%-át tartották kezükben. A banktőkének a gyáralapításokban és a hitelezésekben betöltött nagy szerepe, az ipari tőke magas fokú koncentrációja és a részvénytársasági forma uralkodó szerepe miatt hamarosan kialakult a fináncstőke is. A századfordulón az ipari részvénytőke 17%-a volt a nagybankok tulajdonában, 1913-ban pedig már 47% volt ez az arány. Varga Jenő írta: „Bátran merjük állítani, hogy a magyar nagyipar és a nagybankok élén álló, körülbelül 50 ember az összes tőke 20%-át bírja, de az összes tiszta jövedelem felét magának foglalja le.”⁴⁰

Az első világháború után tovább növekedett a fináncstőke szerepe. Az ipari és a banktőke koncentrációjával, az osztrák tőke szerepének csökkenésével, valamint a külföldi kölcsönöknek a nagybankokon keresztül való közvetítésével megerősödött a nagybankok köré tömörülő tőkés csoportok helyzete. A harmincas években az ipari részvénytársaságok tőkéjének 60%-át a vezető bankok ellenőrizték. A Magyar Általános Hitelbank és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank a hozzájuk kapcsolódó vezető nehézipari konszernekkel együtt a magyar ipar több mint 50%-át tartották kezükben.

Az *első világháború előtti* szociáldemokrata irodalomban fellelhető elméleti megállapítások a fináncstőkéről lényegében Hilferding tételeinek sommázatai. Basch Imre, Kunfi Zsigmond és a többiek arra szorítottak, hogy a hilferdingi meghatározást valamilyen konkrét vizsgálat, gazdasági elemzés során közreadják — de csak mint közismert tételt, amely nem szorul magyarázatra, de bizonyításra sem. Basch Imre például a Szocializmus rövid életű Közgazdaság című rovatában a magyarországi bankkoncentrációt bemutató adatok közzélése előtt foglalta össze néhány mondatban az ipari és a banktőke összefonódásának Hilferding által felvázolt folyamatát.⁴¹

⁴⁰ Varga Jenő, A magyar kartellek. 10.

⁴¹ Basch Imre: Bankkoncentráció. Szocializmus, 1910—1911, 1. sz. 36.

Ennél többet csupán Varga Jenő írásaiiban találhatunk. Az emigrálását megelőző időszakból talán éppen azok a művei bizonyultak a legmaradandóbb értékűeknek, amelyekben kimutatta a finánc-tőke uralmát a magyar gazdaságban. Részletesen elemezte a magyarországi kartellek és részvénytársaságok működését. Ennek eredményeként tárta fel, hogy egy kb. 50 fős tőkés csoport tartja kezében a magyar ipar és kereskedelem, valamint a banktőke jelentős részét. Adatokkal bizonyítja például, hogy csupán a Hitelbank érdekeltségébe tartozó vállalatok az országban az ipari munkások 10%-át foglalkoztatják. Rámutatott arra is, miként biztosította a fináncoligarchia a maga számára a politikai befolyást. „A magyar kartellek” című művében ismerteti, hogy a legfontosabb tőkés csoportok, a bankok igazgatósági tagjai közül kik és milyen politikai és gazdasági kulcspozíciókat töltenek be. Ezzel nemcsak a finánc-tőkéseknek szerzett kellemetlen percek⁴² hanem bizonyos mértékig a pártvezetés doktrínér politikáját is bírálta. Értelmetlenné tette ugyanis azt az általánosan hangoztatott nézetet, hogy a kapitalizmus Magyarországon még nem fejlődött ki, és a munkásosztály elsődleges feladata — a burzsoáziával karöltve — a kapitalizmus kialakulásának siettetése. Ahol azonban a finánc-tőke már nemcsak a gazdasági, hanem a politikai pozíciókban is uralkodik, ott nem lehet reális a fenti jelszó. Varga Jenő könyve végén le is szögezi: a kartellkapitalizmussal és a finánc-tőkével szemben csakis a társadalmi tulajdon, a szocialista forradalom lehet eredményes fegyver. A pártvezetőség ennek deklarálásától azonban tartózkodott.

A két világháború közötti szociáldemokrata irodalomban a finánc-tőke mibenléte már nem igényelt elméleti megközelítést, feltehetőleg annyira közismertnek tartották lényegét, hogy meghatározására nem helyeznek súlyt. A finánc-tőke elsősorban politikai vonatkozásaiban érdekli ekkoriban a szociáldemokratákat, illetve a gyarmatosításban és a tőke kivitelben betöltött szerepét vizsgálják. Figyelemre méltó, hogy a fasizmus ellen ideológiai síkon folytatott harcuk jegyében már a húszas évek végén rámutatnak néhányan a fasizmus és a finánc-tőke kapcsolatára. Így például Rudas Béla a Szocializmus hasábjain a fasiszta államkapitalista eszmét igyekezett leleplezni. Kimutatta, hogy ha a fasiszták államkapitalizmusa megvalósul, akkor az a finánc-tőke és az önállósult állam szövetségét fogja kifejezni.⁴³ Elkán László is hangsúlyozza, hogy a finánc-tőke saját érdekeinek szolgálatába állítja az államot, nemcsak a többi osztály, hanem a többi tőkés érdekeinek ellenében is.⁴⁴

A fasizmus lényegét a harmincas években is hasonlóképpen látta a legtöbb magyar szociáldemokrata. A pártvezetőség kezdeményezésére sorra jelentek meg olyan cikkek, tanulmányok, amelyek a fasizmus valamilyen megnyilvánulásának leleplezésére törekedtek. Mindezzel a magyar szociáldemokrácia nagy szolgálatot tett a munkásmozgalomnak, hiszen széles körben terjesztette azokat az eszméket, amelyekkel a fasiszták szociális demagógiáját leleplezhették.

⁴² Az írások „átütő erejű” sikerét mutatja, hogy — Varga Jenő visszaemlékezése szerint — az egyik nagytőkésnek 100 ezer koronát is megért volna, ha Varga Jenő nem publikálja kutatásainak eredményét.

⁴³ Rudas Béla: A fasizmus elmélete. Szocializmus, 1926, 8. sz. 283.

⁴⁴ dr. Elkán László: Mi az imperializmus? Szocializmus, 1929, 10. sz. 387.

4. A monopoltőke gazdasági és területi expanziója

A cím az imperializmus egy sor lényeges vonását fogja össze: a tőke kivitel növekvő szerepét, a világ gazdasági felosztását, illetve a gyarmatok szerzésére való törekvést. Ezek együttes tárgyalását nemcsak logikai-történeti egységük indokolja, hanem a téma viszonylag alárendelt szerepe a magyar szociáldemokraták írásaiban. Ráadásul a szerzők többnyire együttesen tárgyalják az említett sajátosságokat, ezért a feldolgozásban való szétválasztás — az anyag töredékes jellege miatt — erőltetett lenne, és akadályozná az áttekintést.

Magyarország tőkés fejlődése nagymértékben külföldi tőke beáramlására épült. Ennek ellenére a szociáldemokrata irodalomban alig találhatunk a tőke kivittel foglalkozó műveket, legfeljebb Magyarország gazdasági fejlődésével kapcsolatos konkrét elemzéseket. Ezek azonban nélkülözik a szilárd elméleti alapot és nemegyszer a gazdasági helyzet pontos ismeretét is. Ezért nem alkalmasak arra, hogy a magyar szociáldemokraták tőke kivitelről alkotott nézeteiről képet adhassanak. Az a néhány elméleti fejtegetés azonban, amely a tőke kivittel foglalkozik, elég világosan feltárja annak ösztönző erőit.

Lényegesen nagyobb figyelmet kapnak a *gyarmatok*, a *gyarmatosítási törekvések*. Vizsgálatuk már a század elején megkezdődött, előtérbe azonban főleg a két világháború idején került, amikor is a háborús helyzet, a belső elnyomás fokozódása gyakran vezetett egészen torz nézetekhez.

A magyar szociáldemokraták körében gyakorlatilag nem találkozhatunk olyan nézetekkel, amelyek a gyarmatosítást valamilyen üdvös és támogatandó dolognak tartja. A magyar szociáldemokrata sajtóban csak bíráló kommentárok kíséretében bukkan fel a II. Internacionálé revizionista szárnyának gyarmatpolitikai koncepciója, amely a gyarmatosítás civilizáló hatását emeli ki, és egyben felveti a szocialista gyarmatosítás lehetőségét. A magyar szociáldemokrata szerzők szinte kivétel nélkül a tőkésosztály gazdasági érdekeire vezetnek vissza a gyarmatbirodalom kialakulását, illetve a gyarmatok újrafelosztásáért folyó harcot. Különösen az *első világháború előtti* időkből olvashatunk olyan írásokat, amelyek egyértelműen leszögezik: a finánc tőke terjeszkedése követeli meg a gyarmatbirodalom szerzését. Kunfi Zsigmond, Bresztovszky Ernő, Varga Jenő és mások elsősorban a különböző imperialista konfliktusokat elemezve ismerik fel a monopolkapitalizmus terjeszkedő politikájának lényegét.

„A kartellírozott nagyipar — írja Kunfi Zsigmond — a belföldi piac teljes meghódítása után a külföldi kivitelre kezdett dolgozni . . . az ipari tőke fokozódó középpontosulása a biztos és védett piacok szerzésére törekvő gyarmatpolitikának . . . egyik legerősebb hajtóereje. A finánc tőke terjeszkedni akar, alkalmat keres arra, hogy érték többletet szüljön. A kivándorolt tőke azért követeli mindenütt, hogy jöjjön utána az államhatalom, hogy letelepülését nyomon kövesse a fegyveres hódítás, mert csak az adja meg számára a lehetőséget, hogy a gyarmatországok . . . népét proletárrá alakítsa át.”⁴⁵

⁴⁵ Kunfi, Az imperializmus. 530—531.

Olvashatunk olyan elemzéseket is — például Kunfi Zsigmond és Bresztovszky Ernő tollából —, amelyek a finánciókének a gyarmatszerzésben való érdekelttségét részletezik. Felsorolják mindazokat a tényezőket, amelyek a gyarmattartó ország nagytőkései számára hasznot hoznak a gyarmatokból. Rámutatnak a nyílt gyarmatosítást megelőző gazdasági behatolásra és azok fő eszközeire is.

1914. július 28. után a korábbi, többé-kevésbé következetes antiimperialista hangvétel fokozatosan eltűnt a magyar szociáldemokrata sajtóból. Még 1914 tavaszán is sorra jelentek meg olyan cikkek, amelyek a nagytőke háborús érdekeit tárták fel. Beszerző és értékesítő piac kell a fejlett tőkés országoknak, ezért gyarmatbirodalom szerzésére törekednek, ami csak fegyveresen történhet — írja a Népszava 1914 májusában.⁴⁶ A háború kitörése után hónapokig szünetel a párt közgazdasági elméleti tevékenysége. A Népszava Közgazdasági Szemle rovata csupán az aktuális gazdasági kérdéseket, a tőzsdei tudósításokat, árváltozásokat, pénzügyi eseményeket közli. A Szocializmus kis híján egy évig nem jelent meg.

A *háborúval kapcsolatos felfogás* változását azonban már jelzi Kautsky egyik Neue Zeit-beli cikkének közzlése 1914 szeptemberében.⁴⁷ Kautsky ebben a cikkében arra hívja fel a szociáldemokratákat, hogy tegyék félre a „kritika fegyverét”, és a háború alatt szüneteltessék a burzsoázia elleni és a munkásmozgalmon belüli harcot. A munkásosztálynak arra kell törekednie, hogy erejét megőrizze a háború utánra, amikor kedvezőbb feltételek között folytathatja majd harcát. A háború ugyanis — írja Kautsky — gyengíti az imperializmus (értsd: gyarmatosítási törekvések) és a militarizmus tényezőit. Kautsky — mint tudjuk — ugyanekkor fejti ki helytelen imperializmusfelfogását is, miszerint az imperializmus nem más, mint az ipari tőke agrárterületek szerzésére való törekvése.⁴⁸ Néhány hónappal később pedig Kautsky közzétette ultraimperializmus-konceptióját, és a szemben álló imperialista hatalmak közötti ellentmondások csökkenését igazolni kívánó érveit.⁴⁹

Mindezek hamarosan hatottak a magyar szociáldemokraták nézeteire, már csak azért is, mert egyes korábbi megállapításaikkal szoros rokonságot mutattak. Így 1913—14-ben nemegyszer kapott hangot olyan vélemény a szociáldemokrata sajtóban, amely a háborút és a militarizmust csupán a hadiipari szállítók érdekének tartja. A hadiipari tőke „sokszor az országok politikai érdekei ellenére, sokszor a kapitalizmus általános érdekeinek megsértésével” csinál háborút.⁵⁰ Sőt, egy alkalommal a cikkíró — feltehetően Varga Jenő — azt bizonygatja, hogy a nagytőke számára „csak agrárjellegű területek meghódítása előnyös”, ami viszont nem éri meg a háború költségeit. A háború csakis a hadiipari tőkének érdeke, de annak is inkább „a folytonos készülődés, nem a tényleges háború . . .”⁵¹

Így azután Kautsky műveinek hatására 1915—1916-ban sorra jelentek meg olyan füzetek, cikkek, amelyek a nagytőkének a háborúban való érdekelttségét igyekeztek kibővíteni, illetve kétségbe vonni. Kunfi Zsigmond például az angol világbirodalomról

⁴⁶ Kilikia. Népszava, 1914. május 17.

⁴⁷ K. Kautsky: A háború. Népszava, 1914. szeptember 13.

⁴⁸ K. Kautsky: Imperialismus. Neue Zeit, 1914. szeptember 11.

⁴⁹ K. Kautsky: Zwei Schriften zum Umlernen. Neue Zeit, 1915. április 30.

⁵⁰ Háború-üzet. Népszava, 1913. május 7.

⁵¹ A háború réme. Népszava, 1914. március 15.

írt füzetében annak bizonyítására közöl adatokat, hogy Angliában nem okozna olyan nagy gondot a gyarmatokkal folytatott kereskedelem kiesése, mint ahogy azt az imperialista politikusok igyekeznek elhitetni. Túl azon, hogy adatai éppen a gyarmatbirodalom gazdasági jelentőségét bizonyítják,⁵² Kunfi megelégedik a gyarmatokban rejlő potenciális gazdasági előnyökről. Törekvése az volt, hogy leleplezze az imperialista ideológiát. Csakhogy ezt nem a megfelelő érvekkel tette, így nem is lehetett elég eredményes.

Varga Jenő annak szentelte 1916-ban megjelent tanulmányát — hivatkozás nélkül ugyan, de lényegében Kautsky ultraimperializmus-elméletét átvéve —, hogy az imperialista hatalmak közötti háborús összetűzések elkerülhetőségét bizonyítsa. „Az imperializmus nem szükségszerű abban az értelemben, mintha imperializmus nélkül a modern kapitalizmust, illetve Európa imperialista államainak lakosságát súlyos gazdasági károsodás vagy éppen a megélhetés lehetetlensége fenyegetné.”⁵³ Ezt a következő tényezőkkel kívánja bizonyítani: „1. Az áruexport fontossága a gazdasági életben sokkal kisebb, mint ezt általában hiszik, és jelentősége az utóbbi évtizedekben nem mutat emelkedő irányzatot. 2. Az áruexporthoz nem szükséges fegyveres imperializmus. 3. A fegyverkezés költségei felülmúlják a kivitel tiszta hasznát. 4. A tőkeexport fontossága szintén sokkal kisebb, mint azt általában hiszik. 5. A tőkeexportból és így az egész imperialista gazdasági politikából csak a finánciókének van haszna, ellenben az egyes imperialista államok egész közgazdaságának fejlődésére károsan hat.”⁵⁴

Mindezek részletezése során olyan érveket sorakoztat fel, amelyek vagy könnyen cáfolhatók, vagy igazak ugyan, de a finánciókés állam soha nem veheti azokat figyelembe. Így például összehasonlítja a Németország és Anglia közötti kereskedelem összetételét, és azt mondja, hogy legtöbb esetben olyan termékek kerülnek cserére, amelyeket mindkét ország termel. A fegyverkezés költségeinek és a kivitel tiszta hasznának egybevetésével pedig olyan tényezőket állít egymás mellé, amelyeket egy imperialista államban soha nem hasonlítanak össze, mert a költség és a haszon nem ugyanott jelentkezik. Figyelmen kívül hagyja, hogy a fegyverkezést az állam finanszírozza, a kivitelből származó haszon viszont meghatározott tőkecsoportoknál jelenik meg. Ráadásul elfeledkezik a hadiipari tőke — korábban általa is szívesen hangoztatott — profitérdekeiről. Általában pedig az a lényeges összefüggés maradt ki elemzéséből, hogy a monopolizált állam politikáját nem az ország lakosságának érdekei, hanem a fináncioligarchia profitigényei határozzák meg. Ezt a fontos marxista alaptételt Varga jól ismerte, hiszen magyarországi megnyilvánulását korábban ő bizonyította rendkívül körültekintően. A tétel alkalmazására ebben az összefüggésben elsősorban politikai okból nem került sor. Varga ugyanis a háború elleni fellépésre kívánt mozgósítani, és ehhez keresett közgazdasági érveket. Ezért jut hasonló következtetésre, mint Kautsky, hogy az imperialista politika nélkül is

⁵² Kunfi Zsigmond: Az angol világbirodalom. Népszava kiadás, Budapest, 1915, 64. A közölt adatok szerint az angol élelmiszer-behozatal 20,5%-a, a nyersanyagimport 28,4%-a származik a gyarmatokról, az iparcikkek kivitelének 38%-a a tőkeexportnak 1912-ben 47,5%-a (ami az összes tőkebefektetések 38,8%-a) került a gyarmatokra.

⁵³ Varga Jenő: Az imperializmus gazdasági bírálata. Politzer, Budapest, 1916, 5.

⁵⁴ Uo. 6.

lehetséges monopolizációs fejlődés. Az imperialista háború, az azt szorgalmazó fináncdöke elleni fellépésre akart ösztökélni azzal, hogy felhívta a figyelmet: az imperialista politika csak egy szűk fináncdökes csoportnak áll érdekében, az ország lakosságának többségére azonban károsan hat. A mű értékét azonban elsősorban a nyíltan ki nem mondott, de a sorokból egyértelműen kicsengő antiimperialista, a fináncdöke politikai hatalmának megdöntésére buzdító politikai hangvétel határozza meg. Mindez persze nem teszi semmissé közgazdasági hibáit.

A két háború között a szociáldemokraták nem mertek és nem is akartak nyíltan szembeszállni a kormány, az uralkodó körök revansista politikájával. Ráadásul az imperializmust a terjeszkedő külpolitikára szűkítették, ami megakadályozta őket abban, hogy a gyarmatosítási törekvések igazi mozgatórugóit feltárják. Ezekről a nézetekről már korábban szóltunk, itt nem ismételjük meg megállapításainkat.

A magyar szociáldemokraták antifasiszta szemléletét és az uralkodó körök taktikázásából fakadó viszonylagos liberalizmust mutatja, hogy a két háború között elcsendesült sajtójukban éppen a második világháború kitörése után bukkantak fel a század elejével rokon nézetek. A Népszava egyik cikkírója egyértelműen leszögezi, hogy a fináncdöke áru- és tőkekiviteli szükséglete érdekében gyarmatokra van szükség. A háború pedig csak akkor kerülhető el — teszi hozzá —, ha a profitra való termelést „a közönségi szükségletre” való termelés váltja fel.⁵⁵

Egy 1942-es cikksorozat egyik részének szerzője pedig a háborúhoz vezető okok közül a gyarmati birodalom egyenlőtlen „elosztását” emelte ki. „A tőkés termelés egyenlőtlen fejlődésénél lemaradt nagyhatalmak fináncdökéje számára így elviselhetetlenné vált a helyzet.”⁵⁶

Az első világháború alatt a II. Internacionálén belül, de egyes polgári irányzatok képviselői közül is jó néhányan valamilyen államszövetségtől várták a béke biztosítását. Úgy vélték, ha az európai országok államszövetségekbe tömörülnek, ezzel kiküszöbölődnenek a háborús konfliktusok okai. E nézetek közül elsősorban a Naumann-féle Közép-Európa-terv váltotta ki a legélesebb vitát a magyar szociáldemokraták körében, hiszen ez a terv Németország és a monarchia egyesítését fogalmazta meg célként.

Legáltalánosabban Rónai Zoltán közelítette meg e kérdést, aki már a Közép-Európa-terv közzététele előtt is felvetette az „európai államok organizációjának” szükségességét. Véleménye szerint a háborús viszonyok okait, az államok gazdasági és politikai versenyét ki lehetne küszöbölni egy államszövetség megteremtésével, ami biztosítaná a békét.⁵⁷ Miként a koncentráció végbemegy szükségszerűen a tőkés termelésben — írja egy másik cikkében —, ugyanúgy az államok politikai versenye szövetségüket fogja eredményezni.⁵⁸ Vagyis — fogalmazta meg egy másik cikkében a következtetést — „az imperializmus . . . nem az egyedül lehetséges iránya a fejlett kapitalizmusnak”.⁵⁹ Majd hozzáteszi, hogy „állandó békés állapot

⁵⁵ Hort Dezső: „Imperializmus”. Népszava, 1941. április 6.

⁵⁶ A forgalom útján eltévedő áru. Népszava, 1942. május 17.

⁵⁷ Rónai Zoltán: Világháború és demokrácia. Szocializmus, 1914—1915, 10—12. sz. 459.

⁵⁸ Rónai Zoltán: Nemzeti és nemzetközi gondolat s a világháború. Szocializmus, 1916, 1. sz. 24.

⁵⁹ Garbai Sándor: Közép-Európa. Szocializmus, 1916, 1. sz. 64.

csak a szocialista államok között lehetséges”.⁶⁰ Az imperialista államszövetséget tehát nem tekinti végleges megoldásnak a háborús külpolitika elkerülésére.

A Közép-Európa-tervet támogatta Garbai Sándor is, aki szerint a háborús konfliktust az országok védővamos politikája eredményezte. Ezért szükségesnek tartotta „a háborút csírájában megfojtó szabad kereskedelmet”, ami csak államszövetségek keretében valósulhat meg.⁶¹

A szociáldemokraták között szép számmal voltak olyanok is, akik elleneztek a Közép-Európa-tervet. Ők főként a magyar gazdaságra gyakorolt kedvezőtlen hatásokra hivatkoztak, ezen felül az ipar fejlődését hátráltató tényezőket emelték ki. Ezt a véleményt képviselte például Szende Pál, Vágó József, Ágoston Péter stb. A tervet ellenzők között kiemelkedő szerepet játszott Kunfi Zsigmond, aki elméletileg is megalapozottabbá kívánta tenni álláspontját. Kunfi szerint az eltérő fejlettségű régiók egyesülésével a fejletlen terület visszafogja a fejlettebb növekedését, és semmiképpen sem az elmaradott „nő fel” az előrehaladottabb szintjére.⁶² Végző következtetése pedig az, hogy az államszövetségek nem képesek megoldani a tőkés társadalom ellentmondásait. „Szerintem a demokrácia számára nem az államok földrajzi határainak, hanem az osztályok hatalmi viszonyainak eltolódása és változása a döntő jelentőségű tény. Figyelmem ezért nem annyira Európa földrajzi térképének, mint Európa szociális térképének jövőző kialakulására irányul, mert e térkép tényei lesznek a demokratikus politika irányának, céljainak megszabói.”⁶³

A két háború közötti szociáldemokrata irodalom sem volt egységes az európai államszövetség megítélésében. Korábban a szociáldemokraták többsége előrevivőnek tartotta Európa országainak egyesülését, a két világháború között viszont az ellenzők kerültek túlsúlyba. Ennek alapja az európai egyesülés új politikai színezete volt. A burzsoázia ugyanis hamarosan kisajátította és saját céljaihoz alakította a szociáldemokraták elképzeléseit az Európai Egyesült Államokról. 1932-ben Coundenhove Kalergi közzétette „Páneurópa” című írását, amellyel megindult az ún. Páneurópa-mozgalom.

A Páneurópa-terv lényege Európa egyesítése kapitalista alapokon, a gyarmatbirodalom fenntartása és az angolszász konkurenciával való sikeres szembeszállás céljából, valamint azért, hogy kollektív védelmet biztosítson a Szovjetunióból — annak már csak pusztá léte folytán is — áradó vonzóerő ellen. A húszas években a magyar szociáldemokrata sajtóban is vita bontakozott ki a tervről. Különböző indítékból többen a *terv mellett* foglaltak állást. Indoklásukban jó néhány olyan érv is található, amely már a tízes évek végén is felbukkant, de újabb, a korábbi szociáldemokrata állásponttól nagyon távol álló vélemény is jelentkezik.

A Páneurópa-terv leglelkesebb támogatója Somogyi Mihály volt. Mindenekelőtt gazdasági tényezőkkel magyarázza azt, miért kell a szociáldemokráciának támogatnia ezt a tervet. Szerinte a terv megvalósulásával javulna a munkapiac helyzete, az életszínvonal növekedne, megszűnnének a vámsorompók, ezzel csökkennének az

⁶⁰ Rónai Zoltán: Béke és szocializmus. Szocializmus, 1916, 2. sz. 95.

⁶¹ Uo. 97.

⁶² Közép-Európa. A Társadalomtudományi Társaság vitája. Huszadik Század, 1916, I. köt. 409—533.

⁶³ Uo. 518.

árak.⁶⁴ A politikai tényezők sorában kiemeli azt, hogy a Páneurópa megvalósulása egyengetné az utat a hurrápatrizmushoz. Emellett véleménye szerint a terv antimilitarista vonásokat is tartalmaz, mivel Európa egyesülésével a lokális imperialista célok is megszűnnének, ami mellesleg csökkentené a katonai költségeket is. Ehhez még azt is figyelembe kell venni — mutat rá —, hogy az egyesült Európának a keleti határok védelme is kevesebb gondot okozna, és ezzel a hadseregek létszáma, a katonai célokra lekötött erőforrások is csökkenthetők lennének. Végül nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy Európa egyesítése nyomán a kontinens legegységesebb pártjának, a szociáldemokrata pártnak a befolyása jelentősen megnövekedne.

A II. világháború után és különösen az utóbbi években lezajlott integrációs folyamatok tapasztalatainak birtokában el kell ismerni, hogy Somogyi érvelése sok, manapság aktuálissá váló elemet tartalmaz. A nyugat-európai országok gazdasági és politikai együttműködésének előrehaladása, a két világrendszer európai megértésének és kapcsolatainak fejlődése ezt igazolja — ami nem jelenti azt, hogy az egyesült Európa közeli megvalósulásában ma több okkal reménykedhetnénk, mint 50 évvel ezelőtt.

A Páneurópa-mozgalom támogatója volt Kertész Miklós is. Helyesli az egységes Európa tervét, és Somogyival ellentétben a Szovjetuniót is be kívánja vonni ebbe. Ha sikerül megvalósítani Oroszország demokratizálását és elérni ennek a demokratikus Oroszországnak a csatlakozását, akkor a gyarmatok feleslegessé válnak Európa számára. Kertész elképzelései szerint Oroszország hatalmas nyersanyagtermelő állam lehetne, amely Európa fejlett iparával együtt komplett egységet alkotna.

A fentiekkel szemben a *Páneurópa-terv ellenzőinek* sorában találjuk többek között Hortobágyi Lászlót, Koleszár Bertalant, Horváth Jenőt és Rudas Bélát, akik rámutatnak arra, hogy a szociáldemokrácia a Páneurópa-tervet nem támogathatja, mert az elnyomásra, a kizsákmányolásra épül, a gyarmatbirodalom megtartására irányuló imperializmus megnyilvánulása és pacifista hangjai legfeljebb a felszabadító háborút vívó gyarmati népek küzdelmei ellen irányulnak. Ezen túlmenően Rudas rámutat arra is, hogy miként az ultraimperializmus megvalósíthatatlan, úgy hasonló okokból az ultraimperializmus politikai formáját jelentő imperialista államszövetség létrehozása is elképzelhetetlen.

1939-ben újra felbukkan a Páneurópa-terv a Népszavában. A cikk közvetlenül a második világháború kitörése után utópiának nevezi az európai államszövetség tervét. Ilyen egyesülés — írja a szerző — csak a gazdasági és politikai ellentétek megszűnése esetén válna lehetségessé. „Ez azonban az imperialista célkitűzések feladása nélkül teljességgel lehetetlen. Az imperialista célkitűzéseket viszont a tőke mozgástörvényei hozzák létre és szabják meg.”⁶⁵ Így tehát az egyesült Európa csakis a tőkés viszonyok felszámolása után válhat realitássá.

Az európai tőkés országok egyesítésének terve az első világháború alatt a legtöbb szociáldemokrata pártot meghódította azzal, hogy békevágyukat megtestesítette, és ennek alapján reménykedhettek, hogy nem fog megisméltódni a katasztrófa.

⁶⁴ Somogyi Mihály: Páneurópa és a szociáldemokrácia. Szocializmus, 1926, 8. sz. 281.

⁶⁵ Páneurópa. Népszava, 1939. október 8., 3.

A második világháború kitörésekor már a revizionista pártok többsége sem tudta elfogadni és főleg elfogadtatni ezt a koncepciót, hiszen a háború kitörése nyilvánvalóan mutatta, hogy az egyesült Európa terve akkor irreális volt.

5. A tőkés állam szerepe a gazdaságban; az állami monopolkapitalizmus

Az állam mint az uralkodó osztály erőszakszervezete, mindig betöltött bizonyos gazdasági funkciókat. A gazdasági élet befolyásolására való törekvés természetesen következett az uralkodó osztályok érdekeiből. Különösen fokozódott az állam gazdasági szerepe a belső vagy külső ellenséggel folytatott összetűzések, háborúk idején. A hadsereg ellátása mindig megkövetelte a gazdasági élet ilyen vagy olyan szabályozását is. A monopolkapitalizmus kialakulásával a fináncoligarchia érdekei egyre inkább szükségessé tették, hogy az állam biztosítsa magas profitjuk realizálásának feltételeit. A finánc-tőke gazdasági és területi terjeszkedése egy sor állami szabályozást váltott ki, kezdetben bizonyos monopóliumok uralmának korlátozására, később annak biztosítására. Az első világháború kitörése után minden hadviselő állam korábban nem tapasztalt mértékben vette kézbe a gazdasági élet irányítását. Az 1929—33-as világgazdasági válság azután nyilvánvalóvá tette, hogy a monopoltőke uralma csakis az állam gazdasági szerepének jelentős növelésével tartható fenn. Fokozatosan kialakult tehát a kapitalizmus új fejlődési szakasza, az állami monopolkapitalizmus.

A tőkés állam gazdasági szerepe az első világháború alatt kezdte élenként foglalkoztatni a magyar szociáldemokratákat. De már korábban is kitértek az állam gazdasági szerepének elvi kérdéseire. Ezek az írások két szempontból vetették fel a témát: egyrészt a magyar államnak az iparfejlesztésben betöltött, illetve betöltendő szerepét vizsgálva, másrészt az egyre jelentősebbé váló állami tulajdon értékelése során. Az első világháború előtt a magyar szociáldemokraták általános felfogása szerint, amely több pártdokumentumban, kongresszusi határozatban is kifejeződött, Magyarországon szükség van az *iparfejlesztés állami támogatására*, de csak addig, amíg az ország el nem éri a nyugat-európai vagy legalábbis az osztrák ipar fejlettségi szintjét. Ennek érdekében követelte a párt az önálló vámterület megteremtését és ennek keretében az ipart védő vámpolitikát. Az állam egyéb iparfejlesztő tevékenységét — főképpen az adókedvezményeket és más ipartámogató állami juttatásokat — azonban ellenszenvvel fogadták. Ezekben az eszközökben egyrészt az elburjánzó korrupció miatt az állami bevételek elpazarlását látták, másrészt az ipartámogató programok mindig az állami bevételek növelését követelték, ami a munkásosztályt érzékenyen érintette, mert az állami költségvetés bevételi forrásai között a fogyasztási adók első helyre kerültek. Ezért az állam aktívabb gazdasági tevékenysége mindig nagyobb terheket rótt a munkásokra, ami természetesen kiváltotta a párt vezetőinek tiltakozását.

A protekcionista védővámok követeléséhez is hozzá tették, hogy azoknak „mér-sékelteknek és átmeneti jellegűeknek kell lenni”.⁶⁶ A realitások azért kerülhettek csak ilyen megkötésekkel a párt állásfoglalásaiba, mert a vezetők többsége a szabad kereskedelmet tartotta egyedül üdvözítőnek. Álláspontjuk alapja elsősorban nem elméleti-gyakorlati megfontolás, hanem ortodox és vulgáris marxizmusfelfogásuk volt. Lépten-nyomon idézték Marx azon sorait, amelyekben a szabad kereskedelem romboló, a proletariátus és a burzsoázia közötti ellentétet élező hatását emeli ki.⁶⁷ Az ennek alapján kialakított szabad kereskedelmi koncepció tükröződött a pártprogramban is, amely követeli „minden pénzügyi és élelmiszervámnak, valamint a városi vámok megszüntetését”.⁶⁸ Ugyancsak szabad kereskedelmi alapon egyesek — például Garami Ernő — még átmenetileg is károsnak tartották a védővámok alkalmazását, mert szerintük az konzervatív, és ráadásul az árak emelésén keresztül rontja a munkásosztály helyzetét.

Az állami beavatkozás elvi megítélésének másik apropója az *állami tulajdonban* levő vállalatok, valamint az ún. állami egyedáruság volt. Az e témában született cikkek sokkal inkább érintik a tőkés állam gazdasági szerepének lényegi kérdéseit. Rögtön hozzá kell tenni, hogy a magyar szociáldemokraták az első világháború előtt alapvetően helyesen ítélték meg az állami tulajdon jellegét. Már az 1890-es években rámutattak arra, hogy az állam mint tulajdonos ugyanolyan tőkésként viselkedik, mint bármelyik magántőkés, hozzájuk hasonlóan kizsákmányolóként lép fel.⁶⁹ Helyesen látták azt is, hogy a tőkés állam tulajdona alapvetően különbözik a jövőendő szocialista állam tulajdonától, hiszen egyrészt nem terjed ki az egész termelésre, másrészt a munkások által létrehozott többleterméket nem a munkásosztály érdekeinek, hanem az ösztökés érdekeknek megfelelően használja fel. „Inkább hasonlít a vállalkozók egyesületeihez (résztvénytársaságok, kartellek), mint a szocializmushoz.”⁷⁰

Már az első világháború előtt felbukkan, a háború alatt pedig egyre gyakrabban szerepel a szociáldemokrata sajtóban az *államszocializmus*. Az állam fokozódó gazdasági beavatkozása váltotta ki a Rodbertustól származó államszocializmus-koncepció felmelegítését. Rodbertus a bismarcki gazdaságpolitika egyes elemeire hivatkozva úgy vélte, hogy a kapitalizmus ellentmondásai az állam növekvő gazdasági befolyásával felszámolhatók, a tőke és a föld nagyon lassú államosításával, illetve szociális reformokkal fokozatosan megvalósítható a szocializmus. Ez a koncepció — némileg módosított formában — megjelent a revizionisták nézeteiben is. A monopolkapitalizmus kialakulásához kapcsolódó növekvő állami beavatkozás ugyanakkor már az első világháború előtt felélesztette az államszocialista eszme körüli vitákat. Így már 1908-ban olvashatunk a Népszavában olyan cikket, amelyik

⁶⁶ A Magyarországi Szociáldemokrata Párt VI. kongresszusa 1899. április 2—3. MMTVD 2. köt. Szikra, 1954, 597.

⁶⁷ Lásd például Garami Ernő: Az önálló vámterület. Népszava, 1898. augusztus 26.; Bolgár Elek: A gabonamonopólium mint szocialista követelmény. Szocializmus, 1908—1909, 10. sz.

⁶⁸ A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1903. évi április hó 12-én, 13-án és 14-én Budapesten tartott X. pártgyűlésének jegyzőkönyve. MMTVD 3. köt. 141.

⁶⁹ A szocializmus alaptételei III. Népszava, 1890. november 16.; Nemzeti gazdaság és nyomor. Népszava, 1891. február 20.

⁷⁰ A szocializmus alaptételei III. Népszava, 1890. november 16.

az államszocializmust bírálja, és az első világháború alatt megjelent írások is úgy tárgyalják az ún. államszocialista folyamatot, mint ami már jóval a háború kitörése előtt megindult.

Államszocializmuson általában az állam gazdasági beavatkozását értették a magyar szociáldemokraták. Ide sorolták a vámrendszer kialakításától a pénzkibocsátásig, a közlekedés államosításától az egyedáruságig a legkülönbözőbb, a monopolkapitalizmus előtt is létező, illetve az imperializmussal létrejött állami funkciókat. Bolgár Elek, a korabeli szociáldemokrata értelmiség egyik kiemelkedő alakja, egy 1908-ban megjelent cikkében fogalmazta meg legvilágosabban azt, hogy az állam gazdasági szerepének növekedése a termelődörök fejlődéséből, a monopoltőkés viszonyokból fakad.⁷¹ Hasonló megközelítésű a Népszava egyik cikke is: „A nagy üzemek kifejlődése — írja a szerző —, a nagy technikai forradalmak hozták magukkal azt, hogy vannak egyes iparágak, amelyeknek helyes vezetéséhez és fejlesztéséhez még a leghatalmasabb tőkésnek sincsen elég pénze.” Ugyanakkor ezen vállalatok, illetve termelési ágak fejlesztése az egész tőkésosztály érdeke, ezért szükséges, hogy az állam, „az egész tőkésosztály képviselője, mint az eszményi tőkés . . . meggátolja, hogy ezeket az . . . üzemeket egyesek érdekeinek szolgálatába állítsák”.⁷² A szerző ezzel a tőkés állam gazdasági beavatkozásának két legfontosabb elemét tárta fel. Ezek a megállapítások helyes kiindulópontul szolgálhattak volna a monopoltőke állami beavatkozáshoz fűződő érdekeinek részletes elemzéséhez. Az elemzés teljessé tételének feltételei azonban csak évtizedek múltán jöttek létre.

1914 végén sorra jelentek meg az olyan művek, amelyek az államnak a termelés, a forgalom és a fogyasztás szabályozására irányuló tevékenységével foglalkoztak. Ezek egyrészt azt állították, hogy az állam ilyen beavatkozása nem jelenti ugyan a szocializmus megvalósulása felé való közeledést, de valamilyen módon mégis „szocialista szellemű rendszabályok”.⁷³ Másrészt hangoztatták, hogy a háború után a szociáldemokráciának kötelessége lesz a gazdasági szabadsághoz visszatérő burzsoáziát a háború alatti intézkedések előnyeire figyelmeztetni.⁷⁴

A háború alatt egyre szélesebb körű állami gazdaság szabályozás hatására a világháború utolsó éveiben az állam gazdasági szerepét egyre sokoldalúbban és mélyrehatóbban vizsgálták. Egyértelműbben sikerült megragadniuk az állami tulajdon lényegét. Az állam — olvashatjuk egy cikkben — a termelési eszközök államosításával nem szüntette meg a kapitalizmust, mert „a termelés hajtóereje még mindig a profit; a munkások az állami kapitalizmusban is értéktöbbletet termelnek”.⁷⁵ Eltűnik a magyar szociáldemokraták e témával foglalkozó cikkeiből az az elképzelés, amelyik a szabad verseny visszatértét, az állami beavatkozás visszaszorulását várja a háború utáni időkben. Most már nemcsak azt olvashatjuk, hogy a háború egy korábban elkezdődött folyamatot erősített fel, hanem azt is, hogy az „állami kapitalizmus” a háború után is fennmarad.⁷⁶

⁷¹ Bolgár, i. m. 458.

⁷² Államszocializmus. Népszava, 1908. január 24.

⁷³ Államszocializmus. Népszava, 1914. november 3.

⁷⁴ Az állam szerepe a háborús közgazdaságtanban. Népszava, 1914. december 15.

⁷⁵ Állami kapitalizmus. Népszava, 1917. január 19.

⁷⁶ Állami kapitalizmus. Népszava, 1917. január 19.; Gazdasági forradalom. Népszava, 1918. március 17.

A háború végén megjelent fenti cikkek Varga Jenő nézeteit tükrözik. Varga Jenő aláírással megjelent írásainak mondandója, valamint az a tény, hogy az eddig említett írások nagy része a Népszava általa szerkesztett közgazdasági rovatában jelentek meg, arra enged következtetni, hogy az állami beavatkozás háború utáni továbbélésének gondolata és az állam alapvetően tőkés jellegének kimutatása Varga Jenőtől származott.

A Szocializmus egyik 1916-os számában megjelent tanulmányában az előbb idézett Népszava-cikkkel szinte szó szerint egyező sorokat találhatunk. „Bármely arányú is lesz az állam beavatkozása a gazdasági életbe, a kapitalizmus lényege a háború után is változatlanul fenn fog maradni: a termelést nem a szükséglet, hanem a profit lehetősége fogja irányítani.”⁷⁷ Ezt a tényt azonban nem tartotta összeegyeztethetetlennek az állam jelentős gazdasági szerepével, és nem győzte hangsúlyozni, hogy a szociáldemokratáknak kötelességük az állami beavatkozást a munkásosztály helyzetének javítása és az egész gazdaság fellendülésének érdekében befolyásolni. A háború után a békés termelésre való átállást csakis az állam hathatós intézkedéseivel tartotta elképzelhetőnek. Varga szerint ugyanis a munkásosztály „termelőképességének” helyreállítása, a hadiipari üzemek gyors átállítása békés termelésre, a tömeges leszerelés miatti munkanélküliség elkerülése csakis a tőkések jelentős csoportjának profitérdekei rovására történhet, amit pedig csak egy, a korábbinál demokratikusabb állam képes megvalósítani. (Ennek feltételeire később visszatérünk.) A termelés területén is rámutat a legfontosabb tennivalókra: az I. osztály termelését kell elsődlegesen fejleszteni, de úgy, hogy mellette biztosított legyen a munkaerő zavartalan újratermeléséhez szükséges fogyasztási cikkek mennyisége. A minél gyorsabb és hatékonyabb átmenet érdekében a termelés feladatait központilag kell felmérni és rangsorolni. Ezeket a feladatokat központi munkaerő-cloisztással, a szállítás központi irányításával, a meglévő nyersanyagközpontok fenntartásával és a külkereskedelem állami ellenőrzésével tartja megvalósíthatónak.⁷⁸

Varga nézetei nem voltak hatástalanok. Az 1917. augusztus 19-i VI. szakszervezeti kongresszuson elfogadott határozatban hasonló gondolatokkal találkozhatunk. „Törvényhozásilag vagy rendeletileg köteleztessenek az üzemek a háborút követő egy évig az üzem folytatására. Hivatalosan állapíttassanak meg azok a szükségleti cikkek, amelyeknek az előállításra kötelező legyen. Az állam gondoskodik a termeléshez szükséges anyagok beszerzéséről és azoknak az üzemekhez való arányos elosztásáról. Ugyancsak az állam gondoskodik a produktumok elhelyezéséről.”⁷⁹

Érdeemes kicsit hosszabban időzni Varga Jenő *inflációval* foglalkozó műveinél, amelyekből most az állami intézkedésekkel kapcsolatos elemzéseit emeljük ki. Varga megállapítja, hogy a háború alatti infláció az áruhiányon és az azt fokozó

⁷⁷ Varga Jenő: Konjunktúra-problémák a háború után. Szocializmus, 1916, 3—4. sz. 216.

⁷⁸ Az átmeneti gazdaság szervezése. Népszava, 1917. április 4.; A termelés szervezése az átmeneti gazdaságban. Népszava, 1917. április 5.; Az árubeszerezés szervezése az átmeneti gazdaságban. Népszava, 1917. április 6.; Varga Jenő: Az átmeneti gazdaság fő problémái. Népszava, 1917. szeptember 2. (Varga Jenő csak ezt az utóbbi cikket írta alá, de ebben utal rá, hogy a többi cikk is tőle származik.)

⁷⁹ Az 1917. augusztus 19-i VI. szakszervezeti kongresszus irományai. Idézi: Péteri György: A Magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979, 59.

spekuláción kívül a kormány pénzügyi intézkedései miatt bontakozott ki. Felfüggesztették ugyanis a bankjegyek aranyra való beváltását, vagyis a kötelező kétharmados aranytartalékhoz való igazodást. Ez utóbbi intézkedésre azért volt szükség — írja Varga Jenő —, hogy az állam korlátlanul vehessen fel kölcsönt a jegybanktól háborús kiadásainak finanszírozására. Az így forgalomba kerülő bankjegy lényegében kényszerforgalmú papírpénz, amely „nem a forgalom szükségletét szolgáló csereeszköz, nem a meglévő vagyonnak ideiglenes készpénzformája, hanem az állam által felhasznált javak formai helyettesítésére szolgáló vagyonpótló eszköz”.⁸⁰ Az így elszabaduló infláció következtében a papírpénz képviseleti értéke teljesen függetlenné válik az arany értékétől. Varga keresi az eszközöket az infláció megfékezésére, és úgy találja, hogy csakis állami beavatkozással lehet ennek a folyamatnak véget vetni. Úgy véli, az állam már eleve biztosíthatta volna azokat a feltételeket, amelyek között az infláció ki sem bontakozhatott volna. Például szabályozhatta volna a fogyasztási cikkek elosztását, illetve fogyasztható mennyiségét vagy minden áru árát államilag állapíthatták volna meg, és ennek érvényt is szerezhetek volna. Mindezzel keményen bírálta az inflációval szemben teljesen tehetetlen állami gazdaságpolitikát. Felismerte, hogy a kialakult helyzetben az infláció, amelyet ő a pénzszaporodás miatt bekövetkezett árdrágulásnak nevezett, csakis a békekötés után, a termelés nagyarányú megnövelésével és ezzel együtt a bankjegyek gyors és nagyarányú kivonásával állítható meg.⁸¹ Mindehhez egy másik helyen hozzáteszi, hogy az államnak a jövedelemelosztást is módosítania kell, mert az infláció következtében a háború, az állami kiadások terheit nem egyformán viselték az egyes osztályok, illetve rétegek. E módosítást elsősorban az árak csökkentésétől várja. Varga tehát az ún. átmeneti gazdaság problémáinak vizsgálata során eleve egy olyan államot tétélez fel, amelyik nem valamelyik magántulajdonos osztály kizárólagos érdekeit képviseli, hanem elsősorban a gazdaság helyreállítását, a lakosság minimális létfeltételeinek biztosítását tartja szem előtt. Vagyis hallgatólagosan feltételezi a háborús kormányok és pártok bukását, a politika demokratizálódását.

Varga várakozása helyesnek bizonyult: a *polgári demokratikus forradalom után* olyan koalíció került kormányra, amelyben az MSZDP is részt vett. A párt vezetői éppen a gazdasági élet kormányzati irányításában kaptak kulcsfontosságú szerepet. Ezeket a posztokat azonban nem az állami beavatkozás erősítésére, a gazdasági élet irányításának fokozott központosítására használták fel. A pártvezetés jobboldali csoportja, élén Garami Ernővel, korábbi álláspontjához ragaszkodva, a szabad versenytől várta a gazdasági bajok orvoslását. Úgy vélték, hogy a szocializmus gazdasági és társadalmi feltételei Magyarországon még nem teremődtek meg; előbb még a tőkés viszonyoknak kellene teljesen kibontakozniuk — ezt pedig szerintük csak a szabad verseny szolgálhatja. Annak ellenére vallották ezt, hogy korábban és ekkoriban is sok szociáldemokrata ellenezte ezt a politikát, és az állami beavatkozás szükségességét hangoztatta. Garamiék ezzel nemcsak a szocializmus megvalósításának időszerűségét vetették el — ami indokoltnak bizonyult —, hanem

⁸⁰ Varga Jenő, *A pénz uralma a békében, bukása a háborúban.* 162.

⁸¹ Varga Jenő: *Pénzszaporítás és árdrágulás.* Népszava, 1918. augusztus 18.

a kapitalizmus további fennmaradásának, a munkásosztályra nézve kedvezőbb fejlődésének útját is helytelenül ítélték meg.

A húszas évek elején — mint arról a monopóliumokkal kapcsolatban már írtunk — még vannak hívei a liberalizmusnak a magyar szociáldemokraták között. Ők csak éjjeliőr szerepet szántak az államnak, vagyis az állam feladatát a gazdasági szabadság feltételeiről való gondoskodásban látták. Ezek a nézetek azonban fokozatosan háttérbe szorultak.

Az állami beavatkozás megítélése, szerepének elemzése az *1929—33-as válság* idején került a közgazdasági szakirodalom érdeklődésének középpontjába. Ekkor kezdtek láthatóvá válni azok a tényezők, amelyek végül is az állami monopolkapitalizmus kialakulásához vezettek. A két világháború között még aligha lehetett a kapitalizmus új fejlődési szakaszának minden vonását feltárni, hiszen az állami monopolkapitalizmus rendszerré válása csak a második világháború után fejeződött be. A nagy világgazdasági válság alatt és után azonban már kezdett világossá válni, hogy minőségi változás történik az állam gazdasági szerepében. Ezek a jelek a magyar gazdaságban is felismerhetők voltak — legalábbis a válságból való kilábalást segítő eszközök jelezték az állam eddig soha nem tapasztalt aktivitását. A kötött devizagazdálkodás bevezetése vagy a transferratorium alkalmazása olyan drasztikus eszközök, amelyeket korábban legfeljebb háború idején vettek igénybe. A magyar gazdaságban a mezőgazdaságot érintette legsúlyosabban a válság, ezért érthető, hogy éppen a mezőgazdasági termelők és termelés fenntartása érdekében az állami eszközök egész rendszerét alkalmazták. Ezek az eszközök a válság után is nagyrészt fennmaradtak, ami jelezte, hogy itt többről van szó, mint egyszeri mentőakcióról. Ráadásul a fejlett tőkés országokból is olyan hírek érkeztek, amelyek a magyar szociáldemokraták egy részének érdeklődését is az állam megváltozott gazdasági szerepe felé terelték. A külföld hírei közül leginkább a Roosevelt-féle New Deal talált visszhangra.

Tekintsük át először azt, miként próbálták a magyar szociáldemokraták feltárni az *állam aktív gazdasági szerepét előidéző tényezőket!*

Mónus Illés, a korszak vezető szociáldemokrata ideológusa kifejti, hogy az állami beavatkozást a gazdasági életbe elsősorban az tette szükségessé, hogy a kapitalizmus vak erőinek érvényesülését az állam léte és biztonsága érdekében korlátozni kellett. Vitába száll L. Mises osztrák professzorral, aki szerint az 1929—1933-as túltermelési válságot az állami beavatkozás idézte elő, és a válság megszüntetésének útja a teljesen szabad verseny visszaállítása. Ezzel szemben Mónus rámutat, hogy az állami beavatkozás a gazdasági életben érvényesülő spontán erők játékát valóban igyekszik befolyásolni, de ez nem oka a gazdasági életben mutatkozó zavaroknak, éppen ellenkezőleg, e zavarok egyre súlyosbodó megnyilvánulásai idézték elő az állam gazdasági beavatkozását.⁸² Hasonlóképpen vélekedik Garbai Sándor is: „Az államszervezet hatáskörének kitérítését a magángazdaság válságai elkerülhetetlenné tették.”⁸³

⁸² Mónus Illés: A kapitalizmus védekezik. Népszava, 1932. december 18.

⁸³ Garbai Sándor: Új utakon a hatalomért. Munkásakadémia kiadása, Bratislava, 1935, 166.

Mónus és Garbai főleg a nagy gazdasági válság hatására ismerte fel azt, hogy az állam gazdasági tevékenységének fokozása a tőkés gazdaság további működésének feltételévé vált. Ekkor még nem is volt lehetséges az okok mélyebb elemzése: az állami beavatkozás szükségességének egyéb tényezői csak jóval később váltak nyilvánvalóvá. Úgy véljük tehát, hogy Mónus és Garbai — különösebben mélyreható közgazdasági kutatások nélkül — feltárta az akkor látható legfontosabb tényezőt: a válságokat csak az állam szélesebb körű gazdasági beavatkozásával lehet enyhíteni, és a válságok mélyülése ezt a beavatkozást szükségessé is teszi.

Hasonló véleményen van az állami beavatkozás okairól *Somogyi W. Jenő* is. Somogyi szerint a termelőerők fejlődése következtében az anarchia egyre nyomasztóbban nehezedik a kapitalizmusra, egyre inkább veszélyezteti létét. Ezért szükségessé válik a tőkés tervgazdaság létrejötte, ami csak az állam gazdasági beavatkozásának erőteljes kiterjesztésével valósulhat meg. Ezzel kapcsolatban különösen nagy szerepet tulajdonít az ún. második ipari forradalomnak, amely a termelőerők ugrásszerű fejlődésével elkerülhetetlenné teszi a tőkés gazdaság szervezethezességének lényeges növelését. Somogyi tehát ugyancsak a termelőerők fejlődésére és arra utal, hogy a tőkés gazdaság spontán erői már nem képesek a szabályozás elvégzésére.⁸⁴

Ezek a szerzők megtették, amit a harmincas években tehettek: feltárták a termelőerők fejlődése, a gazdasági élet anarchiája, valamint az állami monopolkapitalizmus kialakulása közötti összefüggést. Szerintünk implicit módon ezzel egy fontos alapkérdést is tisztáztak: a kapitalizmuson belül az ellentmondások fokozódásával egy újabb mozgásforma teremtődött ezen ellentmondások számára. A kapitalizmus kitermelte azt az új eszközt — amit ekkor még csak az állam anticiklikus gazdasági beavatkozása formájában érzékelt —, amellyel biztosíthatja fennmaradását, a termelés továbbfejlődését.

A szociáldemokraták többsége az állami beavatkozás kiterjedését a kapitalizmus szervezetté válásának folyamataként értékeli. A *szervezett kapitalizmus eszméje* nem magyar forrásból származik. A magyar szociáldemokrata politikusok és közgazdászok eszmei elődje e téren főleg *Hilferding* volt. Hilferding már a „A fináncoké”-ben elképzelhetőnek tartotta a tőkés társadalom szervezethezességét. „Felmerül azonban a kérdés, hol van tulajdonképpen a kartellizálás határa. Erre a kérdésre azt kell válaszolnunk, hogy nincs abszolút határa. Ellenkezőleg: tendencia van a kartellizálás állandó kiszélesítésére. A független iparágak, amint láttuk, mindinkább függő helyzetbe kerülnek a kartellizált iparágaktól, míg végül ez utóbbiak annektálják őket. A folyamat eredményeként ekkor egy *generálkartell* jönne létre. Az egész tőkés termelést tudatosan szabályozza egyetlen szerv, amely valamennyi termelési ágban meghatározza a termelés méreteit.”⁸⁵

A szervezett kapitalizmust 1910-ben Hilferding még csak lehetőségként tárgyalja, de néhány év múlva már megvalósultnak tekinti. A német szociáldemokrata párt 1927. évi kiel kongresszusán így nyilatkozik: „A kapitalizmus jelenlegi szakaszában, amikor a szabad verseny korszaka — amelyben a kapitalizmus a piac spontán

⁸⁴ Somogyi W. Jenő: Világ gazdaság és világpolitika. Szocializmus, 1932, 7. sz. 202.; uő: Kapitalista tervgazdaság és autarkia. Szocializmus, 1933, 6. sz. 187.

⁸⁵ Hilferding, A fináncoké. 323.

törvényeinek volt alávetve — lényegében lezárult, a legfontosabb vonás az, hogy most áttértünk a kapitalista szervezethez, tehát az erő szabad játékának alávetett gazdaságról a szervezett gazdaságra . . . A szervezett kapitalizmus tehát a szabadverseny kapitalista elvét helyettesíti a tervszerű termelés szocialista elvével.”⁸⁶

A szociáldemokrácia más irányzatai a gazdaság és a politika párhuzamos demokratizálódásáról beszélnek, és ettől a demokratizálódási folyamatból várják a szocializmus fokozatos megvalósulását. Az ebből fakadó politikai stratégia a parlamenti harcra korlátozza a munkásosztály hatalomért folytatott küzdelmét. Ez utóbbi egyezik az ausztrómarxisták álláspontjával is, akik ugyan a szocialista termelési viszonyok kialakulásának feltételül a politikai hatalom megragadását jelölik meg, de ezt a hatalmat csakis békés úton kívánják megszerezni; a termelési viszonyok átalakítását is főként demokratikusan kívánják megvalósítani; elvetik a proletárdiktatúra szükségességét.

Tudjuk jól, hogy ma már a szocializmus megteremtésének útját a kommunisták sem egyformán képzelik el. Elismerjük, és látjuk, hogy az állammonopolista kapitalizmus a tervgazdálkodás bizonyos elemeit beviszi a tőkés gazdaságba, a tőkés termelés bizonyos fokig társadalmilag szerveződik. De az a véleményünk, hogy történelmietlen lenne, ha a mára érvényes igazságok alapján ítélnék meg a két világháború közötti korszakot. Nem is azt kell bírálnunk, hogy a szociáldemokraták a kapitalizmus szervezettebbé válásáról, a tervgazdálkodás kapitalizmuson belüli lehetőségeiről beszélnek, hanem az ebből levont következtetések veszélyeire hívjuk fel a figyelmet. A szociáldemokrata mozgalom közgazdasági elméletéből fakadó politikai következtetései, főként a polgári demokráciába vetett hitének súlyos árát fizette meg. Nem gondoljuk — és ez akadémikus kérdésfeltevés lenne —, hogy a helyes politikával meg tudták volna akadályozni a fasizmus uralomra jutását. De talán kevesebb embert tudott volna a fasizmus a saját zászlaja alá tömöríteni, talán többen léptek volna fel a fasizmus ellen, és így kisebb áldozatokkal győzhetek volna az antifaszista erő a hitlerizmus felett, ha a szociáldemokrácia nem bízik annyira a demokratizálódás, a társadalmasodás automatikus folyamatában. És ezeket a következtetéseket nemcsak mi, az utókor és a marxisták fogalmazzuk meg, hanem a szociáldemokrácia legjobbjai is. Csak egyetlen példát említünk: Otto Bauer a fasizmus előli menekülés szinte első perceiben kimondta, hogy maga és pártja is súlyos hibát követett el, amikor túlértékelte a polgári demokrácia nyújtotta lehetőségeket.⁸⁷ Ezért az említett szempontot nem hagyhatjuk figyelmen kívül, amikor a magyar szociáldemokraták nézeteit vizsgáljuk az állammonopolista kapitalizmusról.

Már utaltunk rá, hogy Somogyi W. Jenő észreveszi a kapitalizmus fejlődésében mutatkozó új jelenségeket, az állami monopolkapitalizmus kibontakozását, amit tervgazdaságnak minősít. Tévesnek mondja Marx és Engels azon tételét, amely szerint a tervgazdaságnak szükségszerű előfeltétele a szocializmus. Szerinte már a tervgazdaság megvalósulásának egyetlen kritériuma a magántőkés verseny megszű-

⁸⁶ R. Hilferding: Die Aufgabe der Sozialdemokratie in Republik. Sozialdemokratischer Parteitag 1927 in Kiel. Protokoll, Berlin, 1927, 8.

⁸⁷ O. Bauer: Zwischen zwei Weltkriegen? Bratislava, 1936.

nése. A tőkés viszonyok között megvalósítható tervgazdaságnak különböző fokozatait jelöli meg. Fejtegetéseiből kitűnik, hogy a kapitalista tervgazdaság nem lehet százszázalékos tervgazdaság. Úgy gondolja, hogy a tőkés országokban kialakuló szervezettség a profítcél fennmaradása következtében csupán korlátozott lehet. A technikai haladás, a monopolizáció „bizonyos tervszerűbb gazdálkodást enged, aminek persze természetes határt szab az egyéni profítcél”.⁸⁸ Olyan kapitalista gazdálkodási feltételek mellett, ahol az egyéni profítcél gátló tényezője nem érvényesül, a tervgazdaság már magasabb szintű lehet. A szovjet gazdaságot ilyen fejlettebb, de még mindig nem százszázalékos tervgazdaságnak, vagyis nem szocialista tervgazdaságnak tekinti. „Mi bizonyítja a gyakorlatban, hogy tévesnek minősül Marx és Engels más történelmi fokon felállított ama tétele, hogy tervgazdaság csak szocialista társadalmi renden belül lehetséges?” — teszi fel a kérdést, és így válaszol: „Főként a mai Szovjet-Oroszország termelő rendje, amely . . . lényegében államkapitalizmust, nem szocialista termelést gyakorol!”⁸⁹

Azokat az előnyöket pedig, amiket ez az államkapitalista tervgazdaság kínál, Somogyi szerint meg lehet kapni az átalakuló tőkés rendben is. A különbség „csak” annyi, hogy a szovjet gazdaságban a „szocializmus feltételeinek érlelése” tőkés nélkül megy végbe, aminek jelentőségét Somogyi — F. Adler felfogását követve — teljesen lebecsüli. Somogyi véleménye a Szovjetunióról a polgári demokrácia iránti rokonszenvével párosul. A „roosevelti tervgazdasági kísérletről” írja nagy elismeréssel: „A munkásszervezetek bevonásával, a demokrácia tiszteletben tartásával próbálja a kapitalista átalakulás új korszakához formálni a liberális kapitalizmusra alapozott polgári államot.”⁹⁰

Az állami monopolkapitalizmus kialakulását más szociáldemokrata közgazdászok is a tőkés gazdaság tervszerűsítése útján tett lépésnek vagy éppen a tőkés tervgazdaság létrejöttének értékelték. Ezek közé sorolhatjuk többek között Garbai Sándort, Rónai Zoltánt, Wollák Jenőt. Ők azonban hangoztatják ennek az ún. tervgazdaságnak a kapitalista jellegét, célját és korlátozott lehetőségeit. Wollák például rámutat arra, hogy a szervezett kapitalizmus tervgazdaságot valósít meg, de ugyanakkor fenntartja a termelési eszközök monopolizált magántulajdonát és az individuális haszonszerzés rendszerét.⁹¹ Garbai pedig ezt írja: „Az államhatalom igénybevétele a magángazdasági érdekek előmozdítására szembeszökően érvényesül . . . Az állam- és városgazdaság mai rendszere a tőkés termelés irányvonalain halad.”⁹²

Vagy nézzük, hogyan vélekedik a Népszava egyik, 1933-ban megjelent vezércikke Roosevelttől: „Egyszóval Roosevelttel szocialista? Vagy szociálreformer, és lépést tett a szocializmus felé? Korántsem!”⁹³ A cikk írója rámutat, hogy az

⁸⁸ Somogyi W. Jenő: Világgazdaság és világpolitika. Szocializmus, 1932, 7. sz. 204.

⁸⁹ Somogyi W. Jenő: Az átalakuló kapitalizmus és problémái. Szocializmus, 1933, 10—12. sz. 287. Lásd még e tárgy körben: Somogyi W. Jenő: Gazdasági csoportalakulatok a világpolitikában. Szocializmus, 1932, 8. sz.; uő: Kapitalista tervgazdaság és anarchia.

⁹⁰ Somogyi W. Jenő, Az átalakuló kapitalizmus és problémái. 285.

⁹¹ Wollák Jenő: Páneurópa—pánangol birodalom—Pánamerika a marxizmus tükrében. Szocializmus, 1930, 10. sz. 306.

⁹² Garbai, Új utakon a hataloméért. 168.

⁹³ Roosevelttel útja. Népszava, 1933, szeptember 30.

elnök ugyan új eszközökkel, de a kapitalizmus megmentéséért küzd. Ennek legfőbb bizonyítékeként arra hivatkozik, hogy Rooseveltt a tőkés magántulajdont nem kívánja megszüntetni vagy lényegesen korlátozni. Ebből látszik, hogy Somogyi értékelése az amerikai gazdasági változásokról nem mond ellent a valóságnak, de ha az állami beavatkozás korlátait is jellemezzük, egészen más megvilágítást kap a roosevelti gazdaságpolitika.

Végül idézzük Rónai Zoltánt: „A roosevelti tervgazdaság kapitalista gazdaság.”⁹⁴ Rónai több más szerzőhöz hasonlóan azt is hangoztatja, hogy az állami monopolkapitalizmus megerősödése, elterjedése bizonyos értelemben előkészíti a szocializmust. A koncentráció fokozódása és az állami beavatkozás kiterjedése megkönnyíti majd a jövőben a szocializálás végrehajtását. Ebben Rónainak igaza van, az állami monopolkapitalizmus kialakulása ilyen értelemben valóban a szocializmus anyagi előkészítését is jelenti. E felfogás lényegesen eltér azoktól a helytelen nézetektől, amelyeket a szocializmus megvalósításának útjával kapcsolatban külön fejezetben tárgyalunk.

A második világháború alatt a Népszavánál túlsúlyra jutó baloldali szerkesztők és szerzők hatására az állam gazdasági beavatkozását egyre inkább úgy értékelik, mint a tőkés viszonyokon belüli változást, amely nem érinti a kapitalizmus alapvető társadalmi viszonyait. Sőt, nemcsak olyan baloldali szociáldemokraták hangsúlyozzák az állami beavatkozás tőkés jellegét, mint Szakasits Árpád és Szüts István,⁹⁵ hanem csatlakozik hozzájuk a korábban jobboldali, centrista nézeteket valló Mónus Illés is, ami jól tükrözi a párt balratolódását. Mónus 1943-ban tartott előadásain⁹⁶ hangoztatta, hogy az állami beavatkozás még korántsem jelenti a szocializmus megvalósulását. Annak a nézetének adott hangot, hogy a szocializmus a tőkés társadalmon belüli szocializálással nem teremthető meg, ezért a kizsákmányolástól mentes társadalom megteremtésére kell törekedni. 1943-ban az elvi megállapításokból levont gyakorlati teendőket már nem volt módjuk megvalósítani a magyar szociáldemokratáknak, de segítségükre volt, az 1944–45-ben kialakuló új, demokratikus Magyarországért folytatott küzdelemben. A háborút túlélő baloldali szociáldemokrata vezetők ott folytatták a munkát, ahol Mónus befejezte: bekapcsolódtak az ország demokratizálásáért, a népi demokratikus forradalomért folytatott küzdelemben, most már a kommunistákkal szövetségben.

⁹⁴Vándor (Rónai) Zoltán: Rooseveltt, Sztálin, Wells. Szocializmus, 1934, 9. sz. 385. Hasonló vélemény tükröződik például A szervezett kapitalizmus kora és jelentősége című Népszava-cikkben (1928. december 16.).

⁹⁵Lásd például Szakasits Árpád: A gazdasági fejlődés útja. Népszava, 1941. szeptember 21. Szüts István: Új gazdasági rendszer? Népszava, 1943. augusztus 22.

⁹⁶Mónus Illés: Három előadás a szocializmus problémáiról. Szociáldemokrata Párt, 1943.

III. A TÚLTERMELÉSI VÁLSÁGRÓL

A válságok okai, következményei, elkerülésének lehetőségei kezdettől fogva foglalkoztatták a magyar munkásmozgalom közgazdasági kérdések iránt érdeklődő résztvevőit. Ennek nyilvánvaló oka az a nagy hatás, amelyet a túltermelési válság a dolgozók életviszonyaira gyakorol. A válsággal foglalkozó írások csaknem ugyanolyan periodicitással jelentkeztek a közgazdasági irodalomban, amilyennel a krízisek a gazdasági életben. Itt különösen jól figyelemmel kísérhető a gyakorlat és az elmélet szoros kapcsolata, amit az eddigiekben csak kevésbé tudunk közvetlenül kimutatni.

A gazdasági válságokkal foglalkozó magyar szociáldemokrata irodalom nem bővelkedik elméleti „csemegékben”. Ez részben természetes, hiszen a válság elsősorban akkor került az érdeklődés előterébe, amikor éppen bőrükön érezték hatásait. Ezért érthető is az a gyakori, leginkább a 1929—33-as válság idején tapasztalható megközelítés, miszerint a konkrét válság konkrét okaival és az akkor lehetséges kivezető utakkal foglalkoztak. Az *első világháború előtt* azonban ilyen értelemben csak szórványos megnyilatkozásokkal találkozhatunk. Ez részben a közgazdaságtan oly kevés számú szociáldemokrata művelőjének korlátozott idejéből és érdeklődéséből fakadt, de — véleményünk szerint — szerepet játszott a gazdasági válságok konkrét kimenetele is, a politikai következmények, amelyek elterelték a figyelmet a gazdasági okokról. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a korszak legjelentősebb válsága idején (1900—1906) a párt önálló elméleti tevékenysége még csak éppen kibontakozóban volt, még nem volt állandó elméleti fórumuk, lényegében a még nem is napilapként megjelenő Népszava volt az egyetlen publikációs lehetőség.

A válsággal foglalkozó irodalom első darabjai még konkrét gazdasági vonatkozás nélkül jelentek meg, főleg agitációs és képzési céllal. Ezekből az írásokból az olvasó megtudhatta, hogy a válság oka a profitra törő termelés mértéktelen kiterjesztése és a fizetőképes kereslet közötti ellentmondás kiéleződése; következménye a munkástömegek életkörülményeinek nagymértékű visszaesése és a kistermelők tömeges tönkremenetele; végleges megszüntetésének útja pedig az új, szocialista társadalom megteremtése. „A legokosabb — vonja le a végkövetkeztetést az egyik cikk írója —, ami a válságok megszüntetésére történhetne, az volna, ha felismernék, hogy ezek előmozdítója egyes egyedül a tőke, s ezért ez óriás ellen a harcot felvennék. Noha a kapitalizmus a fejlődési folyamat alatt magamagának

fogja a sírját megásni, de a munkásosztály . . . feladata kell, hogy legyen azt a fejlődést . . . siettesse.”¹

A századforduló éveiben megszorodtak a válsággal foglalkozó cikkek, amikor egy több mint 10 éves nagyarányú konjunktúra után bontakozott ki a ciklikus túltermelési válság. 1898-ban már csökkentek a beruházások; ezért az építőiparban, ahol korábban a millenniummal kapcsolatos nagyszabású építkezések miatt különösen nagy fellendülés volt, túltermelési válság jelentkezett, amely 1900-ban áterjedt a nehéziparra és a korábban ugyancsak a fellendülés alapját képező vasútépítésre is. A termelés visszaesett, a beruházások megszűntek, növekedett a munkanélküliség. A depresszió még 1904-ben és 1905-ben is tartott.

Mindez felkeltette a szociáldemokraták érdeklődését a válság iránt, és a szűkös lehetőségekhez képest teret szenteltek a válság elméleti kérdéseinek is. A cikkek hasonló szellemet tükröznek, mint a már idézett is. Az egyik cikk szerzője még arra is vállalkozik, hogy a válság friss tapasztalatai alapján, azokra hivatkozva fellépjen a válságelmélet polgári támadói ellen és azokkal a szociáldemokrata irányzatokkal szemben, amelyek a megelőző évek hosszan tartó fellendüléséből a marxista tételek érvényének megszűnésére következtettek.²

A válság hosszabb elhúzódása azonban elsősorban nem a válságelméleti, hanem a gazdasági harccal és a korszakban a pártvezetés által központba állított politikai feladattal, a választójogi küzdelemmel foglalkozó írásokat szaporította. Az elhúzódó depresszió hatására ugyanis 1904-ben országos méretű sztrájkhullám bontakozott ki, amely az 1905-ös orosz forradalom hírére tovább erősödött, és 1905 nyarán érte el tetőpontját.³ Ez természetesen a gazdasági tömegsztrájk felé fordította a párt vezetőinek figyelmét. Egyre kevésbé volt fontos a sztrájkot előidéző ok, az elhúzódó válság, hiszen nemcsak a munkásság okozott politikai feszültséget, hanem az uralkodó osztályon belül is kiéleződtek a válság hatására az ellentétek, amit viszont a pártvezetés választójogi követeléseinek realizálására szeretett volna kihasználni. Érthető tehát, hogy az 1905—1906-os politikai válság mellett az ezt követően fellépő párton belüli ellenzéki mozgalmak elterelték az MSZDP elmélettel foglalkozó tagjainak figyelmét a válság elemzésétől.

Néhány évvel később, noha a magyar gazdaságot közvetlenül sokkal kisebb mértékben érintette a gazdasági válság, újra felélénkült az ezzel foglalkozó irodalom. Az 1907-es nemzetközi hitelválság ugyan alig érintette a magyar gazdaságot, és 1912—13-ban csak részleges visszaesés történt, viszont rendelkezik már a magyar szociáldemokrácia néhány közgazdasági szakemberrel, akik élénk érdeklődéssel követték a konjunktúra alakulását. A század első évtizedének második felétől megjelent válságelméleti írások szerzői már nem elégedtek meg a marxi elvek hangoztatásával vagy egyszerű alkalmazásával, hanem egy egészen új szempontot is bekapcsoltak vizsgálataikba: a monopolkapitalizmus új jelenségeinek hatását. A gazdasági válságok okainak vizsgálata során egyes szerzők igen figyelemreméltó

¹ A válságok. Népszava, 1894. április 13.

² A gazdasági válság. Népszava, 1901. június 29.

³ A tömegmozgalom jellegét mutatja, hogy a szakszervezeti tagok száma ekkor éri el az első világháború előtti csúcspontot, a 130 ezret.

megállapításokat tettek a monopolkapitalizmus természetét illetően is; ezek jelentős részét már bemutattuk, itt csak a legfontosabbakra utalunk.

Az új jelenségek mindig új reménysegeket táplálnak. Így volt ez a monopóliumokkal is. Már a század elején, de később is széles körben élt az az illúzió, hogy a monopóliumok uralkodóvá válása megszünteti a szervezetenlenséget és az ezzel járó túltermelési válságokat. Erre utal színvonalas tanulmányában a válságelméletben és a gyakorlatban is szemmel láthatóan jártas Basch Imre. „A trösztök, a kartellek, a magas védővámok — írja —, miket a krízisek ellen való csodaszerűen prédikáltak, szinte minden hónapban, a legkedvezőbb időben is megőrvendeztették a világot egyik vagy másik iparág fönnakadásával, a kisebb üzemek folytonos csődjével . . .”⁴

A monopóliumok és a válságok összefüggését tárgyalja Varga Jenő is. Rámutat, hogy a monopóliumok fokozott lehetőségekkel rendelkeznek a válság terheinek a munkásság vállára való áthárítására. A monopolizált termelésben ugyanis a válságok nem párosulnak áreséssel. Az árakat a monopóliumok magasan tartják, inkább a termelést csökkentik, és így várják ki a kedvezőbb konjunktúra kialakulását. Közben terheiken nagyszámú munkás elbocsátásával könnyítenek. Így a válság, hangoztatja Varga Jenő, a korábbinál sokkal súlyosabb megpróbáltatásokat ró a proletariátusra.⁵

A válság elmélyülésének további tényezőjére mutat rá Basch Imre is említett tanulmányában: a monopolizáció nemzetközivé válására. A koncentrált banktőke nemzetközi összefonódása a pénzügyek megingását a korábbinál sokkal gyorsabban és hatásosabban teheti világméretűvé. A nemzetközi pénzkapcsolatok nagyobb érzékenysége elősegíti, hogy a részleges válságok általánossá váljanak.

Szép összefoglalása a marxista válságelméletnek és egyben az új jelenségek nagyvonalú értékelése Kunfi Zsigmond tanulmánya a válság problémáiról. A korszak irodalmának rövid áttekintését e tanulmány egy összefoglaló részletének idézésével zárjuk. „Profit után irányuló ártermelés, túltermelés, csökkent fogyasztóképesség és a termelés anarchiája: a kapitalista termelőmódnak ezek a benne rejlő törvényei okozzák és idézik elő a gazdasági válságokat, s ezért lesznek mindaddig válságok, amíg kapitalizmus lesz. Sokan azt állították, hogy a termelés anarchiáját megszüntető kartellek és trösztök megszüntetik majd a válságokat . . . rá kell mutatni arra, hogy sem a hitel és pénzszerkezet megváltozása a pénztőke megalakulásával és a bankoknak az iparban való hatalomra jutásával, sem a kartelleknek a fogyasztáshoz jobban simuló termelése nem szüntetheti meg a válságokat . . . Mint az emberi élet annyi más sárkányával: a gazdasági válságokkal is csak a szocialista munkaszervezet tud majd megküzdeni.”⁶

A magyar szociáldemokraták válságirodalmában legnagyobb számmal az 1929—33-as világgazdasági válság idején született művek szerepelnek. A válság súlyossága, kiterjedtsége ezt nyilvánvalóan indokolja. Mégis szükségesnek látjuk további szemponttal is kiegészíteni ezt a kézenfekvő tény. Az MSZDP ekkor már, ha nem is túl nagy, de bizonyos hangot kapott a parlamentben. A pártvezetés politikájában

⁴ Basch Imre: A gazdasági válság 1907-ben. Szocializmus, 1907—1908, 2. sz. 37.

⁵ Varga Jenő: A háború gazdasági pusztításai. Szocializmus, 1912—1913, 1. sz. Hasonló felfogást tükröz Varga Jenő, A gazdasági válság és a munkanélküliség, valamint A munkanélküliség növekedése a modern kapitalizmusban. Népszava, 1913. szeptember 28.

⁶ Kunfi Zsigmond: Gazdasági válságok. Szocializmus, 1913—1914, 2. sz. 57.

a parlamenti harc kerül az első, uralkodó helyre. Ezért a párt vezetői a korábnál sokkal nagyobb súlyt fektettek arra, hogy gazdasági kérdésekkel foglalkozzanak, mert a parlamentben csak így tudtak hozzászólni az e témájú napirendekhez. Így azután többek között a gazdasági válság is írásra készített olyan politikusokat is, akik különben nem mélyedtek el a közgazdasági elmélet kérdéseiben. Ez azonban sajnálatos módon nem az elmélet gazdagodásához vezetett, hanem az egyébként sem nagyon magas színvonal további csökkentéséhez.

Az 1929-ben kirobbanó világgazdasági válság a húszas évek második felében kibontakozott konjunktúra két alappilléreét döntötte romba Magyarországon: a mezőgazdaság külföldi értékesítési lehetőségei jócskán csökkentek, és kiapadtak a külföldi hitelforrások. A mezőgazdaságot legsúlyosabban a minden termékre kiterjedő nagyarányú áresés érintette. A válság éveiben a búza ára 64%-kal, az egyéb növényi termékeké 54%-kal, az állati termékek ára pedig 48%-kal csökkent. A termelés a válság éveiben stagnált, de az árak óriási mértékű esése miatt jelentősen visszafejlődött a mezőgazdasági termelés technikája, és nagyarányúvá vált az eladósodás. Az adósságállomány növekedése — a válság idején növekvő adóterherrel együtt — a kisbirtokos parasztság tömeges tönkremeneteléhez vezetett. Különösen súlyosan érintette a válság a Nagyatádi Szabó-féle birtokreform során kialakult törpebirtokokat. A mezőgazdasági munkások helyzetének jelentős romlását a munkanélküliek 600 ezres tömege és a napszámberék 50-60%-os csökkenése jelezte.

Az iparban a válság hatására nemcsak az árak csökkentek (ipari átlagban 25%-kal), hanem a termelés is. 1932-ben, a válság mélypontján az ipar egészének termelése 24%-kal volt kisebb, mint 1929-ben. A válság különbözőképpen érintette az egyes iparágakat. Míg a termelési eszközök gyártásában a termelés felére esett vissza, addig a könnyűiparban 1932-ben csupán 4%-kal termeltek kevesebbet, mint 1929-ben; 1933-ban pedig már 10%-kal haladta meg a termelési érték a válság előtti szintet. Ennek oka az volt, hogy a külföldi termékek kiszorítása nagyobb mértékben növelte az eladási lehetőségeket, mint ahogy azokat a fogyasztás csökkentette.

Az iparban foglalkoztatottak száma 1932-ben 30%-kal volt kevesebb, mint 1929-ben, és jelentősen — 25%-kal — csökkent a reálbér is. Súlyosan érintette a válság a kisipart is. 1932-ben a kisiparosok 46%-ának jövedelme nem haladta meg az adómentes létminimumot.

Katasztrofálisan hatott a válság a pénz- és hiteléletre. A külföldi hitelezők sorra hívták vissza követeléseiket. Az MNB aranykészlete kimerült; 1931-re a pengő aranyfedezete 40-ről 28%-ra csökkent. 1931 júliusában a kormány döntő lépést hajtott végre: 3 napos bankszünet után korlátozta a betétek kifizethető hányadát, kötött devizagazdálkodást vezetett be, és megszüntette a külföldi tartozások fizetését, a transzfermoratórium bevezetésével.

A magyar szociáldemokraták vezetői és közgazdasági szakértői igyekeztek feltárni a válsághoz vezető utat — a maguk módján. A pártvezetőség — amellet, hogy parlamenti interpellációk sorozatával követelte a munkásság terheinek enyhítését — a nyilvános politikai fórumokon elsősorban politikai tényezőkre vezette vissza a válságot, és döntő részben a kormányt, az érvényben levő politikai rendszert tette érte felelőssé.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XXVI., XXVII. és XXVIII. kongresszusán a vezetőség beszámolója és a hozzászólások jó része a válság mélyebb okainak alapos elemzése helyett a Bethlen-kormány 10 éves uralmára hárították a kialakult helyzetért a felelősséget. Peyer Károly például a válságot előidéző tényezők között első helyen a kormány gazdaságpolitikáját, majd szociálpolitika-ellenes és munkásgyűlölő szellemét, végül a költségvetésnek egy szűk oligarchia kiszolgálását célzó összeállítását említi. A XXV. kongresszus határozata szerint „a dolgozó társadalmi rétegek . . . nagy nyomorát, leromlott egészségi viszonyait, . . . a munkabérek alacsonyosságát, a munkanélküliség pusztításait és a dolgozók teljes gazdasági romlását a szociális törvényhozás elmaradottsága okozza.”⁷ A XXVI. kongresszus egyik felszólalója a parlament összetételében látta elsősorban a válság okát. „Az a káosz, amely gazdasági téren tapasztalható, elsősorban a parlament összetételének köszönhető.”⁸

Szekszárdi László, az egyik fő szociáldemokrata válságszakértő írja: „Ez a válság specifikus részében az állami apparátus vezetőinek válsága, amelyet a pazarlás és a bürokrácia megdöbbenő túlméretezése és túlfizetése idézett elő.”⁹ Propper Sándor szerint pedig „Bethlen tízesztendő uralma alatt, és természetesen annak egyenes következményeképpen tökéletesen elhaltak az ország gazdasági életének gyökerei, tönkrement, gazdaságilag összeomlott az ország.”¹⁰

A kormány, az egész korrupt rendszer népellenes politikája elleni fellépés feltétlenül szükséges is volt. Nem szabad viszont egy munkáspártnak ennyivel megelégednie. A kapitalizmus egész társadalmi rendszerének bírálatával kell összekapcsolnia az adott kormány elmarasztalását. Az egyoldalú megközelítésben Kautsky egyik tételének hatása érződik, aki „A tőke” II. kötete 1926. évi népszerű kiadásának előszavában a következőket írta: „Olyan válságok korába jutottunk, amelyek legnagyobb részben a kormányok politikájának következményei, tehát elkerülhetők, még ha a kapitalista gazdaság tovább is tart . . .”¹¹ Kautskyt e felfogásában a nagy válság sem ingatta meg. Több mint 10 évvel később hasonló értelemben nyilatkozott: „Azelőtt a gazdasági válságok a kapitalista termelési rend törvényszerűségeiből származtak. Ma azonban egyes túl hatalmasra duzzadt kapitalista szervezetek és az uralmuk alatt tartott kormányok mesterséges beavatkozása okozza őket.”¹²

A kormányt támadó szociáldemokrata megnyilatkozások kitértek a gazdaságpolitika egyes konkrét elemeinek bírálatára is. A válság idején a kongresszusokon Peyer Károly volt a gazdasági kérdések előadója, a pártvezetőség hivatalos állásfoglalása elsősorban ezekben a kongresszusi előterjesztésekben fogalmazódott meg. A gazdaságpolitikát ért szociáldemokrata támadások jó része valóban helyesen tárta fel

⁷ A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XXV. országos pártgyűlésének jegyzőkönyve. Népszava kiadás, 1928, 81.

⁸ A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XXVI. országos pártgyűlésének jegyzőkönyve. Népszava kiadás, Budapest, 1929, 147.

⁹ dr. Szekszárdi László: Világválság közepén. Szocializmus, 1931, 8. sz. 232.

¹⁰ Propper Sándor: Pártgyűlés előtt. Szocializmus, 1933, 1. sz. 3.

¹¹ Idézi: Újvári László: A szociáldemokrácia válságelmélete. Társadalmi Szemle, 1932, 4. sz. 151.

¹² K. Kautsky: Harc a munkanélküliség ellen. Szocializmus, 1937, 9—10. sz. 389.

a kormány hibáit, amelyekkel ha nem is a válság kirobbanásához, de katasztrofális méreteihez hozzájárult.

Peyer a válság lényeges okának tekinti, hogy a költségvetési kiadások között túl sok a személyi kiadás. Mint korábban szó volt róla, a válság okozója a kormány és a gazdaságpolitika nem lehetett. De szerepet játszhatott a válság mélységében, illetve kiterjedésében. Peyer nyilván sejtette is ezt, hiszen rámutatott, hogy a kormány helytelenül használta fel a költségvetési feleslegeket, és megjegyezte, hogy a rendelkezésre álló erőforrásokat a gazdaság fejlesztésére, munkaalkalmak teremtéséért szolgáló beruházásokra és nem fényűzésre, reprezentációra stb. kellene fordítani. Joggal támadta a kormány adópolitikáját is, amely elsősorban a kisjövedelműeket sújtotta. A szükséges következtetéseket azonban nem vonta le ebből. Nem kapcsolta össze ezt a megállapítását a válság okát jelentő, a termelés és a fogyasztás között újra és újra kiéleződő ellentmondással. Szerinte a tömegeket sújtó adópolitika nem a kapitalizmus ellentmondásainak a megnyilvánulása. Ezért Peyer önmagukban helytálló megjegyzései, az összefüggésekbe való beágyazottság hiányában, nem mennek túl a polgári közgazdaságtan tételein.

Nézzük ennek bizonyítására *gróf Károlyi Imre* írásait! Károlyi Imrének „A kapitalista világrend válsága”, valamint „Az örvény szélén” című művei nagy feltűnést keltettek, mivel gróf és bankelnök létére élesen bírálta a fennálló állapotokat, a kapitalista rendet, hogy mozgósítsa az uralkodó osztályokat e rend védelmére. Heller Farkas a Közgazdasági Szemlében közölt válságirodalmi szemléjében Károlyi Imre könyveit tartotta a legfigyelemreméltóbbaknak a magyar termésből. A világválság hatása természetesen semmiképpen nem maradt volna észrevétlen Magyarországon — írja Károlyi Imre —, de a válság magyarországi elmélyülésében jelentős szerepet játszott a Bethlen-kormány gazdaságpolitikája is. Téves lenne azt állítani, hogy a kormány „nem folytatott legalábbis 4-5 év óta könnyelmű, meggondolatlan, tehetségtelen, pazarló és káros pénzügyi politikát, amellyel a mindenféleképpen úgy is ránk nehezedő világválság súlyát ránk nézve még elviselhetetlenebbé tette.”¹³ Károlyi Imre javasolta az államapparátusban foglalkoztatottak számának csökkentését és az adópolitika megváltoztatását. „A jövedelmi adót, amely az egyetlen igazságos adónem, bizonyos tiszta jövedelmi fokozattól kezdődőleg a mainál még magasabb adókulccsal terhelném meg.”¹⁴ Végül bírálta a költségvetési feleslegek felhasználását is. A kormány „a pénztári fölöslegeket túlnyomórészt teljesen improduktív célokra [nem a gazdasági élet fellendítésére — S. K.—Sz. E.] adta ki”.¹⁵

A pártvezetőség Peyer által kifejtett álláspontja és gróf Károlyi Imrének a kapitalizmus megmentése érdekében tett gyakorlati javaslatai tehát sok kérdésben hasonlóak. Ez önmagában véve nem lenne baj, hiszen jogos és szükséges volt a kormány gazdaságpolitikájának bírálata. A hiba inkább az, hogy a napi gazdasági kérdésekben való állásfoglalásokban a pártvezetőség nem ment túl a radikális polgári követeléseken. Ez egyenes következménye annak a politikai vonalnak, amely

¹³ Gróf Károlyi Imre: A kapitalista világrend válsága. Pantheon, Budapest, 1931, 41.

¹⁴ Uo. 51.

¹⁵ Uo. 42.

a polgári demokrácia megvalósítását tűzte ki célul, és a célt lényegében politikai reformok útján kívánta elérni. Ez szükségképpen oda vezetett, hogy a gazdasági követelésekben sem lépték túl az említett határt.

Voltak a magyar szociáldemokraták között olyanok is, akik *mélyebbre szálltak a válság okainak vizsgálatában*. Találkozhatunk olyan nézetekkel, amelyek szerint a válság kirobbantásában a termelők fejlődésének van döntő szerepe. „Új ipari forradalom köszöntött ránk — írja Propper Sándor. Ennek a válságnak a fő oka a termelés forradalmi átalakulása.”¹⁶ „Anarchikus termelés, a géptechika előretörése és a munkaerő szabad kizsákmányolása: együttesen okozzák azt a gazdasági romlást, amelyből a mai rendszer mellett nincsen menekvés.”¹⁷ Dr. Ries István, aki 1933-ban lett a pártvezetőség tagja, „a technika szédületes fejlődését” tartja a válság okának.

Mónus Illés „A kapitalizmus válsága — szocialista megvilágításban” című cikkében¹⁸ a kapitalizmusban végbement változásokat tekinti a válság okának, miközben szintén nagy figyelmet fordít a termelők fejlődésére. A termelők viharos fejlődése azonban — mutat rá — a fogyasztás elmaradásával párosul. A piacprobléma kiéleződésében belső és külső tényezők játszanak szerepet. Belső tényezőként említi Mónus a jövedelemelosztás igazságtalanságának fokozódását és a technikai fejlődés következtében munkanélkülivé válóknak a fizetőképes keresletet csökkentő hatását. A külső tényezőkhöz sorolja az elmaradott országok tőkés fejlődésének megindulását, a háború alatt és után fellépő autarkias törekvéseket, és Oroszországnak a kapitalista világgazdaságból való kiszakadását. Végül rámutat, hogy „amíg kapitalista termelés van, és amíg kapitalista verseny van, addig a válságok is megmaradnak”.¹⁹

A válság okát gazdasági tényezőkben kereső szociáldemokrata közgazdászok és politikusok állásfoglalásaikban — mint láttuk — rámutatnak a termelők és a kizsákmányoláson alapuló elosztási rendszer ellentmondására. Ez valóban a válság alapvető oka. A helyes megállapítások azonban egyfelől vitatható részmegejegyzésekkel és ellentmondó tételekkel, másfelől az említett szerzők hibás végkövetkeztéseivel párosulnak.

Mónus kijelenti, hogy a válság a kapitalista rendszer elkerülhetetlen velejárója, ugyanakkor — noha egyéb tényezőket is említi — a technikai fejlődésre koncentrálna. Azt hangsúlyozza, hogy a termelők fejlődése szükségképpen növeli a munkanélküliséget, és ezzel a fogyasztóképesség csökkenéséhez vezet. Nem említi viszont azt, hogy a tőkének a kizsákmányolás fokozására irányuló törekvései szintén a fizetőképes kereslet relatív csökkenését idézik elő. Ezzel magyarázható, hogy a munkásosztály helyzetének szorosan ide tartozó problémái szintén hiányoznak Mónus gondolatmenetéből.²⁰ Nem helyeselhető egyértelműen Mónusnak az a megállapítása, amely szerint az elmaradott országok tőkés fejlődésének megindulása a piacprobléma éleződéséhez vezet. Ez a harmincas években és ma is csak annyiban igaz, hogy

¹⁶ Propper, Új ipari forradalom. 48.

¹⁷ Uo. 135.

¹⁸ Válasz gróf Károlyi Imrének A kapitalista világrend válsága című könyvére.

¹⁹ Uo. 91.

²⁰ Helyesen foglal állást ezzel kapcsolatban Vándor Pál: „És épp a tőkés nyereségvágya az, ami nem lényegtelenül hozzájárul a fizetőképes kereslet korlátozásához . . . Így tehát azáltal, hogy a munkását

a fejlődő országok a szocialista országokkal is igyekeznek kapcsolataikat kiépíteni. Konkurenciát azonban ezek az országok akkor egyáltalán nem jelentettek a fejlett tőkés országok számára. Erősebb viszont a piac bővülését serkentő tendencia, ami abból fakad, hogy a fejlődő országok elmaradásuk fokozatos felszámolásának folyamatában és erejük növekedéséhez mérten fokozhatják külföldi vásárlásaikat. Az elmaradott országok tőkés fejlődésének megindulására való hivatkozás egyébként a „harmadik személy”-elmélet Sismondi-féle változatának kései megnyilvánulása.

Propper Sándor — mint láttuk — elkerülhetetlennek tartja a válságot a kapitalizmusban. Az okot a termelőerők viharos fejlődésében és a kizsákmányolásban jelöli meg. Megállapításai azonban nem a tőkés gazdaság mély tudományos elemzésén alapulnak, s nem kapcsolódnak a tőkés rendszernek a válsággal összefüggő lényeges jellemvonásaihoz (a tőke és a munka ellentéte, a kapitalizmus alapvető ellentmondása stb.). Így nem is olyan meglepő, hogy idézett könyvének más helyén a következőket olvashatjuk: „Az ipar forradalmi átalakulása tulajdonképpen nem okozna szociális és gazdasági bajokat, ha a kapitalizmus és az államhatalom nemcsak technikailag, hanem szociálisan is elgondolkoznának.”²¹ A kérdés felvetéséből látható, hogy Propper korábban idézett felfogása mellett — vagy inkább annak ellenére — illúziókat táplál a kapitalizmust és a tőkés államot illetően.

A válság okait kutatva is megnyilvánult a magyar szociáldemokrata közgazdászok eltérő indíttatása az első világháború előtt, illetve a forradalmak utáni időszakban. Míg a század első két évtizedében a gazdasági válságokat is elsősorban a marxizmusra támaszkodva igyekeztek elemezni és új vonásait feltárni, addig a két világháború között már csak halvány nyomai maradtak meg a marxi tételeknek. Az elmélet és a gazdasági gyakorlat e kérdésben szorosan összefonódik egymással. A nagy válsággal szembekerülő magyar szociáldemokraták a gazdasági tényekből kiinduló elemzéseik során revizionista elveket tükröztek, ugyanakkor bizonyos elméleti elemzéseikben még felbukkannak a marxizmus tudományos megállapításai. Így sem egységes, sem igazán helytálló nézeteket nem tudtak kialakítani a gazdasági válságokról.

a lehető legteljesebb mértékben kizsákmányolja a tőkés, egyben korlátozza is a termelés lehetséges határait, s így korlátozza a nyereséget is.” A közgazdaságtan története. Népszava kiadás, Budapest, 1927, 148.

²¹ Propper, Új ipari forradalom. 54.

IV. AZ AGRÁRKÉRDÉS

1. Elméleti gyökerek

Az agrárkérdés vizsgálatánál legalább két nézőpontból kell kiindulni: az egyik a politikai gazdaságtané, a másik a munkásmozgalom (vagyis az egész társadalom) történetéé. A két szempont természetesen nem egyforma látóhatárt nyújt, az előbbi szűkebb, az utóbbi tágabb összefüggések átlátását teszi lehetővé. Érdeklődésünk arra ösztönöz bennünket, hogy lehetőség szerint a politikai gazdaságtan bástyái között maradjunk. De mégsem ezt tesszük, mert ha máshol igazolható is lenne az a felfogás, amely hisz az ún. tiszta közgazdaságtan létezésében, itt semmiképpen sem állja meg a helyét. Ez ugyan marxista körökben közhely, de olyan alapigazság, amelynek bizonyítására az agrárkérdés különösen sok beszédes tényt szolgáltat. Meggyőződésünk szerint az agrárelméletben mindennél jobban kitűnik a politikai gazdaságtan — más területeken talán jobban kendőzhető — kapcsolata az osztályharcral.

Ez a kapcsolat a munkásmozgalom története során hol a politikai, hol pedig a közgazdaságtani szempont előtérbe kerülését eredményezte. A fejlett tőkés országok munkásmozgalmában az agrárkérdés elsősorban az osztályharcban, a szocialista társadalomért folytatott harcban a lehetséges szövetségesek megnyerése szempontjából kapott időről időre fontos szerepet. A fejletlen országokban azonban a szövetségi politika egyben az ország tőkés fejlődésének, a mezőgazdaság kapitalizálódásának, a termelőerők fejlődésének problémájával elválaszthatatlanul összefonódva vetődött fel. Már csak emiatt sem lehetett a marxista elméletet és a fejlett országokban követett szociáldemokrata politikát egyszerűen átmásolni. A tőkés agrárfejlődés egymástól lényegileg különböző útjai pedig lehetetlenné tették a marxizmus elméletének mechanikus alkalmazását. A fejlődésben lemaradt tőkés országok munkásmozgalma számára tehát nemcsak politikai feladatot kellett megoldani, amikor az agrárnépességhez való viszonyát meghatározta, hanem annak elméleti megalapozását is el kellett végeznie egy marxista agrárprogram kidolgozása érdekében. Természetesen a marxizmus élenjáróinak felismerései a tőkés mezőgazdaság törvényszerűségeire vonatkozóan érvényesek voltak, csak hogy olyan alapvetően eltérő vonásokban konkretizálódtak, amelyek feltárása és az ebből adódó gyakorlati feladatok meghatározása mélyreható elméleti munkát igényelt.

Marx politikai gazdaságtani vizsgálódásai során feltárta a tőkés mezőgazdaságnak az iparétól eltérő érték- és elosztási viszonyrendszerét, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a mezőgazdaságban is a tőkés termelési viszonyok uralkodnak, a sajátosságok

a fejlődés fáziskülönbségeiből fakadnak; előbb-utóbb a mezőgazdaságban is az iparéihoz hasonló viszonyok jönnek létre. A mezőgazdasági kisárutermelést is — az iparihoz hasonlóan — a tőkés viszonyoknak alárendelt formának tekintette, amely a kapitalizmusban szükségszerűen pusztulásra van ítélve.

Marx és *Engels* ugyanakkor már a polgári forradalmak idején, de különösen a kommunista mozgalom párttá szervezésével összefüggésben a mezőgazdasági népeség, a parasztság szövetségesi mivoltát hangsúlyozva kereste a lehetőséget a parasztság megnyerésére. A proletariátus szempontjából *Marx* és *Engels* elvileg ellenezte a földosztást, hiszen ezzel egy kisárutermelő parasztréteg jönne létre, amelyik a kapitalizmusban eladósodásra és elszegényedésre van ítélve. A proletariátusnak azt kell követelnie a polgári demokratikus forradalomban — vélik 1850-ben —, hogy „az elkobzott feudális tulajdon állami birtok maradjon, és munkástelepek céljaira használhassák fel, amelyeket a szövetkezett falusi proletariátus a mezőgazdasági nagyüzem minden előnye segítségével művel meg, és ami által a közös tulajdon elve nyomban szilárd alapzatot kap a megrendülő polgári tulajdonviszonyok közepette”.¹

Taktikai megfontolásból viszont később támogatták a földosztást is, de nem a proletariátus politikájában, hanem a polgári vezetés alatt folyó demokratikus forradalomban és a nemzeti függetlenségi harcban tartották szükségesnek.

A 19. század végére több tényező hatására a szociáldemokrata pártok agrárprogramok kidolgozását tűzték ki célul, majd több pártban el is fogadtak ilyen programot. A munkáspártok megerősödésük következtében kezdtek önálló politikai erővé válni. A parlamentbe való bejutás, illetve a kormányzásban való részvétel azonban széles szövetségesi táborra tett szükségessé. A század végén a mezőgazdasági válság hatására ugyanakkor fokozódott a parasztság elégedetlensége. Ez volt az a jelentős társadalmi bázis, amelyik képes és hajlandó is volt az ipari és mezőgazdasági burzsoáziával szembeni harcra csatasorba állni. Most már nem volt elegendő a proletariátus általános érdekei alapján vizsgálni az agrárproletariátus helyzetét. Meg kellett vizsgálni a kistulajdonos parasztsághoz való viszonyát is.

Engels 1894-ben éppen az egyes pártok agrárprogramjait bírálva fejtette ki álláspontját az agrárkérdésről. Ezen a mindössze 18 nyomtatott oldalon *Engels* klasszikus választ ad minden fontos kérdésre. Mindenekelőtt rámutat arra, hogy a parasztság nem egységes, hanem különféle alosztályokból áll. A legfontosabb — írja *Engels* — a kisparasztság. „Kisparaszton itt azt a tulajdonost vagy bérlőt — főleg az előbbi — értjük, akinek a földdarabja nem nagyobb annál, amennyit rendszerint saját családjával meg tud művelni, és nem kisebb annál, amennyi a családot eltartja.”² A kapitalizmus fejlődésének törvényei a nagyüzem térhódítására vezetnek. A kisparaszt tehát jövőendő proletár. Jelenleg azonban termelési eszközzel rendelkező, dolgozó. A helyzet ellentmondásos; tőkéletes, minden kisparaszti szavazatot automatikusan biztosító megoldás nincs. Mi hát a teendő? Szívós, hosszadalmas munkával meg kell értetni a kisparasztal, hogy a kapitalizmusban mi vár rá — ebben a

¹ *Marx* és *Engels*: A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez. *Marx* és *Engels* válogatott művei, Kossuth Könyvkiadó, 1976, 366—367.

² *Fr. Engels*: A parasztkérdés Franciaországban és Németországban. MEM 22. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1970, 455.

viszonyok alakulása is segíti a pártot. Az elkerülhetetlen elkerülését a párt nem ígérheti meg.

A választási harcban a kisparasztság megnyeréséért egyrészt a kapitalizmuson belül elérhető olyan változások követelésével kell fellépni, amelyek reálisak és népszerűek, másrészt rá kell mutatni, hogy gyökeres megoldást az új társadalom kivívása hozhat. Nem szabad azonban eltitkolni, hogy a munkáshatalom megteremtése nyomán létrejövő új társadalom sem a kisparaszti gazdaság konzerválásával nyújt üdvöt e feudalizmusból visszamaradt rétegnek. A szocialista jövő is a nagyüzemé. Ehhez két út vezet — persze a hatalom megszerzése után. A „nagybirtokokat az e földeket már most megművelő és szövetkezetekbe szervezendő mezőgazdasági munkásoknak kellene átadnunk használatra, a közösség ellenőrzése alatt.”³

A másik út: „Feladatunk a kisparaszttal kapcsolatban elsősorban az, hogy magánüzemét és magánbirtokát szövetkezeti tulajdonba vezessük át, nem erőszakkal, hanem példával és erre a célra nyújtott társadalmi segítség útján.” Továbbá: „meg fogunk tenni minden lehetőt, hogy sorsát elviselhetőbbé tegyük, hogy megkönnyítsük neki az átmenetet a szövetkezetre, ha erre rászánja magát, sőt, hogy abban az esetben, ha még nem tud erre az elhatározásra jutni, meghosszabbított gondolkodási időt biztosítsunk számára a parcelláján.”⁴ A gazdagabb parasztokra nézve Engels úgy vélekedik, hogy ezek vagy belátják a szövetkezeti út előnyeit, vagy a kisajátítás lesz a sorsuk.

A munkásmozgalom Engels e néhány hónappal halálát megelőzően írt munkájában világos és egyértelmű útmutatást kapott. Vita tárgyát legfeljebb egy, bár igen fontos kérdés képezheti. Az ugyanis, hogy mi történjék a nagybirtokokkal az olyan országokban végbement hatalomátvétel után, mint amilyen például Magyarország volt. Talán nem tűnik dogmatizmusnak, ha az Engels említette türelmes és segítőkész, rugalmas magatartás elvére hivatkozva a földosztáson keresztül vezető utat az általa javasoltakkal összhangban levőnek tekintjük. Engels cikke azonban nem jelentette a vita lezárását, sőt, sokkal inkább kezdetét. A kilencvenes években megerősödő *revizionizmus* egyik fő támadási területe az agrárkérdés volt. Ennek oka több tényezőtől eredt.

A marxi koncentrációelmélet az ipart illetően szinte ellenállás nélkül vált uralkodóvá, legalábbis a termelés alapvető tendenciájának magyarázatában. Ez nem is csoda, hiszen az ipari termelés mérete, az ipari üzemek nagysága a technika fejlődése nyomán vitathatatlanul növekedett. A tények e téren annyira egyértelműek voltak, hogy a revizionisták nem találtak lényegbe vágó ellenvetést a marxi elmélet ezen elemével szemben. Ebben bizonyára az is szerepet játszott, hogy egy ipari üzem méreteinek meghatározásánál keresve sem találni olyan mozzanatot, amely komolyan vitathatóvá tehetné az eredményt. De ami ennél fontosabb: nyilvánvalóbb a nagyüzem gazdasági fölénye a kisüzemmel szemben. Emellett az is kétségtelen, hogy az iparban hamarabb győzött a kapitalizmus, és kezdettől fogva közelebb állt a „tisztnak tőkés” viszonyokhoz, mint a mezőgazdaság. Ezért a kapitalizmus fejlődéstörvényei itt tisztábban, jobban észlelhetően érvényesültek. Mindez persze

³ Uo. 469.

⁴ Uo. 465. és 466—467.

nem zárta ki azt, hogy a revizionizmus az iparra vonatkozó egyéb kérdésekben megjelenhessen. Közismert például, hogy Bernstein a tulajdonkoncentrációt az iparban éppúgy tagadta, mint a mezőgazdaságban.

Az európai mezőgazdaság nem produkált olyan látványos tőke- és termelés-koncentrációs folyamatot, mint az ipar. Ez a monopóliumok korában látszólag a mezőgazdaság saját fejlődési útját igazolta. Az amerikai mezőgazdaság a nagy termőterületek extenzív művelésével tudott versenyre kelni az európai termelőkkel. Kézenfekvőnek látszott — legalábbis termelési szempontból —, hogy Európa a rendelkezésére álló termelési feltételekből azt válassza, amelyekben ő lehet fölényben: a sok munkát, de kevés termőterületet igénylő intenzív kultúrák termesztését. A gyors iparosodáshoz kapcsolódó városiasodás szükségletei is ilyen irányban ösztönözték a termelési struktúra átalakítását. Ez a szerkezeti átalakulás viszont látszólag a mezőgazdaság dekoncentrációját vonta maga után, hiszen a birtokok területe a korábnál kisebb súllyal szerepelt a termelési tényezők között.

És persze mindez egybevágott a revizionizmus politikai irányvonalával: nincs polarizáció a tőkés társadalomban, a kapitalizmus még sokáig életképes, a középrétegek súlyának növekedésével a társadalom demokratizálódik, megvalósulhat egy lassú, fokozatos átmenet a szocializmusba.

A revizionizmust az agrárelméletben mindenekelőtt *Eduard David* képviselte. A mezőgazdaságra vonatkozó marxista nézeteket revidáló könyve „A szocializmus és a mezőgazdaság”⁵ 1903-ban jelent meg, de álláspontját folyóiratokban már a múlt század végén kifejtette. David igen részletesen tárgyalja a mezőgazdaság sok konkrét jelenségét és olyan általa jellemzőnek tartott vonásait, amelyek alapján arra a következtetésre jut, hogy „a szocialista tan lényeges tételei a mezőgazdasági termelés tényeivel szembekerültek”.⁶

Azt hangoztatja, hogy a mezőgazdaság és az ipar között olyan nagyok a különbségek, hogy az utóbbiban érvényesülő törvények az előbbiben elképzelhetetlenek. Ezt a döntő jelentőségű tényezőt David szerint Marx és Engels figyelmen kívül hagyta, ezért állíthaták hibásan azt, hogy a termelés és a tőke itt is koncentráliódik; hogy a nagyüzem itt is fölényben van; hogy a tőkés fejlődés előrehaladásával itt is egyre nagyobb teret hódít a technika, nő a tőke szerves összetétele. Ezzel szemben David szerint a mezőgazdaság sajátosságai miatt a kisüzem számos területen felülmúlja a nagyüzemet. Ezt a tételét — röviden szólva — azzal alapozza meg, hogy tagadja a technikai haladás lehetőségét a mezőgazdaságban, és túlbecsüli az élőmunka — egyébként vitathatatlan — szerepét. Úgy gondolja, hogy a termelés idényjellege, ciklusossága leküzdhetetlen gátat emel a gépek gazdaságos alkalmazása elé. A mezőgazdasági termelés egy részénél elengedhetetlen belterjesség fokozódását egyedül az élőmunka növekvő felhasználásától várja. A család munkaerejének alapján működő, jól felszerelt, kulturáltan vezetett paraszti kisüzem képes a belterjesség követelményeinek megfelelő gazdálkodásra. Mivel a nagyüzem a saját gazdaságban magas színvonalon végzett kézi munkán alapuló

⁵ Szocializmus és mezőgazdaság címen, dr. Szabados Sándor fordításában már 1909-ben magyarul is kiadta Budapestén a Grill Károly Könyvkiadó Vállalat.

⁶ E. David: Szocializmus és mezőgazdaság. 4.

termelés előnyeit nem tudja a fokozott gépesítéssel ellensúlyozni, a belterjes kultúrákban menthetetlenül hátrányba kerül a kisüzemmel szemben. Fölényt csak a jól gépesíthető extenzív termelési területeken mutat a nagyüzem. Az előnyök azonban itt is korlátozottak — mutat rá David —, mert a gépek alkalmazásának korlátokat szab a csökkenő hozadék törvénye.

David nézetei — mint e rövid ismertetésből is kitűnik — nem marxisták és nem eredetiek. Ezt ő is jól tudja. A kisüzem számos területen mutatkozó fölényét hangoztató megállapításai után írja: „Ezzel a megállapítással mindenesetre a legélesebb ellentétbe kerülünk a Marx-féle agrárprognózissal. *Mi azzal ellentétes fejlődési irányzatot állapítunk meg.*” Továbbá: „Ezzel a fölfogásunkkal neves polgári agrárökonómokkal kerülünk egy táborba.”⁷ Mindezt természetesen nem azért idéztük, hogy ezzel pótoljuk az állásfoglalást. Az egyes elméleti elemek hazai megjelenésének tárgyalásakor majd utalunk az ismertetett davidai gondolatokra, és kifejtjük véleményünket is.

Részben David nézetei alapján, de általánosabban közelítve a kérdést — *Bernstein* is a marxista felfogás ellen száll síkra. „A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai” című művében annak a véleményének ad hangot, mely szerint a mezőgazdasági termelés és a tőke koncentrációjáról szóló marxi tételek sem megalkotásuk idején, sem a későbbiekben nem voltak helyesek, illetve nem igazolódtak. Szerinte a kisüzem fölénye, vagy legalábbis életképessége a mezőgazdaságban vitathatatlan, amit Marx bizonyára csak azért nem vett észre, mert elvakította a dialektika hamis fénye. Bernstein a dialektikát olyan hibás módszernek tekintette, amelyet akárhogyan is forgatnak, mindenképpen rossz eredményhez vezet. „A dialektika a csapda, amely a dolgok minden következetes szemléletének útjában áll.”⁸ — írja említett művében.

A dialektikus séma ugyanis a kapitalizmusnak a feudalizmus feletti győzelmét mutatja, a kisgazdaság pedig a feudalizmus maradványa. Ezért el kell pusztulnia. Azt, hogy a tények mást mutatnak — elmélkedik tovább Bernstein —, Marx nem vette, sőt, a dialektika miatt nem is vehette észre. Ezért nem volt elfogadható a koncentrációelmélet már megszületésekor sem — állítja Bernstein. „Az ipar és a kereskedelem a nagyüzem felé tartanak a feltételezettnél lassúbb ütemben, a mezőgazdaság az üzemek terjedelme tekintetében azonban állandóságot vagy éppen *visszafejlődést* mutat.”⁹

Bernstein természetesen nem marad meg az elvi eszmefuttatások síkján, hanem — Marxhoz hasonlóan — a valóságos folyamatokat ábrázolni hivatott adatokat is közöl. Ekkor derül ki azonban, hogy kettejük közül ki esett csapdába. Nem kívánjuk idézni most a marxi elmélet alapjául szolgáló adatokat, ezek közismertek. Bernstein adatait sem kívánjuk elemezni, elég, ha a fő hibára — Kautsky, Lenin és mások nyomán — rámutatunk. Bernstein csapdája a statisztika. Ő a korabeli birtokmegoszlási adatokat vizsgálja. Az angol, francia, holland, belga és porosz birtokstatisztikák szerint a múlt század nyolcvanas és kilencvenes éveiben általában növekedett a

⁷ Uo. 41.

⁸ E. Bernstein: Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. Stuttgart, 1906, 26.

⁹ Uo. 61.

kisebb és csökkent a nagyobb területű birtokok száma és aránya. Ha most minden egyébtől eltekintünk, és csak egy, bár döntő mozzanatot emelünk ki, akkor is világossá válik Bernstein hibája. Mégpedig, hogy ő az üzemnagyság megítélésében egy és nem feltétlenül döntő tényezőre épít, a földterület nagyságára. Márpedig a tőkés fejlődés nyomán előretörő nagyüzem fő ismérve nem ez.

A döntő tényezők az árutermelés aránya, az üzem technikai felszereltsége, az alkalmazott technológia, a munka ezekkel összefüggő termelékenysége. Mindezekre azonban Bernstein figyelme nem terjedt ki. Így kritikájának megalapozatlanságát már a korabeli bírálók nagyobb nehézség nélkül ki tudták mutatni.

E helyen a revizionista agrárfelfogás korabeli bírálatából csak az egyikre térünk ki: arra, amelyet *Kautsky* gyakorolt mind Bernstein, mind David felfogását illetően. Ezt az a nagy hatás indokolja, amelyet *Kautsky* nézetei általában — és e téren is — a magyar szociáldemokrata mozgalomra gyakoroltak. Számos műve mellett különösen „Az agrárkérdés” címen 1899-ben megjelent könyve jelentős a revizionizmus elleni harcban. Ebben főleg a Bernstein által hirdetett tételeket bírálja, de fellép David revizionizmusa ellen is. Védelmébe veszi a mezőgazdaságra vonatkozó marxi tételeket. Ő is adatokra támaszkodva mutatja ki, hogy a mezőgazdaság is feltartóztathatatlanul halad előre a tőkés fejlődés útján. Az alapvető gazdasági törvények tekintetében nincs lényeges különbség az ipar és a mezőgazdaság között. A kapitalizmus — noha lassabban, mint az iparban — a mezőgazdaságban is előretör. Egyre határozottabban érvényesülnek itt is az iparban már korábban megfigyelt törvények. A termelés és a tőke koncentrációja a mezőgazdaságban szintén megfigyelhető, a nagyüzem fölényét számos tény mutatja.

Kautsky állásfoglalása a koncentráció marxi elméletének tudományos felfogásán, az üzemnagyság sokoldalú meghatározásán és ezek segítségével az adatok helyes értelmezésén alapult. Kimutatta, hogy a revizionisták az adatok téves értelmezésével hamis következtetésre jutottak. A valóságos folyamat — hangoztatta *Kautsky* — a nagyüzemek térhódítása, fölényük egyre több területen való kibontakozása. A revizionisták állításai a kisüzem fölényéről teljesen megalapozatlanok. A kisgazdaságok jelentős számban mennek tönkre, mert nem bírják a tőkés gazdaságok versenyét. És ez nem konjunkturális okokból fakad, hanem abból, hogy az utóbbiak képesek a termelődörök fejlesztésére, az előbbiek pedig — csekély kivétellel — nem. Nem igaz az a revizionista tétel, hogy a kisgazdaság az élőmunka jobb felhasználásával képes ellensúlyozni a nagyüzem technikai fölényét. A kisparaszti gazdaság helyenkénti és koronkénti stabilitása a rendkívül felfokozott munkaintenzitáson és azon alapul, hogy alkalmas a nagybirtokon jelentkező munkaerő-kereslet olcsó kielégítésére. *Kautsky* nyomatékosan hangsúlyozza annak a marxi tételnek a jelentőségét, amely szerint a termelődörök fejlődése a társadalom abszolút törvénye, és e törvény érvényesülési módja a mezőgazdaságban is a nagyüzem előretörése. Ezért *Engels* nyomán megengedhetetlennek tartja, hogy a munkáspártok a kisüzem megőrizhetőségének hamis illúzióját keltsék a paraszti tömegekben. Rámutat a kisparaszt kettős lelkére; arra, hogy egyrészt dolgozó, másrészt tulajdonos. Magatartásában ez utóbbi tényező szerinte az erősebb; ezért aztán amíg tulajdonától a kérlelhetetlen tőkés fejlődés meg nem fosztja, a munkásosztály szövetségeseként nem jöhet szóba. A parasztságot ezen az alapon, mint ismeretes, reakciónak

tekintette. Ez súlyos hiba volt. Magyarországot ugyan a csekély számú kivételek közé sorolta, de a magyar parasztság forradalmi jellegére tett utalása a hazai munkásmozgalom vezetőire korántsem tett olyan mély benyomást, mint a koncentráció marxi elméletének következetes védelmezése. Amiből azután — a nemzetközi munkásmozgalomban egyáltalán nem egyedülálló módon — hibás következtetéseket vontak le.

A Kautsky kontra David—Bernstein vitával egy időben az orosz szociáldemokraták is heves vitákat folytattak az agrárkérdésről. Ez azonban sem akkor, sem később nem volt hatással a hazai szociáldemokrata mozgalom állásfoglalására. Az orosz párt megoldása kezdetben nem is volt ismeretes Magyarországon, pedig sok tanulsággal járhatott volna. Később, a nagy októberi szocialista forradalom után pedig a magyar szociáldemokraták el is zárkóztak minden orosz-szovjet módszer elől, és továbbra is a nyugat-európai pártokat követték. Nem ismerték fel, hogy Oroszország gazdasági-társadalmi viszonyai lényegesen közelebb álltak Magyarország viszonyaihoz, mint akár Ausztriáé. Bár az 1930-as agrárprogram bizonyos értelemben megegyezett a kommunisták álláspontjával, ez nem elvi egyezőségen alapult, hanem a politikai viszonyok kényszerítő erején. Míg a kommunisták elsősorban politikai okokból, a parasztság szövetségének megnyerése és az ország demokratizálása érdekében helyeselték a földosztást, a szociáldemokraták közül sokan a kisüzem gazdasági előnyeit hangoztatva támogatták azt.

A két világháború között a nyugat-európai szociáldemokrata mozgalomban a revizionista irányzat uralkodott, és az agrárkérdést is elsősorban a rövid távú, a kapitalizmuson belül megoldható feladatok jegyében tárgyalták. A korábbi nézetek (David) alapján születtek meg a Német Szociáldemokrata Párt és az Ausztria Szocialista Munkáspártja agrárprogramjai, amelyek alapjául szolgáltak az MSZDP agrárprogramjának is. Hatásukat az agrárprogrammal foglalkozó részben elemezzük részletesen.

Az elméleti források feltárása után nézzük, hogyan vélekedtek a magyar szociáldemokraták a mezőgazdaság egyes kérdéseiről!

2. Az ún. üzemkérdés

A magyar szociáldemokraták kezdettől fogva és hosszú időn át általánosan elfogadták a marxi elméletet, amely a mezőgazdaság fejlődésének fő irányát a vitathatatlan fölényben levő nagyüzem térhódításában látta. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt már alakuló kongresszusának *Elvi Nyilatkozatában* ebben az értelemben foglalt állást.

A nyilatkozat leszögezte, hogy a technikai haladás, a termelőerők fejlődése minden téren a nagyüzemi formájú köztulajdon kialakulását teszi majd szükségessé. A kongresszus külön napirendi pont keretében megvitatta az agrárkérdést, és határozatot fogadott el. Ebben tömören összefoglalva megtalálható a nagyüzem fölényének ekkor és a későbbiekben is gyakran hangoztatott számos fő tényezője. A határozat a nagyüzemnek a kisüzemmel szembeni fölényével indokolja meg a

jövő szocialista mezőgazdaságára vonatkozó felfogást. (Ez a mezőgazdaság a kollektív tulajdonon alapuló nagyüzemi termelési ág lesz.)

A határozattá emelt javaslat a jövőre vonatkozó követeléseket a következőképpen vezeti be: „Tekintettel arra, hogy a termelés követelményei a földművelés törvényeinek alkalmazását, a talaj tudományos megművelését, a földművelésnél a nagybani üzemet igénylik, a gépek használatát és a gazdasági munkásság szervezését szükségessé teszik és hogy általánosságban a modern gazdasági fejlődés a nagybani üzemre törekszik . . .”¹⁰

A határozat indokait némiképpen részletezte és kibővítette a javaslat előterjesztője, Kiss Adolf. Ő a nagyüzem fölényének tényezői — tudományos módszereket tud alkalmazni, gépesítheti a termelést, élvezheti a termelőerők fejlődésének egyéb áldásait — mellette a kisüzem több hátrányos vonására hívta fel a figyelmet. Egyrészt nem képes a nagyüzem nyújtotta előnyök megszerzésére, másrészt pedig „a kisgazdaságnak gazdasági szignoturája a föld csekély termése nagy munkafecsérlés mellett, s hozzá még a föld túlkiaknázása is”.¹¹

A német szociáldemokrata minta alapján kialakított álláspont, a nagyüzem fölényének hirdetése, ekkor még mindig nehézség nélkül illeszkedett a nagybirtokot elítélő, hatalmának megszüntetésére törekvő felfogáshoz. Később, mint látni fogjuk, a helyzet megváltozik. Fokozatosan előtérbe kerülnek, majd túlnyomóvá válnak azok a nézetek, amelyek a nagyüzem fölényéről hallva veszve érzik a nagybirtok elleni fellépés elvi alapjait, ezért aztán a nagybirtokkal szembeni kiállást csak a kisüzem fölényének vagy legalábbis életképességének acélosnak vélt érveiből kovácsolt páncéljában vállalták. Erről azonban később lesz szó, most térjünk vissza a múlt század utolsó évtizedéhez!

A nagyüzemi álláspont az 1890-es kongresszust követő években is uralkodó maradt. Az MSZDP hivatalos lapja, a Népszava 1891-ben és 1892-ben is több, ezt tükröző cikket közölt.¹²

A politikai események — az agrárproletariátus mozgalmainak megélénkülése — miatt került az 1894. évi kongresszus napirendjére ismét önálló témaként az agrárkérdés. (A párt agrárpolitikájának meghatározására irányuló kongresszusi munkát most csak annyiban érintjük, amennyiben a koncentrációval kapcsolatos.) Az elfogadott határozat ismét leszögezte azt a marxista álláspontot, hogy az agrárkérdés végleges megoldására csak az eljövendő szocialista társadalom képes. A határozat nem agrárprogram, hanem rövid állásfoglalás. Jól ábrázolja a mezőgazdaságban végbemenő folyamatokat: a termelés és a tőke koncentrációját, a nagyüzem fölényét, a parasztság polarizálódását. Talán nem érdektelen e részekből hosszabban idézni.

„Tekintettel arra, hogy a mezőgazdaságban éppúgy, mint az ipari termelésben a tudomány segédeszközei mindinkább alkalmaztatnak, a föld korszerű megművelése csak a nagyüzem mellett, kellő tőkével lehetséges, tekintettel arra, hogy fentebbi

¹⁰ A magyarországi szociáldemokrácia 1890. december 7-én és 8-án tartott pártgyűlésének jegyzőkönyve. MMTVD 2. köt. 57.

¹¹ Uo. 56.

¹² Lásd például: A dolgozó parasztság elnyomódásáról és a mezőgazdasági munkások helyzetéről. Népszava, 1891. február 13.; A földművelő osztály nyomora és megmentése. Népszava, 1891. október 17.; A földművelő proletárság „megmentése”. Népszava, 1892. augusztus 19.

okból a mezőgazdasági nagyüzem, éppúgy, mint a nagyipar, versenyképességével uralja a világpiacot és meghatározza a termékek árát, ennek természetes következménye pedig a közép- és kisebb tulajdon pusztulása, továbbá a parasztsztyály feltartóztathatatlan elszegényedése;

tekintettel továbbá, hogy Magyarországon a parasztsztyály proletarizálódása óriási méreteket ölt, és hogy a mezőgazdasági proletárok ma már Magyarország lakosságának jelentékeny részét képezik és ezek a kapitalisztikus kizsákmányolás ugyanazon törvényeinek vannak alávetve, mint az ipari munkások;

kijelenti a pártgyűlés, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt egyik fő törekvését képezi a mezőgazdasági és ipari munkások testvéries szolidáris összetartozását fejleszteni . . .”¹³

A dokumentum tételei jól tükrözik a nyugat-európai szocialista pártokban ekkor még uralkodó marxista felfogást. Ez kitűnik a magyar pártvezetőséghez írott Engels-levélből,¹⁴ de még inkább Engels 1894 vége felé írt, majd publikált művének, „A parasztkérdés . . .”-nek a tanulmányozásából.

Az MSZDP állásfoglalása — általános érvényessége mellett — súlyos tévedések lehetőségét rejti magában. A gazdasági törvények országoként eltérően érvényesülnek — a magyar szociáldemokraták pedig éppen a hazai sajátosságokat hagyták figyelmen kívül. Ezért nem találják szembe magukat azzal a látszólagos ellentmondással, amely az agrárelmélet és a valóság követelményei között húzódik, és amely ellentmondást a szocialista pártok ebben a korszakban — Engels útmutatásai ellenére sem tudták az elmélet feladása nélkül megoldani. Az MSZDP-ben az általános érvényű megállapításokra hivatkoztak azok, akik elvetették egy külön agrárprogram szükségességét, és revizionistának vagy kispolgárinak bélyegezték azokat, akik a földosztás követelését tartották szükségesnek. A hazai sajátosságok feltárására irányuló erőfeszítés a párt működésének első évtizedében általában hiányzott, és csak kivételnek számított az ellenkezője.

A korai magyar munkásmozgalom vezető személyisége, Engelmann Pál jelentette ekkoriban a kivételt. A Neue Zeitben megjelent cikkében egyebek mellett a mezőgazdaság tőkés fejlődésének magyarországi előrehaladásáról írt. Rámutatott arra, hogy a tőkés fejlődésnek magyarországi előrehaladásáról írt. Rámutatott arra, hogy a tőkés fejlődésnek egyre jobban kisajátítja a kisparaszti gazdaságot, ugyanakkor a feudális maradványok változatlanul súlyos terheket rónak a kisbirtokosokra. A levont következtetésekkel szembekerül a hivatalos és általánosan elfogadott állásponttal. Szerinte a szociáldemokráciának nem a paraszti tömegektől való visszahúzódás és a parasztság teljes proletarizálódásának kivárása a feladata, hanem a koncentrációs folyamattól forradalmasított kisparasztság megnyerésére irányuló erőfeszítés fokozása — természetesen elvi engedmények nélkül.¹⁵ Engelmann Pálnak a hazai sajátosságok feltárására tett első lépéseit nem kísérte különösebb figyelem; megállapításai nem gyakoroltak számottevő hatást a kérdés vizsgálatára.

A századforduló táján nem történt említésre méltó esemény az agrárelmélet és különösen az üzemkérdés terén. Az 1903-ban tartott kongresszuson elfogadták a párt

¹³ A Magyarországi Szociáldemokrata Párt III. országos pártgyűlése. MMTVD 2. köt. 285.

¹⁴ Népszava, 1894. május 18.

¹⁵ Engelmann Pál: Két szociáldemokrata parasztkongresszus. MMTVD 2. köt. 412—416.

programját. E program azt a felfogást tükrözte az agrárelméletről, amely szerint az nem önálló kérdés, tehát külön tárgyalást nem igényel. Ez az üzemkérdést illetően azt jelentette, hogy miután a koncentráció a mezőgazdaságban ugyanúgy megy végbe, mint az iparban, és a parasztság ennek nyomán proletarizálódik, a pártnak a mezőgazdaságban nincsenek külön feladatai. A felfogásban tehát ekkor még semmi változás nem tapasztalható. A hazai parasztmozgalmak megélénkülése és részben az 1905—1907-es oroszországi forradalom hatására néhány év múlva ismét napirendre kerültek a mezőgazdaság problémái. Hosszan tartó viták kezdődtek, amelyeknek témái között politikai gazdaságtani kérdések is szerepeltek. Felvetődött természetesen, és fokozatosan közvetlenül politikai jelentőségűvé vált az üzemkérdés is.

Szóba került mindenekelőtt az *üzem nagyság meghatározásának* — mind a mai napig nem teljesen megoldott — kérdése. Általános volt az a vélemény, hogy a földterület alapján az üzem nagysága nem határozható meg; több egyéb tényezőre hívták fel a figyelmet. Így például Varga Jenő az árutermelés terjedelmének jelentőségéről írt. Minél intenzívebb gazdálkodást folytatnak egy mezőgazdasági üzemben — írja —, annál kevesebb terméket fogyasztanak el a termelők, és annál többet visznek a piacra, vagyis annál több árut állítanak elő. A több árut termelő üzem pedig akkor is nagyobbnek számít, ha kisebb a területe a kevesebb árut előállító gazdaságénál.¹⁶

Diner-Dénes József (akit röviden párton kívüli szociáldemokratának nevezhetünk, és aki újságíróként rendszeresen publikált nemcsak a szociáldemokrata napisajtóban, hanem elméleti folyóiratában is, és ennek során sok lényeges elméleti kérdésről kifejtette nézetét) szintén felvetette, hogy definiálni kellene a nagyüzemhez tartozás kritériumát. Ennek szükségességét azzal indokolja, hogy „az iparban az alkalmazott munkaerő számával, a mezőgazdaságban pedig a terület nagyságával mérnek, márpedig ezek minőségileg összehasonlíthatatlanok”.¹⁷ Közvetlen megoldást a felvetett kérdésre nem adott. Bizonyos fejtegetéseiből azonban arra lehet következtetni, hogy az üzem nagyság meghatározásában lényeges tényezőnek tekinti a tőke szerves összetételét; az állandó tőkével viszonylag jobban ellátott üzem nagyobbnek számít a kevesebb állandó tőkével dolgozó mezőgazdasági üzemhez képest. Az alkalmazott tőke mennyiségétől teszi függővé az üzem nagyság meghatározását — ámbár a tőkeösszetételt figyelmen kívül hagyva — Ladányi Rezső¹⁸ is, a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségének egyik vezetője. Ezt a szempontot is tartalmazza, de gazdagabb Ágoston Péter felfogása. Elvetve a földterület kizárólagos ismérvkénti kezelését, ezt írja: „Ha az áll, hogy a nagyüzem vagy a kisüzem szerinti megkülönböztetés nem a megművelt terület nagyságától függ, hanem a fölhasznált motorikus, állati és emberi erőtől, a befektetett tőke arányaitól, honnan tudja valaki ma megmondani, hogy az aránylag kis területű földbirtok egy pár évtized múlva nem lesz-e ugyanazon területen nagyüzem!”¹⁹

¹⁶ Varga Jenő: Az önálló vámterület kérdéséhez. Szocializmus, 1906—1907, 12. sz.

¹⁷ Diner-Dénes József: A fejlődés tendenciája a mezőgazdaságban. Szocializmus, 1906—1907, 11. sz.

¹⁸ Ladányi Rezső: Az agrárprogramról. Szocializmus, 1908—1909, 6. sz.

¹⁹ Ágoston Péter: Az agrárprogram. Szocializmus, 1910—1911, 5. sz., 195.

Az üzem nagyság meghatározásának lényeges, bár nem döntő kérdésében tehát egység volt a revizionista felfogás elvetésében. Ezzel az állásponttal a pártvezetőség is egyetértett. A bernsteini hibát a Kautsky által kifejtett marxista bírálóat után senki sem ismételte meg. Sőt, még fejlődés is tapasztalható. A bemutatott nézetek képviselői nemcsak elvetették a hibás felfogást, hanem igyekeztek hozzájárulni a helyes meghatározás kialakításához. Így végül is egészen jól használható ismérvekhez juthatott az, aki a szocialista sajtót, főleg a Szocializmust szorgalmasan olvasta. Sokkal többet ma sem tudunk mondani, mint azt, hogy figyelembe kell venni az árutermelés méreteit, a befektetett tőke nagyságát és megoszlását, az alkalmazott élőmunka termelékenységét, a technikai színvonalat. Mindezt pedig a közölt idézetekben is olvashattuk.

Persze vannak az üzem nagyság meghatározásánál fontosabb kérdések is. Mint tudjuk, a politikai alapkérdés az volt, *foglalkozzon-e a párt a parasztsággal* és ha igen, milyen rétegekkel és milyen módon? A kérdésre a nemzetközi munkásmozgalomban a századelőn három válasz született. Az egyik szerint az ipari proletariátusnak csak az agrárproletariátussal kell foglalkoznia. Ennek az oka az, hogy a kapitalizmus fejlődéstörvényei a mezőgazdaságban ugyanúgy érvényesülnek, mint az iparban. Már utaltunk rá, hogy ez a felfogás sokáig uralkodott a mozgalomban itthon is. A másik a marxizmus revízióján alapuló kisüzemi álláspont, amit Bernstein és David alakított ki. A harmadik a problémának mind politikai, mind politikai gazdaságtani oldalát elvben megoldó engelsi útmutatás. Nézzük most meg, hozott-e változást ezen a téren a *század elején az MSZDP-ben lezajlott agrárvita!*

Ami a pártvezetőséget illeti, az még néhány éven át fenttartotta korábbi álláspontját. Garami Ernő a vezetőséget bíráló ellenzéki fellépéseket elutasítva hitelt tett a Kautsky közvetítette marxista nézetek mellett. Hazai adatokra hivatkozva bizonyította a koncentráció előrehaladását, a mezőgazdaság kapitalizálódását és ezzel együtt a parasztság proletarizálódását.²⁰

Hamarosan megindult azonban az a folyamat, amely egyrészt a hazai realitások jobb figyelembevételéhez, politikai szempontból helyes agrárkövetelésekhez vezetett, amelyek azonban nem párosultak mindig az elméleti problémák megnyugtató megoldásával. 1905 után egyre többen javasolták a párt falusi politikájának megváltoztatását, a parasztság körében történő agitáció fokozását. A politikai szükségletek is ezt követelik, lévén szó nem csupán az agrárproletariátusról, hanem a földdel rendelkező parasztokról is. Az ilyen irányú változás a korábbi elzárkózáshoz kapcsolódó nagyüzemi álláspont lazításával járt együtt. A pártvezetőség és a párttagság körében megingott a hit az ortodox marxista nagyüzemi álláspont igazában. Az ortodox álláspontot hangoztatók nem tudták a hazai viszonyokra alkalmazni Engels gyakran emlegetett tanácsait. Ezzel is kedvező feltételek kezdtek létrejönni a kisüzemi felfogás elfogadásához. Egy olyan folyamat indult meg, amely 1918-on és 1919-en keresztül 1930-hoz vezetett.

A többségi álláspont módosulásának egyik első jele az volt, hogy az agrárprogram létrehozása és megvitatása elől addig mereven elzárkózó pártvezetőség 1908-ban

²⁰ Garami Ernő: Kisbirtok és nagybirtok. Szocializmus, 1906—1907, 6. sz.

lehetővé tette egy agrárprogram-tervezet megjelenését a Népszavában.²¹ Ezt a tervezetet a Csizmadia Sándor, a Földmunkásszövetség egyik vezetője és a pártvezetőség tagja által vezetett bizottság készítette. A tervezet — miközben hangoztatja, hogy a párt továbbra is a föld magántulajdonának megszüntetését tekinti végcéljának — kijelenti, hogy „a mezőgazdaság fejlődési törvényei nem azonosak teljesen az iparéval, miért is szükségesnek tartja, hogy állást foglaljon a mezőgazdaság gyakorlati kérdéseivel szemben”.²² A mezőgazdaság és különösen a magyar mezőgazdaság fejlődésének konkrét vizsgálata pozitív törekvés volt. Mivel a marxi koncentrációelmélethez dogmatikusan ragaszkodók többsége elutasította a korabeli viszonyok elemzésének szükségességét, a hazai viszonyokat mélyrehatóan elemzők pedig gyakran elvetették a marxi elméleti alapot, ezért a két álláspont nehezen közeledett egymáshoz.

A század eleji agrárviták csaknem minden résztvevője elismerte elméletben a nagyüzemi termelés fölényét, de eltérő mértékben és hangsúlyokkal. A legérdekesebb ebből a szempontból azok álláspontja, akik végül is a földosztásos agrárreformot követelik. Ebből a táborból legfigyelemreméltóbb *Dániel Arnold* munkássága. A polgári radikalizmus és a szociáldemokrácia között ingadozó közgazdász ebben az időben politikai kérdésekben balról bírálta a pártvezetőséget, az 1905 körül fellépő baloldali pártellenzékhez tartozott. A parasztsággal és a mezőgazdasággal való intenzívebb foglalkozást követelve azonban David nézeteiből merített érveket, így David nézetei főleg az ő közvetítésével váltak a hazai revizionista agrárelmélet részévé. Ezért nézeteinek rövid tárgyalása még akkor is szükséges, ha tudjuk, hogy a tízes években már elfordult a szociáldemokrata mozgalomtól, amellyel a későbbiekben már csak alkalmi kapcsolatba került. Nézeteinek tárgyalását az is indokolja, hogy a hazai agrárviszonyok elemzésében a lehetséges fejlődési út, egy polgári radikális átalakulás — vagyis a szociáldemokraták számára is reálisan kitűzhető közvetlen cél — felvázolásában leginkább ő közelítette meg az objektíve lehetséges és szükséges álláspontot.

Dániel Arnold elvben elfogadta a nagyüzem fölényének lehetőségét, amely azonban szerinte hazai viszonyaink között nem válhat valósággá. Lényegében kezdettől fogva a kisüzem híveként lépett fel. Nézetei a pártvezetőségitől lényegesen eltértek, ezért a pártsajtóban nem publikálhatott. Írásai önálló kiadványokban és zömmel a Huszadik Században jelentek meg.²³ Dániel Arnold olyan sokoldalúan foglalkozott a mezőgazdaság problémáival, olyan sok írást publikált e témakörben, hogy nézetei akár egy önálló tanulmányt is megérnének. Jelen mű keretei között is fel kell azonban vázolnunk felfogását, hiszen enélkül nemcsak a konkrét kérdésre adott válasza, az üzemkérdésben való állásfoglalása nem érthető, hanem szegényesebbnek tűntetnénk fel Dániel tevékenységét.

²¹ A vita korábban kezdődött, de főleg a Szocializmus hasábjain zajlott. Ennek a fontos folyóiratnak a példányszáma és így elterjedtsége sohasem volt nagy, de ekkor még különösen csekély volt. Ezért a pártvezetőség itt több teret engedett a vitának.

²² Népszava, 1908. április 2.

²³ Lásd például Dániel Arnold: *Néhány észrevétel a szocialista mozgalom agrárpolitikájához*. Huszadik Század, 1907, I. köt. 177—186.; 661—676., 759—776.; 1908, I. köt. 521—537.; II. köt. 22—43.; uő: *A szövetkezés és a parasztság*. Budapest, 1907; uő: *Föld és társadalom*. Athenaeum, Budapest, 1911.

Dániel lényegében két elméleti kérdésből kiindulva tárgyalta a hazai agrárviszonyokat, és ezekre alapozta gyakorlati programját, az általa megfogalmazott kisüzemi programot. Ez a két elvi kérdés: a mezőgazdaság általános gazdasági szerepe és a földjádék-elmélet.

Dániel szerint a gazdaság és ezzel a társadalom, az emberek jólétének fejlődése a történelem során mindig a mezőgazdasági termelés fejlődésétől függött. Az ipari termelés, a városok fejlődésének feltétele, hogy a mezőgazdaság akkora többletet tudjon produkálni, hogy eltarthassa az összes ipari népességet is. A mezőgazdaság szerepének elemzésében abba a túlzásba esik, hogy még a kapitalizmus túltermelési válságait is a mezőgazdasági termelés elégtelenségével magyarázza. Hosszasan és részletesen kifejtett álláspontjából arra a következtetésre jutott, hogy Magyarországon is a mezőgazdaság fejlesztése az alapvető feltétele az ipar fejlődésének. Ezért vizsgálja a mezőgazdasági termelés növelésének, az ún. többtermelésnek a lehetőségeit. Ennek során részletesen foglalkozott az agrártechnika és technológia legújabb eredményeivel és egyes elemeinek magyarországi alkalmazhatóságával. Elvileg elképzelhetőnek tartotta a termelés növelésében a nagybirtok meghatározó szerepét, de a hazai nagybirtokot nem tartotta alkalmasnak erre a feladatra. Ez utóbbi álláspontját sokoldalúan igyekezett bizonyítani. Így pl. arra a meggyőződésre jutott, hogy az agrárvédővámok miatt a világpiacon hatások nem serkentik eléggé a hazai nagybirtokot a termelés növelésére, illetve fejlesztésére. Felismerte azt is, hogy a mezőgazdaságban a relatív túlnépesedés miatt alacsony munkabérek korlátozzák a termelés fejlesztésében való érdekeltséget. Véleménye szerint a hazai nagybirtok még hűbéri jellegű, ezért nem képes még az egyes területeken meglévő termelési fölényt sem érvényesíteni. Szerinte a nagybirtoknak csak „külső társadalmi formája a földműves bérmunka”; valójában feudális jellegű, ezért nem érvényesül benne a tőkés nagyüzem lényege, a haladás.²⁴

De nemcsak a feudális vonások, az egyes konkrét hazai feltételek nem serkentik eléggé a nagybirtokot a termelés fejlesztésére, hanem a földjádékra való törekvés általában is ellene hat a termelés bővítésében való érdekeltség kibontakozásának.

Dániel a csökkenő földhozadék törvényével magyarázza a földjádék keletkezését, egyben elveti a munkával való érték meghatározás érvényességét a mezőgazdaságban. Ezen az alapon bírálja a marxi járadék-elméletet. Az elméleti kérdések iránti vonzódásunk arra sarkall minket, hogy részletesebben szóljunk Dániel földjádék-elméletéről. „... a járadék, mely a jobb föld nagyobb termékének magasabb piaci árában realizálódik: nem a munka termelte értékek tömegéből kerül ki, hanem ezeken kívül álló szükségérték alakjában áll elő.”²⁵ Ez a szükségérték ellentétes a munkaértékkel. „Ez utóbbi [a munkaérték — S. K.—Sz. E.] azt fejezi ki, hogy a szükség nem terjedhet tovább a szükséglet legyőző fáradtságánál; benne tehát a munka hatalma nyilatkozik meg. Ellenben a szükség érzése, mely túlterjed a fáradtság érzésén, s a szükségértékben kifejezésre jut: arról tesz bizonyosságot, hogy a munka nem képes a szükséglet egészen elosztatni, mert nem tudja legyőzni a

²⁴ Dániel Arnold: A magyarországi földművelő szocializmus feladatai. Huszadik Század, 1906, I. köt. 332.

²⁵ Dániel Arnold: Marx Károly földjádék-elmélete. Huszadik Század, 1908, II. köt. 368.

szükség okát, a természeti korlátokat, a szükségérték tehát a munka tehetetlenségét fejezi ki.”²⁶ Marx tévedései a járadékelméletben Dániel szerint éppen abból fakadnak, hogy nem ismeri el ennek a szükségértéknek a létezését. Melyek ezek a tévedések?

1. Marx a jobb minőségű földön termelt mezőgazdasági termék árában realizálódó extraprofitot a társadalom összértéktöbbletéből származtatja. Ez helytelen — véli Dániel —, mivel ezen ágazatban alacsony a szerves összetétel, így az itt realizálható átlagprofitok összege csak kisebb lehet az értéktöbbletek társadalmi összegénél. Figyelem! Itt Dániel vagy félreérti, vagy félremagyarázza Marxt, hiszen éppen arról van szó, hogy az átlagprofit és az ennél nagyobb értéktöbblet különbségéből származhat a járadék, de csak az abszolút földjáradék. Vagyis Dániel a két járadékformát egybemossa.

2. Marxnál a föld nem korlátozza a tőke-, illetve munkabefektetést. Ez azonban Dániel szerint ellentmond a földmagántulajdon feltevésének. „Ha mégis azt mondjuk, hogy a föld monopóliumot alkot, mert korlátozott mennyiségben van, és nem is lehet tetszés szerint szaporítani, akkor egyszersmind föltételezzük, hogy csak bizonyos adott mennyiségű tőkét lehet rajta elhelyezni, vagyis hogy a rajta úzhető mezőgazdasági termelés bizonyos ponton túl természeti akadályba ütközik.”²⁷ Itt a szokásos hibát követi el Dániel: megfélekedzik a technikai haladás hatásáról.

Hogyan függ össze ezek után Dániel szerint a földjáradék léte, az azt megalapozó csökkenő földhozadék törvénye és a nagybirtok termelésbővítésre való törekvése? „... míg a nagybirtok — tekintettel a csökkenő földhozadék törvényére — a munkamennyiség fokozásában kénytelen megállni egy bizonyos pontnál, mert különben a munkaköltség nagyobb lesz, semhogy annak levonása után a bruttó jövedelemből még földjáradék, kamat és profit is maradjon; addig a kisgazda, ki saját keze munkájával absolute minél nagyobb jövedelmet akar a földjéből kihozni, még tovább, a földjáradék, kamat és profit rovására is fokozhatja az intenzitást, egészen addig, míg a termelés értéke éppen hogy kiadja az ő munkájának normális bérét.”²⁸

Bár elismeri a nagybirtok gépesítésben való fölényét, de úgy véli, hogy társadalmi szempontból ez inkább káros, mint hasznos. A gépek alkalmazása „haladás lett volna, ha a fölszabadult munkaerőt a belterjesség emelésére használták volna fel; — így kizárólag azt eredményezték a gépek, hogy az emberi munkaerő szűkebb térre szorult s a növekvő munkakínálat folytán olcsóbbá lett”.²⁹

Dániel mindezek alapján részletes programot dolgoz ki a mezőgazdasági termelés növelésére, amely a kisbirtok fejlesztésén alapulna. A program a parcellázások mikéntjétől a hitelellátáson, az értékesítési szövetkezeteken át egészen a birtokosok képzéséig szinte minden, rövid távon és érdemi tőkebefektetés nélkül eredményt hozó tényezőre kiterjed. Mielőtt Dániel nézeteit értékelnénk, szükségesnek érezzük néhány gondolat erejéig kitérni a magyar agrárviszonyokra. Úgy gondoljuk, hogy a század elején a magyar nagybirtok potenciálisan rendelkezett a nagyüzem

²⁶ Uo. 349.

²⁷ Uo. 360.

²⁸ Dániel Arnold: Parasztbirtok és konzervatív törekvések. Huszadik Század, 1907, I. köt. 46.

²⁹ Dániel, A magyarországi földművelő szocializmus feladatai. 325.

előnyeivel. Nyilvánvaló volt, hogy a gépesítés csak a nagybirtokon gazdaságos, ugyanakkor csak itt állt rendelkezésre tőke a gépesítés megvalósítására. A jelzálogkölcsonn és a bérleti rendszeren keresztül csak a nagybirtokon valósulhatott meg az egyéb tőkeforrásoknak a mezőgazdaságba való áramlása, és csak a nagybirtok volt képes a saját tőkefelhalmozásra is. Az aránytalan birtokstruktúra a monarchia agrárvéddvámjaival együtt azonban korlátozta a nagyüzemben rejlő előnyök kibontakozását.

A nagybirtokok egyharmada kötött forgalmú birtok volt, ami eleve korlátozta a tőkeképződést. Egyben a kisbirtok terjeszkedését is akadályozta, amit tovább nehezített, hogy a nagybirtok (az 1000 hold feletti birtok) a földterület 25%-át tartotta kézben, ezzel magasan tarthatta a földárakat. Így a kis- és középbirtok terjeszkedése és fejlesztése is egyaránt nehéz volt, hiszen az itt képződő tőkét lekötötte a földszerzés, nem maradt tőkeforrás a gazdaság intenzív fejlesztésére.

Tovább korlátozta a kis- és törpebirtok fejlődését, hogy ha értékesítették is termelésük bizonyos hányadát, azt csak kényszerből (az esedékes adó kifizetése, a hiteltörlesztés teljesítése miatt szükségessé váló pénz előteremtése miatt) tették, és gyakran tavasszal ugyanakkora, sőt, esetleg nagyobb mennyiségű mezőgazdasági terméket (vetőmagot, takarmányt) voltak kénytelenek vásárolni. Ez tavasszal felhajtotta a mezőgazdasági termékek árát, viszont nyáron a kisgazdák éppen a legkedvezőtlenebb áron voltak kénytelenek eladni. Ez pedig nem növelte, hanem csökkentette a kisgazdaságok felhalmozási lehetőségeit. A kisgazdaság döntően nem piacra termelt, így a földterület 22%-át elfoglalva eleve korlátozta az ártermelést, a mezőgazdaság tőkés fejlődését.

A kis- és törpebirtokosok óriási száma a mezőgazdasági munkabéreket katasztrofálisan alacsony szinten tartotta. Az 5 hold alatti birtok nem volt elegendő a család létfenntartásának biztosítására, ezért kénytelenek voltak rendszeresen bér-munkát is vállalni. Az ennél valamivel nagyobb kisbirtokosok is időszakosan kiegészítő keresetre szorultak. A rőghöz kötött kis- és törpebirtokosok bármilyen feltétellel kénytelenek voltak munkát vállalni, biztosítva ezzel a nagybirtoknak az olcsó munkaerőt.

Az aránytalan birtokstruktúrából, az óriási munkaerő-kínálatból következő alacsony bérek eleve nem ösztönözték a nagybirtokot a mezőgazdasági technika fejlesztésére, a termelés intenzív növelésére. Tovább korlátozta a fejlődést a védvámrendszer léte. A biztos piac és a garantáltan magas ár nem ösztönözte a termelés technikájának fejlesztését, csak a termelés extenzív növelését.

A kilencvenes évekre megjelenő intenzív termékek iránti keresletet elsősorban a kis- és középbirtok elégtette ki. A tejtermelésben és a kertészetben — már csak ezek korlátozott gépesíthetősége, a nagyüzemi technológiák hiánya miatt is — a kis- és középbirtok járt az élen. (A szarvasmarha-állománynak 1895-ben 77%-a, 1911-ben 79%-a a földterület 52,3%-án gazdálkodó, 100 holdon aluli birtokok tulajdonában volt.) A városiasodással növekvő kereslet az élők munkaiigényes kultúrák iránt a korabeli technikai szinten a kis- és középbirtok megerősödését igényelte volna.

Ezek alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a századelőn a magyar szociáldemokratáknak — fenntartva a nagyüzem kétségtelen fölényéről és jövőbeni

szerepéről vallott marxista elveket — nem pusztán az ország demokratizálása érdekében, a parasztság fokozódó elégedetlenségét, elszegényedését megakadályozandó kellett volna támogatniuk a nagybirtok hatalmának korlátozását célzó földosztást, hanem a magyar gazdaság fejlődési igényei gazdaságilag is szükségeltették ezt a politikát.

Térjünk vissza Dániel Arnoldhoz! Értékelésében mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy helyes irányba mutat politikai állásfoglalása: a földosztás követelése. Ennek alátámasztására felsorakoztatott közgazdasági érvei is nagyrészt helytállóak. Valóban igaz, hogy Magyarországon egy kis területű tőkés gazdaságokra épülő, vagyis amerikai utas agrárfejlődés hatékonyabb, gyorsabb tőkésedést és termelékenység-növekedést eredményezhetett volna, mint az uralkodó porosz út. Ehhez azonban — ezt Dániel is sokszor hangoztatta — más típusú gazdákra lett volna szükség. A magyar mezőgazdaság fejlődésének ugyanis gazdasági és politikai tényezők mellett kerékkötője volt a birtokosok konzervatív gazdálkodása, a kisbirtokosok korszerű agronómiai ismereteinek hiánya. Az intenzív gazdálkodás csakis jól képzett gazdászokkal valósulhat meg. Ennek érdekében szorgalmazta Dániel is az ismeretterjesztést és képzést, tanfolyamokat a korszerű gazdálkodási formák megismertetése és elterjesztése érdekében.

Helyesen ismerte fel Dániel a magyarországi agrárfejlődés számos akadályát is, és helyesen látta a földosztás gazdasági serkentő erejét a politikai előny mellett. A kisüzem fölényét bizonyítandó esetenként túlzásokba is esik, pl. még a gabonatermelés intenzívebbé tételét is a kisbirtoktól várta. Fontos megemlíteni, hogy Dánielnél a kisbirtok árutermelő gazdaság, amelyik tőkés módon gazdálkodik, vállalkozó szellemmel termel. Ilyen gazdaságok Magyarországon akkoriban alig akadtak. Dániel maga is tisztában volt ezzel, hiszen többtermelési programja éppen azt a célt szolgálta volna, hogy az önálló kisbirtokot valódi árutermelő gazdasággá formálja.

Dániel nézetei nem valóságos hibái miatt váltottak ki ellenkezést a magyar szociáldemokraták köréből, hanem eleve azért, mert a kisüzemet tartotta a fejlődés kulcsának, és főleg azért, mert érvei alátámasztására arra az Eduard Davidra hivatkozott, aki a konkrét viszonyoktól függetlenül, a marxizmust támadva fejtette ki a kisüzemek abszolút fölényét hangoztató nézeteit. A korabeli szociáldemokraták nem vették észre Dániel és David között azt a lényeges különbséget, hogy amíg David általános törvényszerűségről beszélt, addig Dániel a magyar viszonyokat elemezve jutott el a kisüzemek fölényének hangoztatásához, amiben a konkrét viszonyok között igaza is volt, még ha az általános törvényszerűségeket helytelenül ítélte is meg. Ezért úgy véljük, hogy Dániel Arnold az üzemkérdésről folyó vitában ugyan elméletileg nem teljesen elfogadható álláspontot képviselt, a magyarországi agrárkérdés megoldása tekintetében mégis az általa felvázolt út volt járható ebben az időben.

A Dániel által képviselt, valamint a revizionista álláspont ellen a leghatározottabban *Diner-Dénes József* lépett fel. A revizionizmus fő módszertani hibáját abban látta, hogy dualisztikusan szemléli a kapitalizmus mozgástörvényeit, elszakítja egymástól az ipar és a mezőgazdaság törvényeit. Ezt írja: „Ha az iparban a koncentráció és az azt követő kollektívizmus egyáltalán nem kétséges, hanem csak idő kérdése,

úgy a történelmi materializmus követői szempontjából — mely a szociálisan történőnek egységes fölfogását jelenti — világos, hogy a mezőgazdaságban a koncentráció és a kollektivismus csak idő kérdése.”³⁰

A két terület elszakítása tehát megengedhetetlen. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az ipar és a mezőgazdaság között semmi különbség sincs. A különbség — mutatott rá Diner-Dénes — nem a törvények lényegében, hanem — legalábbis egyelőre — érvényesülésük körülményeiben van. A magyar mezőgazdaság, sőt, általában a mezőgazdaság a legtöbb országban a fejlődés fontosabb területein még elmarad az ipar mögött. Ez a helyzet a termelés és a tőke koncentrációjával is. De ez a viszonylagos elmaradás nem lehet végleges. A mezőgazdasági termékek iránti kereslet erőteljes növekedése meg fogja gyorsítani a fejlődést. A mezőgazdaság iparosodni fog. „Szükségképpen az állandó tőkének hamarabb kell növekednie, mint a változó tőkének, és a két tőke viszonya mindinkább hasonló lesz az ipari állandó és változó tőke viszonyához. Ezzel azonban ugyanazon gazdasági törvények jutnak érvényre a mezőgazdasági kapitalizmusban, mint az ipari kapitalizmusban, és a mai mezőgazdasági kézműipar helyébe a mezőgazdasági gyáripár lép, és a mezőgazdasági bérproletariátus ugyanolyan helyzetbe kerül, mint az ipari proletariátus.”³¹

Ami a koncentráció és a tőkeösszetétel alakulását illeti, az idézett sorokat napjaink fényesen igazolják. Szempontunkból azonban nem kevésbé fontos, hogy Diner-Dénes a megállapításból milyen következtetésre jutott. Arra ugyanis, hogy a jövő — szemben a revizionista állításokkal — a nagyüzemé, a kisüzem pedig tulajdonosaival együtt kívül esik a szociáldemokrácia érdekeltségi körén. A proletárpártnak a proletariátussal kell foglalkoznia. Még ha közgazdaságilag akkoriban reálisnak is tűnhetett, politikailag elfogadhatatlan volt Diner-Dénes következtetése.

Elvben nem vitatta a *koncentráció szükségyszerűségét és a nagyüzem fölényét* a vitába bekapcsolódó Kunfi Zsigmond, Ladányi Rezső, Varga Jenő és Ágoston Péter sem. Ebben a kérdésben Varga Jenő és Ágoston Péter mutatta fel a legmélyebb tudományos elemzést, már csak azért is, mert mindketten hivatásukat tekintve is sokat foglalkoztak közgazdaságtani kutatásokkal.

Mindketten azt tartották, hogy a kérdést mindenekelőtt a hazai viszonyok között kell megvizsgálni. A magyar nagybirtokokról — a tőkés viszonyokat azonosítva egy fejlettebb, intenzívebb gazdálkodással — úgy vélekedtek, hogy azok még nem tőkés nagyüzemek, hanem jórészt külterjesen gazdálkodó, nagy területű gazdaságok. Mi lehet ennek az oka? Ágoston Péter szerint „a nagyüzemek előnye a kicsi fölött ma még csak elméleti igazság, mert még nem találták föl azokat a mezőgazdasági gépeket, amelyek segítségével az emberi munkát a mezőgazdaság intenzív művelése mellett pótolni lehetne. Ma még sok egyéni művelést igényel a föld.”³² De a kapitalizmus mezőgazdaságbeli lassúbb térhódításának nem a megfelelő gépek hiánya a fő oka. Az Ágoston szerint különben szükségyszerű kapitalizálódási folyamatot a feudális eredetű és feudális jellegű eszközökkel konzervált hatalmú

³⁰ Diner-Dénes József: A mezőgazdasági termelés lényege. Szocializmus, 1906—1907, 13. sz. 393.

³¹ Diner-Dénes József: Az agrárprogram és a szövetkezetek. Szocializmus, 1910—1911, 3. sz. 93.

³² Ágoston, Az agrárprogram. 196.

nagybirtok gátolja. A mezőgazdaság előrehaladásának útja a tőkés viszonyok, a tőkés nagyüzem kifejlődésén keresztül vezet. Eközben a kisüzemmel és tulajdonosával vagy bérlőjével még sokáig számolni kell. A munkáspárt tehát nem elégedhet meg azzal, hogy a nagyüzem fölényére és a koncentráció szükségszerűségére hivatkozva a kisparasztság proletarizálódására vár. Ágoston úgy foglal állást a marxi koncentrációelmélet mellett, hogy ezt összeegyeztethetőnek tartja a szocialisták aktív falusi politizálásával, amely a kistulajdonos parasztság megnyerését is szolgálja. Felfogásán nagymértékben érezhető Engels 1894-es cikkének hatása.

A magyar agrárviszonyok megítélésében néhány dologban tévedett — ezekre érdemes felfigyelnünk, még ha agrárpolitikai következtetéseit ez alapvetően nem is torzította. Ágoston azt az uralkodó szociáldemokrata álláspontot adaptálta a mezőgazdaságra, miszerint Magyarországon még nem váltak uralkodóvá a tőkés termelési viszonyok, még előtte állnak a polgári forradalom egyes feladatainak. Helytelenül feudális jellegűnek tartotta a nagybirtokot. Ez még akkor is téves álláspont, ha a magyar mezőgazdaság valóban nem tudott még megszabadulni bizonyos feudális béklyóktól (pl. a kötött forgalmú birtoktól). Abban sincs igaza Ágostonnak, hogy a század elején a nagyüzem fölénye csak elméleti volt. Ennek technikai, agronómiai vonatkozásai már az elég fejletlen magyar mezőgazdaságban is tükröződtek (elég ha a gépesítés alkalmazásának lehetőségére utalunk). Ezek a félreértések nem okoztak elméleti tévedést, mert az agrárpolitikában valóban szükség volt a tőkés fejlődés meglevő korlátainak felszámolására és a kisbirtokosok gondjainak megoldására. Úgy látszik azonban, hogy Ágoston nem tudta közgazdaságilag elég alaposan megindokolni álláspontját, a gyakorlat és az elmélet összeegyeztetése nem sikerült kellőképpen.

Bizonyos hasonlóságot mutatnak Ágostonéival Varga Jenő nézetei. Elvben ő is a nagyüzem fölényét vallja. A nagyüzem mezőgazdasági térhódításának azonban fontos feltétele szerinte a megfelelő technika kifejlődése. Olyan technikai haladásra gondolt Varga Jenő, amelynek eredményeképpen a nagyüzemi termelés költségei nagymértékben csökkennének, és a versenyképtelenné váló kiskgazdaságok ennek következtében tömegesen tönkremennének. Ilyen technikai változásokra a közeli jövőben nem látott lehetőséget. Ezért a pártnak politikája kialakításában az agrárproletariátuson kívül a falusi lakosság más tömegeivel is számolnia kell. Ezt annál is inkább szükségesnek tartotta, mert a kisüzem életben maradását több gyakorlati tényező segíti elő. A kisüzem például a mezőgazdaságban az iparhoz képest kevésbé van kitéve a nagygazdaságok versenyének, legalábbis az árak tekintetében. Varga Jenő ugyanis azt gondolja, hogy a nagygazdaságok, mivel a termelt árut a növekvő szükségletek miatt amúgy is el tudják adni, nem nyúlnak az árverseny eszközéhez. Másrészt, ha ez mégis bekövetkezne, a mezőgazdasági kisüzemet nem érintené annyira érzékenyen, mint a kisipart, mert az előbbi termelésének jelentős része a termelő saját szükségleteinek kielégítését szolgálja. Így az árcsökkenés csak termékeinek egy részénél okozna neki veszteséget. Továbbá a kis- és nagyüzem költségei között a mezőgazdaságban sokkal kisebb a különbség, mint az iparban. Ennek elsősorban az az oka, hogy az iparban a gépek széles körű alkalmazása napjaink valósága, a mezőgazdaságban pedig ez még csak a jövő zenéje. Pusztán technikailag az erőteljes gépesítés már most sem elképzelhetetlen,

de a munkák zömének idényjellege miatt rendkívül gazdaságtalan. Varga Jenő a kisüzem életképességét fokozó tényezőnek tartja azt is, hogy a saját eszközeivel dolgozó paraszt több figyelemmel és buzgalommal végzi munkáját, mint a nagyüzemi agrárproletár. Ezzel az elemzéssel Varga — véleményünk szerint — sokoldalúan és nagyjából a valóságnak megfelelően bizonyította a kisüzem fennmaradásának okait.

Varga Jenő a *földjárdékelméletben* is elméleti támaszt keres a kisbirtok életképességének bizonyításához. Az a kitűnő módszertani elv azonban, mely szerint politikai állásfoglalását tudományos elemzéssel kívánja megalapozni, ez esetben nem érvényesült. Varga ugyanis helytelenül értelmezi a földjárdékat. Eduard David felfogását több ponton bírálta, lényegében azonban elfogadta. Megállapította ugyan, hogy a csökkenő hozadék csak korlátozottan érvényes a mezőgazdaságban, hiszen tagadhatatlan a mezőgazdasági termelők fejlődése, a földjárdék keletkezését mégis a csökkenő hozadékkal magyarázta.

Egy adott földterület hozadékát nem lehet korlátlanul növelni — írja —, mert a mezőgazdaságban csak korlátozottan vagy egyáltalán nem lehet gépeket alkalmazni. Ezért a technikai fejlettség által meghatározott ponton túl a hozam növelése már olyan költségnövekedéssel jár, hogy a termelési költség meghaladja az árat, a hozadék pedig csökken. Ezért — mondja Varga — a mezőgazdasági termékek monopoláron, értékük fölött cserélődnek iparcikkre. (Varga gondolatmenetének ez utóbbi lépése, hibás kiindulópontja alapján is csak akkor igaz, ha hozzátesszük, hogy a kereslet kielégítéséhez még ezekre a csökkenő hozammal előállított mezőgazdasági termékekre is szükség van.)

Hibásan határozza meg Varga a mezőgazdasági termékek értékét, illetve árcentrumát is. Szerinte ez ugyanúgy alakul ki, mint az iparcikké: átlagos földön átlagos termelési feltételek mellett ráfordított munkamennyiség alapján. Így a járadékot csakis monopolárral és rendszeres érték feletti eladással tudja magyarázni.³³ Varga a földjárdékról írva teljesen figyelmen kívül hagyta a termelési árat; a mezőgazdasági árcentrum meghatározásában pedig csak a csökkenő hozadékot tartja szem előtt.

Az említett járadékelméletet azután arra használta, hogy a kisbirtok életképességét, a mezőgazdaságbeli koncentráció korlátozott lehetőségeit mutassa ki. A mezőgazdasági termékek monopolára miatt szerinte a mezőgazdaságban nem folyik árharc, hiszen az összes megtermelt terméket minden nehézség nélkül lehet realizálni, még a legrosszabb földön gazdálkodó is minden esetben megkapja ráfordítását. (Így utólag a kereslet szerepét is figyelembe vette.)

Varga itt egy eklektikus járadékelméletet képvisel, ami sok hasonlóságot mutat Ricardo felfogásával. Feltételezhető, hogy Varga ekkor még vagy nem ismerte a marxi földjárdékelméletet, vagy ismerte ugyan, de nem értett vele egyet. Ismerve Varga alaposságát, ez utóbbi esetben valószínűleg utalt volna erre a tényre, mint ahogy azt néhány más esetben megtette, ha Marxétől eltérő álláspontra helyezkedett. Másrészt néhány más kérdésben is úgy vélekedett, hogy abból arra következtethetünk: nem ismerte alaposan „A tőke” III. kötetét.

³³ Varga Jenő: A föld mint termelőtényező. Szocializmus, 1909—1910, 9. sz.; uő: A mezőgazdasági termékek ára és értéke. uo.; A földjárdékjövedelem. Szocializmus, 1909—1910, 10. sz.

A járadékelmélet helyes értelmezése elengedhetetlenül fontos a tőkés mezőgazdaság elemzésekor. Úgy véljük azonban, hogy Varga nem is a földjáradékot ismeri leginkább félre. A kisüzem és a nagyüzem összehasonlításakor ugyanis nincs döntő szerepe a földjáradéknak, sőt, a mezőgazdasági árcentrum sem úgy hat, ahogyan azt Varga ábrázolja. Vizsgáljuk meg egy kicsit részletesebben ezt a kérdést!

A mezőgazdasági termékek árcentrumát a legrosszabb földön átlagos technikával termelt termék értéke határozza meg. A társadalmi szükségletek kielégítéséhez különböző minőségű földeket művelnek meg, ezek a különböző minőségű földek azonban korlátozottan állnak rendelkezésre. Az egyes földterületeken létrejött gazdaságok elkülönültsége korlátozza a mezőgazdaságon belüli tőkeáramlást, vagyis nem lehet korlátlanul új üzemet létrehozni. Ezért a mezőgazdaságban nem a minden szempontból átlagos, hanem a legrosszabb földön átlagos technikával eszközölt munkaráfordítás határozza meg az árcentrumot. Tehát a még megművelt legrosszabb földnél jobb földön gazdálkodók különbözőzeti járadékot realizálnak. De bérleti rendszer esetén, amikor érvényesül a földmagántulajdon monopóliuma, nem lehet a termelési ár sem az árcentrum, mert a földmagántulajdon monopóliuma korlátozza a tőkeáramlást az ipar és a mezőgazdaság között. Így a mezőgazdaságban termelt értéktöbblet nem vesz részt az átlagprofitráta kialakításában, teljes egészében a mezőgazdaságban realizálható. Mivel pedig a mezőgazdaságban a szerves összetétel alacsonyabb, mint az iparban, az értéken való eladás lehetővé teszi, hogy a termelési ár fölött abszolút járadékot is realizálhassanak a bérlők.

Hogyan érinti mindez a kisbirtokosokat?

Mint arra korábban Varga is utalt, a kisbirtokos túlnyomórészt saját szükségletre termel. Így az általa termelt terméknek csak elenyésző része vehet részt az árcentrum meghatározásában. De általában — mivel termelése alig érinti a piaci kínálatot — nem is befolyásolja az árcentrum kialakulását. Vagyis: semmilyen biztosíték nincs arra, hogy a kisbirtokos is megkapja ráfordításait — ahogyan azt Varga állítja. És mivel a kisbirtok általában nagyobb munkaráfordítással termel, mint az árcentrumot meghatározó nagybirtok, a kisbirtok rendszerint nem tudja realizálni a teljes munkaráfordítást. Vagyis nem igaz az, hogy az árak, az árverseny a mezőgazdaságban nem járul hozzá a kistermelők tönkremenéséhez.

Elvileg igaz, hogy bizonyos szempontból a földjáradék fokozhatja a kisbirtok versenyképességét. A kisbirtokos ugyanis saját földjén gazdálkodik. Így ha képes a nagyüzem által diktált átlagos technikai szinten termelni, akkor ő extrajövedelemként zsebre teheti a különbözőzeti földjáradékot, amennyiben a még megművelt legrosszabb földnél jobb földön gazdálkodik. Nem értelmezhető viszont esetében az abszolút földjáradék. Hiszen a kisbirtokos nem tőkés, ő nem profitot akar realizálni, hanem a saját munkaráfordításait, és ennek az abszolút földjáradék szintén része. A kisbirtokos nem az abszolút járadék realizálásával jár jól, hanem éppen akkor kerülne hátrányos helyzetbe, ha nem tudna értéken, csak termelési áron realizálni, mert akkor munkaráfordításainak egy részétől fosztanak meg.

Mindezek azonban teljesen alárendelt szerepet játszanak a kisüzem és a nagyüzem versenyében. A döntő szó itt az eltérő technikai színvonalé. Vagyis Varga egész eszme-futtatása helytelen végkicsengésű; a járadékelmélet nélkül is vígan bizonyíthatta volna a nagyüzem fölénye mellett a kisüzem létjogosultságát.

Varga Jenő a *kisbirtokos kettős lelkét* látva úgy vélekedik, hogy nem a tulajdonosi, hanem a dolgozó lélek az erősebb benne. Így a gazdasági realitások mellett még ez a szempont is arra ösztönzi, hogy a gyakorlati politikában ne féljen a kisbirtokostól. Sőt, ő az, aki a földosztás mellett kiállva, a kisüzemek számának gyarapítását sem tartaná hibának. Varga volt az első, aki alapvetően marxista felfogását össze tudta egyeztetni az MSZDP-ben a földosztásos agrárreform eszméjével. Emiatt nézetei különösen figyelemreméltóak. Ami a konkrét érveket illeti, azok nem különböznek lényegesen azoktól, amelyeket a kisüzem mellett akkoriban mások is hangoztattak. Később még visszatérünk ezeknek az érveknek a tárgyalására.

Az üzemkérdés a tízes évek előrehaladtával kezdett háttérbe szorulni. Csupán még egyszer, az *első világháború előestéjén* jelent meg erről néhány cikk a Népszavában. Az ezekben körvonalazódó állásfoglalás már előkészíti az utat a polgári forradalom idején követett szociáldemokrata agrárpolitika alapelveihez, a földosztáshoz, és egészen újszerűen közelíti meg annak szükségességét. A Varga Jenő szerkesztette Közgazdasági Szemle rovatban ugyanis olyan tételek láttak napvilágot, amelyek szerint a nagybirtokosok és a munkások egyaránt érdekeltek a földosztás megvalósításában. A nagybirtok érdekelttségét a cikkíró a következő tényezőkkel magyarázza: a gépek behatoltak a nagybirtokra. (Már ennek ilyen tényszerű megállapítása is új keletű a szociáldemokrata irodalomban!) A gépek hatására az év nagy részében abszolút munkaerő-felesleg keletkezik a mezőgazdaságban. Az agrárproletariátus jövedelme így nem elegendő arra, hogy egész évben megélhessenek belőle. Ezért a mezőgazdasági munkások kivándorolnak, vagy a városokban keresnek munkát. A nagybirtokosoknak ennek következtében a nyári munkák idejére tanulatlan vándormunkásokat kell alkalmazniuk, akik viszont — mivel csak extenzív gazdálkodásra alkalmasak — akadályozzák a termelőerők fejlődését. Ezzel együtt jelentkezik az is, hogy a nagybirtok földjének ára a kisbirtokénak felét teszi ki, ami gazdaságilag érdekeltté teszi a nagybirtokosokat földjük kisparcellánkénti eladásában. Emellett a profitráta és az értékpapírok jövedelme növekszik, a nagybirtokosok megismerték a tőkés jövedelemszerzési forrásokat, bekapcsolódtak a pénzügyi életbe, ami ugyancsak a földtől való megszabadulásra serkenti őket. Ha az ország élete demokratikusabb lenne, és az agráriusok nem élveznének jelentős gazdasági előnyöket politikai hatalmuk miatt, akkor ezek az érdekeltségek még inkább a földparcellázás feltartóztathatatlan folyamatát gyorsítanák.³⁴

Az ipari munkások is sok előnyét élveznék a földosztásnak, hangoztatta Varga Jenő. Az intenzív gazdálkodás említett akadályai megszűntével a nagyobb termelés alacsonyabb élelmiszerárakat eredményezne. Az ipari munkások reálbérét ezenkívül az is növelné, hogy megszűnne a mezőgazdaságból az iparba áramló munkaerő kínálata, ami a bérek emelkedését hozná.³⁵

Ezek a Varga-cikkek elsősorban abból a szempontból érdemelnek figyelmet, hogy addig nem vizsgált szempontból próbálják a földosztás szükségességét a sajátos magyar viszonyok alapján összekapcsolni a nagyüzem gazdasági fölényével.

³⁴ A földek ára és a demokrácia. Népszava, 1914. április 9.; Földosztás. Népszava, 1914. május 24.

³⁵ A földosztás és a munkásosztály. Népszava, 1914. június 7.

Később ezek az érvek megjelentek az 1918-as agrárprogram indoklásában is. A cikkek nem válhattak ki vitát, mert a háború kitörése gyakorlatilag minden elméleti kérdés megvitatását lehetetlenné tette, és természetesen más irányba terelte a szociáldemokraták érdeklődését. Az említett megállapítások mindenesetre jelzik, hogy a kilencvenes évek elejétől óriási lépést tett a magyar munkásmozgalom az üzemmérvényezésben: még kezdetben a merev nagyüzemi koncepció képviselői domináltak, a tízes években fokozatosan azok váltak hangadóvá, akik a földosztást, a kisüzemek megteremtését tartották szükségesnek. Ezután a polgári forradalom idején már viszonylag könnyen fogadta el a pártvezetőség a földosztás jelszavát.

Nyilvánvaló azonban, hogy ha a párt 1918 októberében nem rendelkezett átfogó, elméletileg és politikailag megalapozott agrárprogrammal, a polgári demokratikus forradalom néhány hónapja kevés volt ezen hiányosság pótlására. 1918—19-ben tehát azok a fő nézetek ismétlődtek, amelyek már korábban is felbukkantak a szociáldemokrata irodalomban. Érdekes jelenség azonban, hogy a forradalmi helyzet ellenére éppen annak sajátosságait hagyták figyelmen kívül ezek az állásfoglalások. Nevezetesen: többségük nem vagy nem kellő mértékben számolt a parasztság forradalmasításának, szövetségessé nevelésének kérdésével. A földosztás mellett kiállók — bár emlegettek közvetlen politikai célokat is — elsősorban gazdasági érvekre hivatkozva követelték a nagybirtokok felszámolását. A szövetkezeti vagy állami tulajdonú szocialista nagyüzemi mezőgazdaság hívei pedig a szocialista átalakulást, a gazdasági-társadalmi fejlődés törvényeit tartották szem előtt, amikor tiltakoztak a kisgazdaságok létesítése ellen, és a spontán szocializálási mozgalmak élére álltak.

A földosztás körüli vitákban tehát lényegesen új szempont nem vetődött fel a polgári forradalom idején sem. Ezért részletesen nem is kívánunk ezzel az időszakkal foglalkozni, csak röviden utalunk a párt által hivatalosan elfogadott program elvi alapjaira, valamint a baloldal bírálataira.³⁶

A pártprogram Varga Jenő tervezetére épült. Lényegében az ő már korábban kifejtett kisüzemi koncepcióját fogadta el a pártvezetőség és a Budapesti Munkástanács 1918 decemberében. Varga az államosítással egybekötött földosztást tartotta célravezetőnek, mert ezzel megszűnik az abszolút földjáradék, illetve a föld értéknövekedéséből adódó jövedelem az egész társadalom kezébe kerül. A Varga által kidolgozott földreform következetes polgári demokratikus program. Az állami tulajdon azonban ellenkezett a parasztság kívánásával.

A földosztást ellenzők, Hamburger és Nyisztor vezetésével, a szocialista nagyüzem megvalósításának szükségességét hangoztatták. A földosztást a kistulajdon olyan megerősítésének, kiterjesztésének tekintették, amely a reakció bázisát erősíti. Olyan földreformot akartak, amely a parasztság tömegeinek földéhségét nem elégítette ki.

Így azután sem a földosztás hívei, sem pedig ellenzői nem tudtak a parasztság élére állni és megnyerni őket a forradalmi mozgalom számára. A Tanácsköztársaság idején sem sikerült olyan agrárpolitikát folytatni, amellyel elnyerték volna a parasztság támogatását. Ez nem kis mértékben járult hozzá a proletárdiktatúra bukásához.

³⁶ A kérdéstről részletesen lásd Szemere Vera: Az agrárkérdés 1918—1919-ben. Kossuth Könyvkiadó, 1963.

A húszas és harmincas években a Magyarországi Szociáldemokrata Párton belül az üzemnagyság kérdésében az elméleti megfontolások helyét teljességgel a gyakorlatiak vették át. *Uralkodóvá vált a kisüzemi álláspont.* Ennek elsősorban politikai okai voltak, amelyeket az agrárprogrammal foglalkozó részben tárgyalunk majd.

A kisüzem híveinek a húszas években kedvenc érve volt, hogy a *kisgazdaság nagyobb munkaerőt használ fel*, mint a nagybirtok. Arra hivatkoztak, hogy a kisüzem terjedése az egyedüli mód a mezőgazdasági munkanélküliség csökkentésére, mivel ennek területegységre számított foglalkoztatási képessége jóval nagyobb a nagybirtokénál. Az utóbbi ugyanis vagy külterjesen, vagy gépesítve termel, vagy mindkettőt együtt műveli; az eredmény az alacsony foglalkoztatás. Ezt hangoztatta *Takács József* is, aki hosszú időn keresztül a párt vezető agrárpolitikusa volt. Takács szerint az üzemforma megválasztása a népsűrűség függvénye: sűrűn lakott országban a kisüzemet kell előnyben részesíteni. Nem hisszük azonban, hogy ez elhatározás kérdése lenne. Az uralkodó üzemforma kialakulásában számos tényező játszik szerepet, amelyek zöme önmagában is objektív, összessége pedig mindenképpen az.

Takácséhoz hasonló nézetet hirdetett nemzetgyűlési felszólalásában Szeder Ferenc szociáldemokrata képviselő is 1922-ben. „Folytathatnám még és az adatok egész tömegével bizonyíthatnám azt az előttem kétségbevonhatatlan tényt, hogy a nagybirtok sem tud többet termelni, mint a kisbirtok, de más egyéb szempontokból is meg akarom világítani álláspontomat, és így egyenesen a népesedés szempontjából veszem bírálathoz magát a nagybirtokot.”³⁷ Szeder szerint a nagybirtok viszonylag kevesebb embert foglalkoztat, mint a kisbirtok. Így vélekedett a kérdésről *Migray József* is, aki akkor a Népszava munkatársa volt, és szintén agrárszakértőként tartották számon. Migray a következő táblázat adataival bizonyította azt a ma is kétségtelen tényt, hogy a nagyüzem munkaerőigénye kisebb, mint a kisüzemé.³⁸

Megye	1000 holdon felüli nagybirtok területe az egész terület %-ában	100 hold szántóra, kertre, szőlőre jutó mezőgazdasági foglalkozású egyén
Fejér	63,5	23
Somogy	58,9	34
Bihar	50,8	38,5
Brassó	2,4	49
Udvarhely	5,7	64

Amint a táblázat mutatja, minél nagyobb a nagybirtok aránya, annál kisebb a területegységre jutó mezőgazdasági foglalkoztatottak száma. Ez valóban azt illusztrálja, amiért Migray hivatkozik az adatokra. A nagyüzemnek a kisüzemhez képest kisebb munkaerőigénye egyébként általában a fejlődés minden fokán igaz. A nagyüzemi termelés a mezőgazdaságban is jobban gépesíthető a kisüzemnél.

³⁷ Az 1922. június 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója. Athenaeum, Budapest, 1923, XVII. köt. 348.

³⁸ Migray József: Az agrárkérdés fejlődése a szocialista programokban. Szocializmus, 1922, 10. sz. 441.

Ez akkor is így van, amikor az adott időszakban kisüzemek nevezett gazdaságba is bevonul a technika. Az üzemnagyságnak a földterület alapján való meghatározása ez esetben nem okoz különösebb zavart vagy félreértést.

Zavart és félreértést okoz viszont a magyarázat. Eszerint a nagybirtok (nagyüzem) azt foglalkoztat viszonylag kevesebb embert, mert külterjesen gazdálkodik, csak erre képes. A belterjesség szerintük a kisüzem előjoga. A belterjes vagyis intenzív gazdálkodás kizárólagos kisüzemi képességként való ábrázolása első perctől fogva szerepel a revizionista agrárelmélet fegyvertárában. A magyar sajátosság itt annyi, hogy ezt az egyébként kezdettől cáfolt tételt az elmaradott hazai nagybirtok példájára hivatkozva könnyebb a felületes szemlélő számára meggyőzővé tenni, mint fejlettebb országokban. A mezőgazdaság fejlődése az azóta eltelt évtizedek során bebizonyította, hogy a termelés intenzitása egyre nő, méghozzá éppen a tudomány és a technika elsősorban nagyüzemben bevezethető vívmányainak alkalmazása révén. Nem igaz tehát, hogy az intenzív gazdálkodás magasabbrendűsége a kisüzem fölényét bizonyítja. A magyar mezőgazdaság egyes jelenségei azonban alátámasztani látszottak ezt a megállapítást. Az intenzív kultúrák termelésében ugyanis a kis- és középbirtok járt az élen, már csak azért is, mert kis földterületen csak ezekkel tudott viszonylag nagyobb arányú árutermelést folytatni. A két világháború között a zöldségtermelés terén a kisbirtok Magyarországon fölényben volt a nagybirtokkal szemben. De az a néhány vállalkozó szellemű tőkés bérlő, akik a közép- és nagybirtokon foglalkoztak zöldségtermeléssel, bizonyították, hogy még az intenzív kultúrák terén is fölénybe kerülhet nagybirtok a kisbirtokkal szemben. A nagyüzemi tőkés munkaszervezési módszerek Magyarországon ekkor még ritkaságszámba mentek, ez azonban csak a tőkés nagybirtok relatív elmaradottságát, nem pedig a kisbirtok fölényét bizonyította.

Nem egyértelmű a kisbirtokrendszer hatása a foglalkoztatásra sem. A kisüzemek számának gyarapítása földosztással rövid távon valóban kedvezően hat a foglalkoztatásra. Hosszú távon azonban nem ez lehet a relatív túlnépesedés csökkentésének eszköze — még tőkés keretek között sem. E téren egy másik szociáldemokratára, Hortobágyi Lászlóra is hivatkozhatunk, aki szerint a viszonylagos népességfelesleg felszámolásának egyedül járható útja az ország iparosítása. Véleménye szerint a „Kert-Magyarország” jelszó, amely a mezőgazdasági kisgazdaság uralkodó formává tételét követeli, pusztán az agráriusok törekvéseit tükrözi, akik az iparosítás ellen, az olcsó munkaerő megtartásáért küzdenek.³⁹ Hortobágyi itt elsősorban azok ellen hadakozik, akik valóban nem a parasztság jóléte miatt törtek lándzsát a kisbirtok mellett, hanem a parasztság politikai megnyerése miatt. Ezért differenciáltabban kellett volna közelítenie a kérdést, hiszen a birtokstruktúra gyökeres reformja, a földosztás ekkor is vitathatatlanul az egyetlen lehetséges megoldás volt a parasztság szociális gondjainak felszámolására és politikai megnyerésére egyaránt. Ennek ellenére mégis Hortobágyi közelítette meg leginkább a probléma megoldásának kulcsát; alap gondolata egybecseng a marxista gazdaságtörténet-írás mai álláspontjával: a két világháború közötti időszakban a mezőgazdaság fejlődésének megrekedése, a fejlett országoktól való relatív elmaradásának fokozódása döntően az iparfejlődés stagnálásával függött össze. A kedvezőtlen külső piaci feltételek mellett a magyar

³⁹ Hortobágyi László: Lehetne-e Dániát csinálni Magyarországból? Szocializmus, 1924, 7. sz. 284.

mezőgazdaság nem támaszkodhatott a belső piacra, ami pedig a gazdasági elmaradottságból, az iparfejlődés megtorpanásából adódott. A munkaerő-felesleget persze látszólag csökkentheti egy földosztás, de ez csak akkor vezet a mezőgazdaság fejlődéséhez, ha mellette növekednek az értékesítési lehetőségek is. Hiszen egyetlen szociáldemokrata sem gondolta, hogy a földosztással pusztán önálló gazdaságokat teremtsenek. Az MSZDP agrárkérdéssel foglalkozó tagjai tehát általában elmulasztották véleményüket az ország szélesebb körű fejlődésével, helyzetével összekapcsolni, ami erősíthette a kisüzemi koncepció uralmát. Míg ugyanis az első világháború előtti gazdasági helyzetben a birtokstruktúra megváltoztatása egyértelműen hozzájárulhatott volna a mezőgazdasági termelés fejlődéséhez, addig a két világháború között a fejlődést elsősorban a gazdasági elmaradottság és a kedvezőtlen piaci helyzet korlátozta. Ezért a földosztás ekkor már inkább politikai szempontból volt indokolt, bár gazdasági hatása sem lett volna kedvezőtlen.

Sok szociáldemokrata szerző igyekezett bebizonyítani azt, hogy *a kisüzem a termés hozamok terén is fölényben van* a nagyüzemmel szemben. Ezt részben becslésen, részben statisztikai adatokon alapuló számításokkal támasztották alá.⁴⁰ Sokan a *mezőgazdaság felerősödő gépesítési folyamatában* keresték a kisüzem fölényének bizonyítékát. A gépek alkalmazása, mint láttuk, már az első világháború előtti években is vitát váltott ki. Egyesek a nagyüzem térhódításának legfontosabb tényezőjeként értékelték, mások pedig a kisüzem életképességét fokozó folyamatnak tekintették.

A két világháború között a technikai haladás bizonyos jeleiből is a kisüzem fölényének igazolására igyekeztek érveket kovácsolni. A témával foglalkozók egy része azt állítja, hogy a mezőgazdaság gépesítési lehetőségeinek növekedésével a kisüzem előnye fokozódnak, mivel az új technikai vívmányok a kisüzemben is megfelelőképpen alkalmazhatók. Szerintük a technika fejlődése új lehetőségeket nyit a mezőgazdasági kisüzem számára. Amíg a gőzeke alkalmazása például kizárólag a mezőgazdasági nagyüzemben volt elképzelhető, addig a technika legújabb vívmányai már a kisüzemben is gazdaságosan felhasználhatók. Itt mindenekelőtt az elektromos energia felhasználásán alapuló kismotorok terjedésére utalnak. Az elektromos meghajtású motorok bárki számára lehetővé teszik számos olyan munkaművelet olcsó gépesítését, amelyet korábban megfelelő energiaforrás hiányában kézi erővel kellett elvégezni. Az elektromos kismotoros gépek mellett ugyancsak nagy jelentőségű a traktor bevezetése a mezőgazdaságban, amely a kisüzem által is felhasználható vonóerőt biztosít. A kisüzem gépesítésével kapcsolatban a gépek, illetőleg gépek által működésbe hozott munkaeszközöknek három csoportját különböztetik meg. Az elsőbe azok a gyakran vagy állandóan használt és nem nagyon drága felszerelések tartoznak, amelyeket minden kisüzem saját tulajdonában alkalmazhat. Ilyen például az eke, a fűkaszáló, a szeparátor stb. A gépek második csoportjába sorolják azokat, amelyeket szövetkezetek, társulatok keretében használhat ki megfelelően a kisüzem, mint például a vetőgépet, trágyaszóró gépet stb. A gépek harmadik csoportját azok

⁴⁰ Lásd például Somogyi W. Jenő: Osztályközi jövedelemmegoszlás Magyarországon. Szocializmus, 1932, 3. sz. 80.; Ákos (Ascher) László: A kisüzemi mezőgazdálkodás igaza. Szocializmus, 1936, 7. sz. 326.; Takács József: Kisbirtok vagy nagybirtok. Szocializmus, 1938, 11. sz. 490.; uő: Kisbirtok, nagybirtok, szövetkezet. Népszava, 1941. január 19.

alkotják, amelyeknek üzemeltetéséhez speciális szakképzettség kell — például cséplőgép —, amelyeknek felhasználására gépmunka-vállalkozók útján látnak lehetőséget. Az a véleményük, hogy az ismertetett módokon a kisüzem a gépesítés összes előnyeit élvezheti.⁴¹ Máshol Migray még azt is hozzáteszi, hogy az intenzív gazdálkodás terjedésével a gépesítés előnyei csökkennek, így a gépesítés hasznából fakadó esetleges eltérések a kis- és nagyüzem között csökkennek. Ráadásul a belterjes kultúrák terén egyébként is a kisüzem van fölényben.⁴²

Az utóbbi évtizedek tapasztalatai igazolták az idézett véleményeket abban a tekintetben, hogy a kisgazdaságok egyre nagyobb mértékben alkalmaznak gépeket. Világszerte zajló folyamat a tőkés mezőgazdaságban a kisüzemek területén is a traktor térhódítása. Emellett a kisgazdaságok alkalmazzák már a fejlettebb technika számos más vívmányát is. Ez nagymértékben a közös géphasználat, a magán- és állami gépkölcsönző állomások széles körű elterjedésén alapul. Mindez azonban nem azt jelenti, hogy a kisüzem fölényben van a nagyüzemmel szemben. A kisgazdaságok gépesítése ugyanis nem olyan gazdaságos, mint a nagyüzemé. Ezért a fejlett tőkésországokban is csak úgy lehetnek életképesek a kisüzemek, hogy az állam (elsősorban árpolitikával) jelentős támogatást és védelmet nyújt számukra. Másrészt egy olyan jellegű, világgazdasági méretű munkamegosztás alakult ki, melynek keretében az amerikai élelmiszer-tömegtermelés képes biztonságosan ellátni az európai országokat. Így a kisgazdaságok az intenzív termelést igénylő termékekre szakosodhattak, ami életképességüket hosszú időre biztosítja. A gépesített kisgazdaságokat a piac törvényei így is a fokozódó konkurenciával való állandó küzdelemre kényszerítik; a kisüzemeket állandóan fenyegeti a tönkremenés veszélye.

Egy többnyire paraszti gazdaságokra épülő mezőgazdaságban tehát feltétlenül alkalmazhatók a szociáldemokraták által ismertetett módszerek a kisüzemek gépesítésére, hatékonyságuk növelésére. De semmiképpen sem lehet ezeket a megoldásokat a kisüzem általános, minden körülmények között fennálló fölényeként értelmezni.

Ha nem is vitatjuk a kisüzemek gépesítésben meglévő lehetőségeit, egy nagyon fontos tényezőt meg kell hozzá vizsgálnunk. Nevezetesen a tőkeellátás kérdését. A kisüzemek csak akkor tudják kihasználni a felsorolt lehetőségeket, ha hozzájuthatnak megfelelő hitelhez és persze biztosított annak visszafizetése is. Ezt a kérdést nem érintik a magyar szociáldemokraták, pedig ez még elméletileg is fontos, nem beszélve a magyarországi helyzetről. A magyar mezőgazdaságnak — és különösen a kisüzemeknek — neuralgikus pontja volt ekkoriban a hitelellátás. Ennek elemzése nélkül csak álmkép marad bármilyen kisüzemi koncepció a tőkés keretek között. Itt is kiütközik az a hibás szemlélet, amely végighúzódik a két világháború közötti agrárvitákon: a mezőgazdaságot többségük az ország általános politikai és gazdasági fejlettségéből kiszakítva elemezte.

⁴¹ Lásd például Migray József: Az üzemkérdés és a szocializmus. Szocializmus, 1922, 12. sz. 543.;

Wiesner Sándor: A mezőgazdasági kisüzem mechanizálásának kérdése. Szocializmus, 1932, 2. sz.

⁴² Migray, Az agrárkérdés fejlődése a szocialista programokban. 371.

Végül a szociáldemokrata közgazdászok néhány *nem kifejezetten közgazdasági szempontot* sorakoztatnak fel a kisüzem előnyeinek bizonyítására. Migray például legutóbb idézett tanulmányában a következőket írja: amíg a nagybirtokon az úr és a szolga embertelen és erkölcstelen viszonya uralkodik, addig „a kisparaszt-gazdálkodás növeli az emberek morális érzékét, szabadságszeretetét, emberi méltóságának öntudatát”.⁴³ Takács József a családtagok munkába állításának pozitív oldalait ecsetelve rámutat arra, hogy a mezőgazdasági kisüzemben lehetőség van a gyermekek munkába állítására. A kisüzemben végzett gyermekmunka Takács véleménye szerint nem azonos a gyári munkával, mivel könnyű, gyönyörködtető, önálló gondolkodásra nevel, és fejleszti az értelmet. Ugyancsak nagy előnyököt kínál a kisüzem az öregek foglalkoztatása terén is, akik itt könnyű és kellemes elfoglaltságot találhatnak maguknak. A kisüzem fölényének ezen bizonyítékai, ha tartalmazznak is valós elemet, nem játszhatnak szerepet egy agrárpolitikai koncepció kialakításában.

A két világháború között a szociáldemokrata közgazdászok csaknem egyöntetű álláspontja tehát az, hogy a mezőgazdaságban nem érvényesül a tőke és a termelés koncentrációjának Marx által feltárt törvénye, és a kisüzem fölényben van a nagyüzemmel szemben. „Ezek azok a tények, amelyek lehetetlenné teszik, hogy Marxnak az üzemkoncentrációra vonatkozó tételét sablonszerűen alkalmazzuk a mezőgazdasági fejlődés menetére.”⁴⁴

Ez a felfogás uralkodott egészen a vizsgált korszak végéig. Erről tanúskodnak Takács József, Szeder Ferenc idézett írásai, de más állásfoglalások is. Az 1942—43-as években több hosszú cikksorozatban foglalkozott a Népszava a mezőgazdaság kérdéseivel. Az üzemkérdést illetően e sorozatok is az említett felfogást tükrözik, mindössze egy, de figyelemre méltó kivétellel. *Földes Mihály*, a Népszava szerkesztője, élve a politikai helyzet nyújtotta lehetőségekkel és saját kiemelkedő tudásával, egyrészt szabályszerű marxista politikai gazdaságtani tanfolyamot tartott a lap hasábjain (amiről korábban már részletesen szóltunk), másrészt helyesen és világosan foglalt állást az üzemkérdésben. Leszögezte, hogy a nagyüzem térhódítása — a benne rejlő előnyök kibontakozása alapján — vitathatatlan. „Ma a világ tényleges éléskamrái kivétel nélkül mind mezőgazdasági nagyüzemek, nagyfokú gépesítéssel, öntözőművekkel és szakszerűen alkalmazott mezőgazdasági kémiával.” „Kétségtelen — folytatta —, hogy a fejlődés a nagyüzemek irányában halad előre, de ez a fejlődés az uralkodó termelőmódban megállt.”⁴⁵

Bár az agrárprogrammal még külön foglalkozunk, itt is meg kell említenünk, hogy Földes álláspontjának értékét még fokozza egy mozzanat. Az, hogy ő a nagyüzem fölényének hangoztatását összekötötte a földosztás melletti fellépéssel. A szükségszerű kisbirtokteremtéshez azután a kisüzem szabad társulás útján való társadalmosításának perspektíváját is hozzákapcsolja. Mindez természetesen az ő személyes érdeme, de nem hagyható figyelmen kívül a külső körülmények alakulása sem. Ezek ebben az időben a cenzúra ellenére is több publikációs lehetőséget adtak a korábbinál, másrészt a pártvezetőség, nem egységesen és időben változóan, de nem zárkózott el ezeknek a lehetőségeknek a jobb kihasználásától.

⁴³ Uo. 441.

⁴⁴ Uo. 442.

⁴⁵ Földes Mihály: Gépesítés a mezőgazdaságban. Népszava, 1942. március 1.

3. Az agrárprogram

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt első agrárprogramját az 1930. évi XXVII. kongresszus fogadta el. Ezzel befejeződött az *agrárprogramról folyt 40 éves vita*, amely maga is érdekes tanulságokkal szolgál. A párt fennállásának első éveiben agrárprogramról nemigen esett szó. A párt megelégedett azzal, hogy az Elvi Nyilatkozatban állást foglalt a nagyüzem mellett. A múlt század kilencvenes éveinek közepétől azonban egyre erősebben jelentkezett az önálló agrárprogram iránti igény. Az egymást követő évi kongresszusokon állandóvá vált e követelés felvetése. A kérdés körül széles körű és hosszan elhúzódó vita bontakozott ki. Ez egyrészt az önálló agrárprogram szükségessége, másrészt az agrárprogramba foglalandó álláspont körül folyt.

A nagyüzemi álláspont hívei közül többen az önálló agrárprogramot szükségte-
lennek, sőt, károsnak tartották. Az volt a véleményük, hogy a párt álláspontja a mezőgazdaság fejlődése tekintetében nem lehet más, mint amit az ipart illetően vall. Ez esetben pedig semmi szükség sincs a mezőgazdaság önálló kezelésére. A mezőgazdasági proletariátust tartva szem előtt, úgy vélekedtek, hogy annak problémái lényegében azonosak az ipari proletariátuséival. A kisparaszti tulajdonosokat ennek az álláspontnak a hívei a szociáldemokrácia érdeklődésén kívül állóknak tekintették.

Pedig a kilencvenes évek parasztmozgalmi világosan jelezték, hogy az agrárproletariátus éppúgy földet akar, mint a kisbirtokos. Nem lehet tehát egyszerűen elintézni azzal a kérdéssel, amire szociáldemokrata vezetők hivatkoztak: az agrárproletár érdekei megegyeznek az ipari proletariátuséival, nem kell számukra külön program. Figyelmen kívül hagyták azt is, hogy a kisparaszt nem egyszerűen magántulajdonos, hanem részben bérmunkás is; legalább annyira, ha nem még jobban függ a nagybirtoktól, mint a föld nélküli mezőgazdasági munkás. A kis- és törpebirtokosok óriási száma⁴⁶ pedig jelentős forradalmi erőt, tömegbázist adhatott volna a szociáldemokratáknak. A pártvezetőség azonban elméleti igénytelensége és taktikájának átgondolatlansága miatt nem kereste a radikális parasztmozgalmak racionális magvát, illetve nem próbálta meg beilleszteni szociáldemokrata programjába a mezőgazdasági munkások és kisparasztok követeléseit. Ennek következtében a forradalmasodó agrárproletariátus amúgy is széttagolt tömegeit nem sikerült egységes szervezetbe tömöríteni. A századfordulón a szociáldemokrata földmunkásszervezetekkel párhuzamosan olyan, jelentős tömegeket mozgósító parasztmozgalmak működtek, mint a Várkonyi István vezette független szocialisták és Mezőfi Vilmos Újjászervezett Szociáldemokrata Pártja. Később pedig a polgári parasztpártok találtak tömegbázisra a kisparasztok körében. Mindebből csak kevesen vonták le a megfelelő konzekvenciákat, és sürgették a szociáldemokrata agrárpolitika kialakítását.

⁴⁶ 1895-ben a törpebirtokosok száma 1,2 millió fölött volt, az összes birtokos 53%-át tették ki, de a földterületnek csak 5,8%-ával rendelkeztek. A kisbirtokosok (5—10 holdas gazdaságok) csaknem félmilliónyian az összes birtok 19,2%-ával, a földterületnek csupán 9%-ával rendelkeztek. Ugyanakkor a 3768 ezer hold feletti nagybirtoknak a földterület 32,3%-a volt tulajdonában.

A parasztmozgalmaktól való távolmaradásban szerepet játszhatott az is, hogy a párt jellegénél fogva elsősorban a munkások megnyerésére törekedett; szerveződésének első éveiben természetesen ez kötötte le figyelmét.

Az önálló agrárprogram létrejöttét késleltette az az elméleti vita is, amely a kisüzem és a nagyüzem hívei között bontakozott ki, és amelyről a megelőző oldalalakon részletesen írtunk. Az ország lakosságának túlnyomó többsége azonban a mezőgazdaságban talált foglalkoztatásra, az agrárproletariátus létszáma meghaladta az ipari munkásokét, ezért a külön agrárprogram elkészítése nélkül is szólni kellett a mezőgazdaság problémáiról. Természetes volt tehát, hogy az *1903-ban elfogadott pártprogram is tartalmazott egyes követeléseket, amelyek a mezőgazdaságra vonatkoztak. A pártprogram követeli:*

- az egyházi birtok elkobzását és köztulajdonba vételét, e birtokok munkásszövetkezeteknek való bérbeadását s jövedelmük kulturális célra fordítását;
- a kötött birtok intézményének megszüntetését;
- a köztulajdon fokozatos kiterjesztését; az erdők, a vízi erők, bányák és a közlekedés nagy eszközeinek köztulajdonba vételét;
- az állami, megyei és községi birtokok eladásának megtiltását és munkásszövetkezeteknek való bérbeadását;
- a halászati és vadászati jog községivé tételét és községi kezelését.⁴⁷

A program tehát nem szól az egyik leglényegesebb kérdésről: a nagybirtokrendszer felszámolásának lehetőségéről. Ezt a kérdést csak a proletárforradalom győzelme után, a földtulajdon társadalmasításával együtt tartják megoldhatónak. Az egyházi és községi földek munkásszövetkezetnek való átadása pedig nem találkozott a parasztság követeléseivel. A parasztságban ekkor a föld társadalmasításának igénye fel sem vetődött, a nagybirtokosok által kezdeményezett bérleti mozgalom sem volt népszerű. A magyar paraszt a nagybirtokosi földek tulajdonára vágyott. Így a közös, szövetkezeti művelés sem volt vonzó. Hogyan gondolkodtak a program készítői? A szövetkezeti bérleti rendszer átmenetet jelenthet a jövő társadalmasított termeléséhez.

Nem merült fel tehát — s az üzemkérdésben ekkor uralkodó elképzelések mellett nem is merülhetett fel — a nagybirtokok kártalanítással vagy kártalanítás nélküli elkobzásának és paraszti kézre adásának követelése. A jövő gazdálkodására vonatkozóan is csak általánosságokat mond ki a program.

A párton belüli súlyos véleménykülönbségek miatt agrárprogramot nem fogadtak el, de programtervezetek készültek, és ezeket vitára is bocsátották. Első ízben az 1906. évi kongresszus jelölt ki *bizottságot* az agrárprogram elkészítésére, *Csizmadia Sándor* vezetésével.

A bizottság létrehozása és a programtervezet elkészítése az 1905—1906-os parasztmozgalmak és a párton belüli baloldali ellenzék fellépésének hatására történt. A programtervezet elkészítését azok a baloldali szociáldemokraták sürgették, akik felismerték, hogy a pártnak intenzív agitációt kell folytatnia a parasztság körében is. Ezen ellenzéki csoport — szemben a Szabó Ervin és az Alpári Gyula köré

⁴⁷ A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1903. április hó 12-én, 13-án és 14-én Budapesten tartott X. pártgyűlésének jegyzőkönyve. MMTVD 3. köt.

tömörülõvel — mindvégig megmaradt a párton belül; így hatása erősebb volt, bár kiritikája is enyhébb: főként gyakorlati politikai és nem annyira elvi kérdésekben bírálták a pártvezetést.

Az 1908-ban elkészült programtervezet a falusi szegénység támogatásának szükségességét s a földszerző törekvések fontosságát felismerve szövegezte meg a bizottság. A programtervezet a Népszava 1908. április 2-i számában jelent meg, és a következőket tartalmazta:

„1. Követeljük mindenekelőtt mindennemű nagybirtoknak kisajátítását a köz számára.

2. Követeljük az erdőknek, vízi utaknak és bányáknak, valamint a közlekedés és forgalom eszközeinek, az utaknak, vasutaknak és csatornáknak köztulajdonba vételét.

3. Követeljük a községek elővételi jogának biztosítását mindennemű, akár végrehajtás, akár szabad eladás útján tulajdonost cserélő föld számára.

4. A köztulajdonba vett földet egyelőre a községek kezeljék, az üzem és a használat szervezésére és ellenőrzésére a járások hivatottak. Követeljük ezért a községek autonómiáján felépülő járási autonómia megalkotását. Minden közigazgatási járás oly módon szerveztessék át és kerekíttessék ki, hogy alkalmas keretül szolgáljon azonos gazdálkodási területekkel bíró nagyobb gazdasági egységek számára.

A községek és járások így közigazgatási és gazdasági egyedek legyenek.

5. Követeljük a községi, járási és állami közbirtokok üzemének és művelésének szervezését a termelés technikája mindenkori állásának és a helyi viszonyoknak megfelelően, hosszú lejáratú egyéni vagy szövetkezeti bérlet alapján.

6. Követeljük ezenfelül a község és a járás területén levő összes föld helyes használatának és művelésének ellenőrzését, az összes nagybirtokoknak a termelés és értékesítés helyi körülményeinek megfelelő irányítását.”

A programtervezet követelése elmaradtak a parasztság várakozásától. bár célul tűzi ki az összes nagybirtok kisajátítását és a parasztság földigényének — bérbeadás révén történő, korlátozott — kielégítését, ezt az adott rendszer keretén belül, a községi autonómia pusztá kiharcolásával akarta elérni.

Lenin sokat foglalkozott a municipalizálási programmal a mensevikek elleni harcban, s bírálatát erre az agrárprogramra is érvényesnek tekintjük. A feudális államrend szétrobbantása nélkül a municipalizálás eleve sikertelen vállalkozás. „A municipalizálás reakciós jelszó, amely idealizálja a területek középkori különválását, elhomályosítja a parasztságban a centralizált agrárforradalom szükségességének tudatát.”⁴⁸ A területi elkülönültség a helyi hatalmak erősödését hozná magával, és a földkérdést besorolná a helyi igazgatás kérdései közé, ami a feudális széttagoltság elismerése lenne — hangsúlyozta joggal Lenin.

A tervezet bizonyos mértékben figyelembe vette a parasztság föld utáni vágyát. Ennek kielégítése úgy történt volna, hogy a helyi szervek a föld meghatározott részét egyéni bérletek formájában kiosztották volna a parasztoknak. Ezzel nem erősítették volna a tulajdonosi gazdálkodást, és nem vágták volna el az utat a

⁴⁸ V. I. Lenin: A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es első orosz forradalomban. LÖM 16. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1968, 290.

leendő nagyüzemi gazdálkodás előtt, hiszen a bérleti idő letelte után a föld közös művelésbe vétele egyszerűen szervezési kérdés lett volna. Nagyon érdekes, a jövő társadalmával is összefüggő a 4. pontban közölt megoldási javaslat. Közgazdaságtanilag is nagyon értékes az a gondolat, amelyben felismerték, hogy a közigazgatás átalakítása és a szocialista nagyüzemi gazdálkodás között szoros a kapcsolat. Azonban olyan ideális gazdasági és közigazgatási egységeket, járásokat akartak kialakítani, amelyekben a földek minősége, az öntözési feltételek stb. nagyjából azonosak. Ez irreális elképzelés volt.

A tervezet vitájában nem sikerült a felmerült nehézségeket megoldani, a vitás kérdésekben megegyezésre jutni. Ezért az 1908. évi pártgyűlésen a programtervezet megvitatását elhalasztották, végül e programtervezet megtárgyalása helyett 1911-ben újabb bizottságot jelöltek ki, amelynek működése azonban az előzőnél semmivel sem járt több sikerrel. Az első világháború kitöréséig *több agrárprogram-tervezet készült*, de ezek egyike sem lett a párt hivatalos programja.

Az 1918—1919-es forradalmi években az MSZDP ugyan *állásfoglalásra* kényszerült az agrárkérdésben, ezt azonban később a párt *nem tekintette érvényes agrárprogramnak*. Ennek ellenére sok közös vonást mutat a párt későbbi agrárprogramjával: mindkettő radikális polgári demokratikus agrárreformot követel, földosztás útján. Az 1918 decemberében a Budapesti Munkástanács által jóváhagyott program nem tartalmaz elvi részt, hiszen a földreform mikéntjében még csak egyetértettek a különböző nézeteket képviselő szociáldemokraták, de az okokat tekintve már korántsem. Így a programban csak a földosztás mikéntjét (államosítás egyszeri vagyoadóval) és a kisajátítás mértékét (200 holdig), valamint a földre jogosultak körét és sorrendjét vázolták fel röviden. A jogosultakkal kapcsolatban érdemes kiemelni, hogy a földmunkások termelészövetkezeteit előnyben kívánták részesíteni a földosztás során, amely azután jogi alapot szolgáltatott a termelészövetkezeti mozgalom, a földfoglalások számára.

A program nem szolgálta a kívánt mértékben a kitűzött célt: a parasztság forradalmasítását; egyrészt azért, mert a kártérítés eredetileg elutasított eszméjét a pártvezetőség a koalíciós pártok nyomására elfogadta; másrészt azért, mert a föld köztulajdonát — ámbár a kisparaszti földhasználat kiterjesztésével enyhítve — követelték.

A Tanácsköztársaság leverése, a Bethlen-féle konszolidáció keretében az MSZDP helyzete lényegesen megváltozott: lehetővé vált a parlamentbe való bekerülése. Ehhez pedig nyilvánvalóan minél több szavazatra volt szükség. Nem lehetett tehát figyelmen kívül hagyni a kisparasztságot, fel kellett vázolni: mit kíván tenni az MSZDP a parlamentben a parasztság érdekében. A párt *1922-es választási felhívásában* az 1918-ban megfogalmazott alapelvek ismétlődtek. Ebben a programszerű dokumentumban ugyancsak a nagybirtok kisajátítását, mégpedig egyszeri vagyoadóval való állami tulajdonba vételét követelték. Az államosított földekből pedig a jogos földigények kielégítését kívánták. Nem érintették viszont a kártalanítás kérdését.⁴⁹ A pártvezetőségben tehát a többség elfogadta a földosztás követelésének szükségességét, amiben nyilván szerepet játszottak a forradalmak tapasztalatai.

⁴⁹ A Magyarországi Szociáldemokrata Párt az Ország Dolgozó Népehez! Népszava, 1922. március 22.

A következő állomás az 1925. évi pártgyűlés, amely határozatot hozott az agrárprogram tervezetének elkészítéséről. Ezzel a program körüli huzavona újabb szakaszába érkezett.

Az *agrárprogram tervezete* Takács József vezetésével már 1926-ban elkészült. A pártvezetőségnek azonban nem volt sürgős a program megtárgyalása és elfogadása. A legkülönbélebb érvek felhasználásával húzták-halasztották *pártgyűlési napirendre* tűzését, amelyre végül csak 1930-ban került sor. Az agrárprogram *megvitatásának többszöri elhalasztását több okkal magyarázták*. A pártvezetőség egy része arra hivatkozott, hogy a kérdés nagy jelentőségénél fogva előbb széles körű tanulmányozás tárgyává kell tenni a külföldi szociáldemokrata pártok agrárprogramjait. Ez a programkészítés elhalasztóinak évtizedes kedvenc érve volt. Erre való hivatkozással azonban nem sok haladékot lehetett nyerni, mert az osztrák párt agrárprogramja 1925-ben, a német párté pedig — amely a magyar párt számára a legfőbb példaképet jelentette — 1927-ben elkészült. Meg kell azonban jegyezni, hogy a korábbi hivatkozások a külföldi agrárprogramok hiányára nem voltak teljesen alaptalanok. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőinek kétségkívül szüksége volt arra az elméleti és gyakorlati politikai tapasztalatra, amelyet a nyugat-európai szociáldemokrata pártok nyújthattak ebben a kérdésben. A nemzetközi szociáldemokrata mozgalomban lezajló viták eredményeként a húszas években számos országban megszületett az agrárprogram. Érthető, hogy a magyar párt vezetősége e programok ismeretében igyekezett saját feladatát elvégezni.

A késedelem másik és fő okaként a pártvezetőség azt jelölte meg, hogy a magyar közállapotok nem alkalmasak szabad vita lebonyolítására. A pártvezetőség álláspontja szerint az agrárprogram olyan nagy jelentőségű, hogy azt csak tüzetes, beható országos vita alapján lehet elfogadni. Aggódva hangoztatták, hogy mivel Magyarországon hiányzik a vélemény szabadság, a szólásszabadság joga, így a párton belüli baloldal az agrárprogram vitája során rendőri üldöztetésnek lenne kitéve.⁵⁰ A pártvezetőségnek ez az érvelése — noha látszólag a párt tagjairól való gondoskodásnak a jele — valójában meglehetősen gyenge ürügy csupán. Ha a rendőri üldözés veszélye lett volna a szociáldemokrata párt munkájának elsődleges szempontja, akkor a párt tulajdonképpen semmiféle tevékenységet nem folytatott volna, hiszen a párttevékenység nagy része állandó rendőri zaklatás közepette ment végbe. De nem is ez volt a valóságos ok.

A párt vezetői — amint erről már korábban szó volt — általában tartózkodtak a paraszti tömegek bekapcsolásától a szocialista mozgalomba. Az agrárprogrammal a pártnak hivatalosan le kellett szögeznie álláspontját a parasztmozgalmak, a mezőgazdaság fejlődésének problémái tekintetében. Úgy gondoljuk, hogy az ettől való tartózkodás alkotta a program elkészülte előtti legfőbb akadályt.

E tartózkodásban több tényező is szerepet játszott. Ezek közé tartozik az a helytelen felfogás, amely szerint a pártnak legfőbb ellenfeleként Magyarországon az általuk még feudálisnak vált földesúri osztályt kell tekintenie. A burzsoázia és a földesúri osztály érdek-összekapcsolódását figyelmen kívül hagyva, úgy gondolták, hogy a magyar fejlődés útja a feudális maradványok leküzdésén, a kapitalizmus

⁵⁰ Mónus Illés: Jegyzetek a pártprogramról és az agrárprogramról. Szocializmus, 1928, 1. sz., 5.

megerősödésén keresztül vezet. E tőkés fejlődésben egyaránt érdekeltnek tekintették a burzsoáziát és a proletariátust. Ilyen felfogás mellett a pártvezetőség nagy súlyt helyezett a liberális burzsoáziával való együtt haladás megkísérlésére. (Egyesek viszont éppen erre hivatkozva sietették a program elfogadását, majd propagandájának kiterjesztését. Az agrárreform hirdetéséről írta Dániel Arnold: „Biztos, hogy ez a lépés a legnagyobb visszhangot keltené nemcsak a földműves dolgozók körében, de a polgárságban is.”⁵¹) E cél megvalósítását a pártvezetőség véleménye szerint hátráltatta volna a parasztmozgalmak és különösen az agrárproletár-mozgalmak szervezése, irányítása a párt részéről.

Ehhez kapcsolódik a pártvezetőségnek az a törekvése, hogy elkerülje a kormány és a párt közötti viszony nagyobb fokú kiéleződését. Jól tudta, hogy az uralkodó rendszer egyik legérzékenyebb pontja a falu. A párt reformista taktikájából eredt, hogy az ilyen érzékeny ütközőpontokat lehetőleg igyekezett kikerülni. Ismeretes egyébként, hogy a párt a Bethlen—Peyer-paktumban lemondott a mezőgazdasági munkások szervezéséről. Az is ismeretes, hogy a paktumot az MSZDP jobboldali vezetői sokkal inkább betartották, mint a Bethlen-kormány.

Az okok másik — úgy gondoljuk, kevésbé fontos — csoportjába tartoznak azok az elméleti viták, amelyek a mezőgazdaság problémáival kapcsolatban már évtizedek óta folytak a munkásmozgalomban. Ezekben a vitákban hosszú időn keresztül nem alakult ki egységes álláspont. Úgy látszik, mintha ez lett volna a program elkészítésének fő akadálya. A helyzet azonban valójában az, hogy az agrárprogram elkészítése és elfogadása ezeket a vitákat nem zárta le. A nézeteltérések a párton belül tovább éltek, csak — és ez hozzátartozik az igazsághoz — sokkal kevésbé kiélezett és eleven formában.

A hosszas huzavona, halogatás után végül is a munkásmozgalom eseményei bírták jobb belátásra a pártvezetőséget, és napirendre tűzték az agrárprogramot. A válság hatására élénkülő munkásmegmozdulások a falvakra is kiterjedtek. 1929 telén, 1930 tavaszán a földmunkások és szegényparasztok erőteljes fellépéseire került sor, amelyeknek az MSZDP nem tudott élére állni, hiába kapott lehetőséget 1929 végén a kormánytól a falusi szervezkedésre. Aktivizálódott a birtokos parasztság is, és néhol heves összetűzésekre került sor a parasztok és a hatalom képviselői között. Mindezek rákényszerítették a pártvezetőséget arra, hogy végre elkészítse és pártgyűlés elé vigye az agrárprogramot.

A pártvezetőség azonban sajátos módon járt el. Az agrárprogram tervezetét 1930 augusztusának elején hozták nyilvánosságra, hogy — mint mondták — alapos megvitatására idő legyen. A XXVII. kongresszus azonban, amelyen az agrárprogramot elfogadták, rövid egy hónappal ezután, szeptember első napjaiban ült össze. A pártvezetőség a programtervezet késői nyilvánosságra hozatalával nyilvánvalóan éppen a beható vita lehetőségét igyekezett elvágni. A kongresszussal kapcsolatban lezajlott bizottsági viták és a kongresszus tanácskozási azonban még így is sok gondot okoztak a pártvezetőségnek. A viták eredményeképpen ugyanis az agrárprogram az eredetileg tervezettnél radikálisabb formában került elfogadásra. Ebben valószínűleg közrejátszottak azok az események is, amelyek közvetlenül a pártgyűlést

⁵¹ Dániel Arnold: Mi köze a magyar ipari munkásnak az agrárreformhoz? Világosság, 1931. január 7.

megelőző napok egyikén, szeptember 1-jén zajlottak le. A forradalmi proletariátus nagyszabású demonstrációja kétségkívül hatással volt az MSZDP 1930. évi kongresszusára.

Ismerkedjünk meg most közelebbről a *Magyarországi Szociáldemokrata Párt agrárprogramjával!*

A program elvi nyilatkozattal kezdődik. Ez leszögezi, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt legfontosabb feladatának tekinti: a nagybirtokrendszer megszüntetését, önálló kisbirtokok létesítését, a meglévő mezőgazdasági kisüzemek támogatását és a földművesek önkéntes szövetkezésének elősegítését.

Ezután a program a gyakorlati követelések közül elsőként a földreformot tárgyalja. Ezzel kapcsolatban követeli: a földbirtok hitbizomány jellegének és minden egyéb kötöttségének megszüntetését; minden egyházi és hitbizományi birtok teljes kisajátítását; minden magántulajdonban levő egyéb nagybirtok 200 holdat meghaladó részének kártérítés ellenében való kisajátítását. A kártérítés állami feladat. Egyházi és hitbizományi birtokok után kártérítés nem jár. A kisajátítás alól mentesíteni lehet a közcélú mintagazdaságokat. A kisajátított területekből elsősorban kisbirtokokat kell alakítani. Végül a kisajátított birtokok gazdasági cselédeit és alkalmazottait megfelelő végkielégítésben kell részesíteni.

A program szerint földhöz kell juttatni: a föld nélküli földműveseket, gazdasági cselédeket, a felosztott birtokok alkalmazottait; olyan törpe- és kisbirtokosokat, akiknek a birtokukban levő föld nem biztosítja egy család megélhetését; a termelő-, értékesítő és fogyasztási szövetkezeteket; az azelőtt földműveléssel foglalkozó, de föld- és munkahiány miatt a városokba vándorolt munkásokat; a községeket és városokat; s végül a földéhség következtében kivándorolt és hazatérni kívánó földmunkásokat. Az egyes kategóriák részére szükséges földterület nagyságát vidékenként a föld minősége és a művelés módja szerint kell megállapítani.

Az osztrák és német agrárprogramokban is szerepelt természetesen a földreform ügye. Az osztrák program az erdő- és mezőgazdasági nagybirtokok szocializálását követeli, az alsó területhatár megjelölése nélkül. Kártalanításról itt nincsen szó. A társadalmisított földeken a már meglévő kisbirtokok fenntartása mellett főként nagyüzemeket kell létrehozni. E lépéseket az osztrák agrárprogram a szocializmusba való átmenet részeként vizsgálja.

A német párt programja e téren közelebb áll a magyarhoz. Kártérítés melletti kisajátítást követel a 100 hektárnál nagyobb erdőbirtokokra és a gazdaságilag szükséges üzemnagyságon felüli mezőgazdasági nagybirtokokra. A kisajátított földeket fel kívánja osztani, és a parasztgazdaság fenntartása mellett foglal állást.

A magyar program a továbbiakban a mezőgazdasági termelés fejlesztésére, az értékesítés javítására és az adópolitika reformjára vonatkozó követeléseket tárgyalja. A részletesen kifejtett javaslatok megvalósítását állami feladatnak tekinti. Ilyen követeléseket kisebb eltérésekkel az említett két program is tartalmaz.

Ezek után a magyar program a mezőgazdasági bér munkások és a törpe- és kisbirtokosok, illetve bérlők érdekeinek védelmében szükségesnek tartott intézkedéseket sorolja fel. A másik két programban is olvashatunk hasonló követeléseket.

Végül ki kell emelnünk az osztrák programnak a szocialista társadalommal foglalkozó részét, megjegyezve, hogy ezzel a témával sem a német, sem a magyar

programban nem találkozhatunk. Az osztrák program megállapítja, hogy a szocialista társadalomban a közösség irányítja a parasztság számára termelő ipart és gondoskodik a parasztgazdaság termékeinek árusításáról. Ezáltal biztosítani tudja az ipar és a mezőgazdaság egyenlő mértékű fejlődését és a földmunkások összhozamból való részesedésének szabályozását. Rámutat, hogy a szocialista társadalom épülése során barátkoznak majd meg a tömegek a szövetkezési gondolattal, ami megteremti a mezőgazdasági szövetkezetek létrejöttének pszichológiai előfeltételeit. Az így létrejövő szövetkezetek biztosítják a parasztság számára a nagyüzem előnyeit — hangoztatja végül az osztrák agrárprogram.⁵²

A magyar szociáldemokraták a német és osztrák programokból főleg azokat a megállapításokat vették át, amelyeket álláspontjuk igazolására alkalmasnak tartottak, különösen a gyakorlati követelések tekintetében. Erről a bécsi Világosság-csoport egyik tagja így vélekedett: „Ezekből a programokból a mi tervezetünk sok követelést, de kevés *gondolatot* vett át.”⁵³

Hogyan értékelhető az MSZDP agrárprogramja? A program jellegénél fogva a szociáldemokrácia viszonylag rövid távú céljait, törekvéseit tartalmazza. Arra a kérdésre ad választ, milyen agrárreformot valósítana meg vagy támogatna az MSZDP a fennálló társadalmi viszonyok között. Így tehát ez a program szükségszerűen egy *radikális polgári reformprogram*.

Ebben a tekintetben lényegében megegyezik a német párt agrárprogramjával. Kicsit eltér ettől az osztrák szociáldemokratáké, amely külön fejezetet szentel a szocialista gazdasági rendszerre való átmenetnek és a szocialista gazdaság problémáinak. „Csak a szocialista társadalom fogja fölépülése folyamán a tömegeket fokozatosan szövetkezési gondolkodással eltölteni és ezen a révén a földművelőszövetkezetek legmagasabb kifejlesztésének pszichológiai előfeltételeit megteremteni. További fejlődésével mindegyre nagyobb mértékben lesz képes a szövetkezet arra, hogy a nagyüzem előnyeit a földművelők számára hasznosítsa . . .”⁵⁴ Nem kétséges, hogy a pszichológiai tényezőkre való hivatkozás és az, hogy a program gondosan kerül a termelőszövetkezet kifejezés használatát, abból a törekvésből fakad, hogy a szocialista végcél óvatos hangoztatása mellett nehogy elriasszák a földet követelő paraszti tömegeket. E tömegek megnyerése a nagyüzemi gazdálkodásra való perspektivikus áttérés túlzottan nyomatékos hangoztatásával valóban nagy nehézségekbe ütközött volna.

Kétségtelen tény, hogy a program alkotói nehéz helyzetben voltak. Egy jó program összehasonlításához meg kellett oldani azt az egyáltalán nem könnyű kérdést, hogy miként lehet összeegyeztetni a nagyüzem fölényét hirdető marxista elméletet az agrárprogramban elengedhetetlenül szükséges gyakorlati követelésekkel, vagyis a földosztás kétségtelenül szükséges követelésével. „A földreform és egyéb megoldásra váró kérdések előtt tehetetlenül állottunk, mert valamennyien azt néztük, nehogy összeütközésbe jöjjünk saját pártprogramunkkal.”⁵⁵

⁵² Az Osztrák Szociáldemokrata Párt agrárprogramja. Szocializmus, 1926, 1. sz., 17.

⁵³ Rónai Zoltán: A magyar agrárprogram tervezet. Világosság, 1930. augusztus 4.

⁵⁴ Takács József: A földmunkások és a szociáldemokrácia. Szocializmus, 1926, 3. sz., 106.

⁵⁵ Az Osztrák Szociáldemokrata Párt agrárprogramja. 19.

A kérdést bonyolította, hogy hosszú időn keresztül így vetődött fel: nagyüzem vagy földosztásos földreform. A kettő a hosszú vitában egymást kizáró, egymással összeegyeztethetetlen szempontként szerepelt. Az elvi álláspont a szocialista végcél szempontjából kétségtelenül a nagyüzem fölényének elismerése és hirdetése. Ebből látszólag teljesen logikusnak következett az a felfogás, amely elutasítja a mezőgazdasági kisüzemek számának növelését földosztás útján. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetői is hasonlóan kibékíthetetlen ellentéteket láttak, ezért a földosztás követelését a kisüzem fölényének hirdetésével kapcsolták össze. Így tehát nem sikerült a nagyüzem fölényét valló marxista felfogásnak és a földosztással összefüggő követelményeknek az összeegyeztetése. Ez azonban a programban közvetlenül nem jelent meg.

A magyar agrárprogram tehát a kistulajdonosi gazdaság támogatásának álláspontjára helyezkedett anélkül, hogy felrajzolta volna e tulajdonnak a nagyüzemi gazdaságba való átvezetésének távolabbi célját. A párt ezen álláspontjából fakadó legfontosabb követelés a földosztás volt. A földosztásos földreform követelése helyes és indokolt pontja a magyar agrárprogramnak.

A párt felismerte, és e felismerésnek gyakran hangot is adott, hogy a paraszti tömegeket a Nagyatádi Szabó-féle látszatföldreform nem elégítette ki. „Az ellenforradalom földreformja még inkább erősítette a nagybirtok hatalmát . . . Mindezekon felül még a végrehajtás során olyan életképtelen törpebirtokokat létesített, amelyek úgy a termelési, mint egyéb szempontokból károsak.”⁵⁶ Látták azonban azt is, hogy ez a földreform nemcsak negatív hatásokkal járt. „Bármilyen szűkmarkú volt is a magyar agrárreform, az bizonyos, hogy nincsielen elemekből önálló egzisztenciákat csinált, morzsabirtokost törpebirtokossá és törpebirtokost kisbirtokossá »javított föl«, figyelmet érdemlő számban . . .”⁵⁷ Ennek ellenére új földreformot követeltek.

Az agrárprogramnak a földosztással kapcsolatos része a parasztság legfontosabb követelését fejezte ki, így alkalmas volt arra, hogy a tömegek megnyerésének eszközéül szolgáljon. A földosztás követelése elsősorban azért volt tehát indokolt és helyes, mert az adott időszakban jó alapot adott a falusi pártmunkához. A földreform programba iktatása azt a felismerést mutatja, hogy e problémát elsősorban politikai kérdésként kell kezelni. Ezt tükrözik Mónus Illésnek a Szocializmusban 1930-ban és 1933-ban „A pártgyűlés és az agrárprogram”, illetve „A magyar agrárkérdés” című cikkei is. Ezekben hibásnak minősíti az agrárkérdés üzemmérendésként kezelését, és a földosztásos agrárprogramot a parasztság megnyerésének eszközeként tárgyalja.⁵⁸

A földreform követelése azért is elengedhetetlen volt, mert egyedül egy demokratikus földreformmal nyílt volna lehetőség a nagybirtok hatalmának megtörsécsítésére. E lépés a magyar társadalmat egy valóban nagyhatalmú és kétségtelenül reakciós osztálytól szabadította volna meg.

⁵⁶ Takács József: A szociáldemokrata párt agrárprogramja. Népszava, 1926. október 1.

⁵⁷ Várnai Dániel: Agrárprogram. Népszava, 1926. május 1.

⁵⁸ Lásd Szocializmus, 1930, 9. sz. 257.; 1933, 1. sz., 9. Ezt a szempontot hangsúlyozza még többek között Földes, Gépesítés a mezőgazdaságban és Zombay József: A szociáldemokrata agrárprogram. Népszava, 1943. február 14.

A program a földek kisajátítását és a földosztást az állam által végrehajtandó kártérítéssel kapcsolta egybe. A kártérítésről szóló pont nem minden vita nélkül került az agrárprogramba. „A bizottságban különösen a kártérítés kérdése okozott sok aggodalmat — mondotta az agrárprogram tervezetét előterjesztő Takács József —, de bizonyos, hogy a kártérítésnek is megtaláljuk annak idején a megfelelő módját.”⁵⁹

A vita azonban nemcsak a programtervezetet előkészítő bizottságban zajlott. Véleménykülönbségeket találhatunk a bécsi Világosság-csoporton belül is. Rónai Zoltán az agrárprogram tervezetéhez hozzászólva azt fejtegette, hogy a kártérítés kikötése a programban szükségtelen merevség. Szerinte ez nem elvi, hanem gyakorlati kérdés. Békés átalakulásnál elképzelhető állami kártérítés, az átalakulás forradalmi útjánál viszont kártérítésről nem lehet szó.⁶⁰ A Világosság egy másik cikkének szerzője viszont annak a véleményének ad hangot, hogy helyes volt az agrárprogramban a megváltás kilátásba helyezése. Ha ugyanis a párt kártalanítás nélküli földosztást hirdetne, akkor ebből szerinte két kár is származhatna. Először a reakció azt mondhatná a parasztnak, hogy mivel a kártalanítás elmaradt, a földnek már értéke sincs. Másodszer ez esetben a fennálló törvények alapján üldöznék a programot és annak terjesztőit.

Szerintünk a kártérítés felvetése helyes volt, hiszen ez az agrárreform kereteibe hasznosan illeszkedik be, az 1945. évi földreform programjában is szerepelt. A kártérítés ügyében mindig a konkrét viszonyoktól függően kell döntenet, mint arra annak idején Engels is rámutatott a kérdést tárgyaló írásában.

Nem szól azonban a program arról, hogy a földhöz juttatást milyen feltételek mellett képzelet el, kell-e a parasztnak megváltást fizetnie? Igaz, hogy a magyar mellett a legtöbb külföldi szociáldemokrata agrárprogram is megkerüli ezt a kérdést. Egyedül a Világosság akcióprogramja mondja ki világosan az ingyen földosztás követelését. Ennek elmulasztása véleményünk szerint a magyar agrárprogram lényeges fogyatékosága. Végül a programmal kapcsolatban röviden még egy kérdést érintünk. Az agrárprogram még a demokratikus agrárreformmal kapcsolatban sem tárgyalja ennek politikai feltételeit. A program elvi indoklása azt a felfogást tükrözi, hogy az agrárreform a fennálló politikai keretek között is végbemehet, hiszen nem a kapitalizmus ellen, csak a „feudális földbirtok” ellen száll harcba, és a „feudalizmus lebontását” tartotta fő céljának. Valójában egy igazán demokratikus agrárreform csakis a fennálló politikai rendszer demokratizálása után valósítható meg. Helyesen jegyzi meg Rónai Zoltán, hogy az átalakulás politikai feltételeinek tárgyalását hiba volt elhagyni, mert demokratikus átalakulás nélkül nincs földreform, csupán parcellázási üzlet. Ezt a véleményt képviseli a Világosság akcióprogramja is: „A jövő agrár- és szociálpolitikájához csak a mai rend romjain át vezet az út.”⁶¹

Szögezzük le összefoglalóan, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt agrárprogramjának megszületése önmagában véve is örvendetes esemény volt. A program a korszakban valóban aktuális demokratikus agrárreform követeléseit

⁵⁹ A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XXVII. országos pártgyűlésének jegyzőkönyve. Budapest, 1930, 47.

⁶⁰ Rónai Zoltán, A magyar agrárprogram tervezet.

⁶¹ A Világosság akcióprogramja. Világosság, 1931. április 2.

hirdeti. Politikailag indokoltan állította központba a földreform követelését, és ezzel hozzájárult a párt addig elhanyagolt falusi munkájának fellendítéséhez.

Ez a fellendülés azonban csak rövid ideig tartott. Az 1932. április 7-én megvalósított nagyszabású vidéki akciót a kormány brutálisan leverte, és megfélemlítette a pártvezetőséget is. Ennek következtében a falusi szervezetek 1932 végére elsorvadtak. Néhány éves csend után a harmincas évek második felében a vidéki pártszervezetek követelésére és a pártvezetőség egyes tagjainak határozott fellépése következtében újra nagyobb súlyt helyezett a pártvezetőség a falusi munkára. Ez azonban csak átmeneti, kampányszerű megmozdulásokat jelentett. Ekkor is elsősorban az érvényes agrárprogram magyarozatára helyezték a hangsúlyt.

A háború alatt a falusi szervezetek alig működtek, a párt állásponyjában nem történt változás. Egyes baloldali gondolkodók azonban — mint arról már korábban írtunk — kezdték átértékelni az agrárpolitikát, és felvázolták egy demokratikus, de a szocialista átalakulást is szem előtt tartó agrárprogram körvonalait.

V. A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETÉNEK JAVÍTÁSÁÉRT FOLYTATOTT HARC ELVI KÉRDÉSEI

Már az első ösztönös munkásmegmozdulások is abból fakadtak, hogy a munkások elégtelenek voltak gazdasági helyzetükkel. A munkásmozgalom annak mértékében vált egyre szervezettebbé és tudatosabbá, amilyen mértékben a munkások egyre nagyobb tömege ismerte fel társadalmi-gazdasági helyzetének okait és meghatározó tényezőit, és egyre inkább azok megváltoztatására törekedett. A munkásmozgalom kezdettől fogva egyik legfontosabb feladatának a munkások helyzetének javításáért folytatott harcot tartotta. Minél jobban kifejlődtek a munkások különböző szervezetei, a gazdasági és politikai harc annál inkább két különböző szervezet, a szakszervezetek, illetve a munkáspárt feladatává vált. A munkáspártok egyre inkább a gazdasági harc elvi irányítását és a társadalmi szintű követelések kivívását vállalták, a gyakorlati követelések realizálása a szakszervezetek funkciója lett.

Az MSZDP megalakulásától kezdve nagy súlyt fektetett a munkásosztály gazdasági helyzetének javítására. Tette ezt nemcsak egy szociáldemokrata párt általános feladatai, hanem a magyar munkásoknak az európai átlagnál lényegesen rosszabb helyzete miatt is. A szociális juttatások, a munkabér, a munkaidő, a munkanélküliség tekintetében a magyar munkások mindig lényegesen rosszabb helyzetben voltak, mint nyugat-európai osztályos társaik. A fejlettebb tőkés országokkal való összehasonlítás még inkább ösztökélte az MSZDP vezetőit a munkások létfeltételei javításának követelésére.

A pártnak ezen túlmenően azért is kellett nagy súlyt fektetnie a gazdasági követelésekre, mert működése során kezdetben szervezetileg is, később pedig vezetésében szorosan egybekapcsolódott a szakszervezetekkel.

Az első világháború előtt a párt és szakszervezet gyakorlatilag teljesen összefonódott; a pártnak nem voltak önálló szervezetei, a vezetők személye is azonos volt. Ennek oka részben a legális működés feltételeiben keresendő: Magyarországon nem volt lehetősége a pártoknak helyi szervezetek létrehozására, tagság toborzására; ez rákényszerítette az MSZDP-t, hogy az ún. szabadszervezeteket¹

¹ A szabadszervezetek szintén a törvényhozás által meghatározott legális keretek kikerülésére jöttek létre. A szakszervezetek számára ugyanis jogilag nem volt lehetséges tagjainak segítése, a gazdasági harc szervezése. Ezért volt szükség a lényegi funkciók ellátására illegális szabadszervezeteket létrehozni. Ezek tagsága többé-kevésbé megegyezett a legális szakszervezetével, és a hatóságok személt hunytak működésük fölött. De a féllegális helyzet állandó függőséget és bármikor hatósági beavatkozást tett lehetővé, ami jelentősen akadályozta a mozgalom szervezését.

kereseti munkától való eltiltását. A nők eltiltását az éjjeli, valamint a szervezetükre káros munkától. Az éjjeli munka eltiltását, kivéve azon üzemeket, amelyekben a megszakítás műszaki okokból vagy a közjólét szempontjából elkerülhetetlen. Hetenként legalább 36 órás, megszakítatlan munkaszünetet, kivétel nélkül minden alkalmazott, munkás és cseléd számára. . . . Az átlagos és darabszamos munkák megszüntetését s az időbér kötelezővé tételét. A robotmunka eltörlését. . . . Szigorú állami munkafelügyeletet a munkásszervezetek által választott mindkét nembeli felügyelők útján; a munkásvédelmi törvények megszegői elzárással büntetendőek. Beható hivatalos munkásstatisztikát.”³

Mindezekből azonban 1918-ig szinte semmi sem valósult meg. A dolgozók többségének 10 óránál hosszabb volt a munkaideje. Nem volt kötelező biztosítás, szociális ellátásra és munkásvédelemre a tőkésék alig fordítottak gondot, és bár az iparfelügyelők évről évre küldték jelentéseiket a meglévő, elég laza előírások megszegéséről, érdemi retorzió nem történik; így csak azoknál a vállalatoknál volt valamilyen előrelépés, ahol a munkások ezt sztrájkokkal vagy más határozott fellépéssel kieroszakolták. A század első évtizedében a reálbérek csökkenése miatt növekedett a női- és gyermekmunka aránya. A munkások lakáviszonyai is nyomorúságosak voltak. A bércaszárnyák szoba-konyhás lakásaiban nem volt ritka 10-15 lakó sem. A mezőgazdasági munkásság és cselédség helyzete még rosszabb volt, már csak azért is, mert az ún. rabszolga-törvény révén keményebben megtorolták a mezőgazdasági proletárok szervezkedését; ráadásul a nagy munkaerő-kínálat miatt sem kecsegtettek sok sikerrel a helyi sztrájkok.

1918-ban, amikor az MSZDP a polgári demokratikus forradalom győzelme után bekerül a kormányba, éppen szociálpolitikai programja megvalósítására kap megbízást. Az időközben radikálisabb követelésekkel kibővült program megvalósítása rohamléptekkel haladt. (Bevezették a 8 órás munkaidőt, a béreket 30-40%-kal emelték, bevezették a munkanélküli-segélyt stb.) A Tanácsköztársaság idején azután olyan változások következtek be, amelyekre a munkások korábban csak álmaikban gondoltak: a polgári lakások kiutalása a nyomornegyedek lakóinak, a gyermekek ellátása terén tett intézkedések stb.

A Tanácsköztársaság bukása után azonban nemcsak ezek a „csodák” tűntek el egyik napról a másikra, hanem a polgári forradalom eredményei is megsemmisültek. A béreket drasztikusan csökkentették, a munkaidőt fokozatosan újra növelték, megszűnt a kötelező betegség-, munkanélküli- és balesetbiztosítás. Ezért 1922-ben, amikor az MSZDP a parlamenti választásokra készülve újrafogalmazta programját, csaknem szó szerint megismételte azokat a szociális követeléseket, amelyek az 1903-ban elfogadott pártprogramban szerepeltek.

Az 1920-as években a munkások helyzete különösen romlott. Az inflációs konjunktúra következtében nőtt ugyan a foglalkoztatottság, de mindvégig jelentős maradt a munkanélküliség, és a reálbérek jelentősen csökkentek. (Míg az árak 1914-ről 1924-re nyolcezerszeresükre növekedtek, a bérek ugyanezen idő alatt csak három és félezerszeresükre.) A nagy gazdasági válság azután katasztrofálisan érintette

³ A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1903. évi április hó 12-én, 13-án és 14-én Budapesten tartott X. pártgyűlésének jegyzőkönyve. MMTVD 3. köt. 140.

a dolgozókat. A mezőgazdasági munkásokkal együtt a munkanélküliek száma meghaladta az 1 milliót, a reálbérek néhány év alatt 25—50%-kal csökkentek. A munkanélküliek csak a szakszervezetek segélyezésére számíthattak, hiszen állami segélyezés nem létezett. Természetes volt, hogy a párt vezetői egyre-másra fogalmazták követeléseiket a munkanélküliek helyzetének javítása érdekében.

A munkások szociális helyzete azonban csak a válság után kezdett javulni. A harmincas évek végére a vállalatok többségében kötelezővé tették a 8 órás munkaidőt, törvényben határozták meg a minimális béreket, és történtek bizonyos előrelépések a munkásbiztosítás terén is. Mindezek azonban csak kismértékben az MSZDP és a szakszervezetek harcának hatására. A helyzet javulásában sokkal nagyobb szerepet játszott Gömbös szociális demagógiája és a kibontakozó háborús konjunktúra.

A munkások gazdasági helyzetének javításáért folytatott harc elvei és gyakorlata, az ezzel összefüggő elméleti állásfoglalások az MSZDP 1945-ig folytatott tevékenységében alig változtak. Legfeljebb a hangsúly tolódtott át — a parlamentbe való bekerüléssel — a törvényhozási küzdelemre. A párt és a szakszervezetek elvi állásfoglalásaikban mindig leszögezték, hogy a tőke és a munka között áthidalhatatlan ellentét van, ezért a tőkésnek soha nem engednek önként a munkásság követeléseinek. Az 1893-ban tartott I. szakszervezeti kongresszus határozata kimondja: „A jelenlegi termelési rendszer mellett ki van zárva az, hogy a munkás és munkáltató közötti viszony csupán békés úton elintézhető legyen, mert míg egyrészt a munkáltató minél több haszon elérésére, másrészt a munkások jobb munkafeltételek elérésére törekszenek, ami azután természetesen viszályt idéz elő.”⁴ Hasonló megnyilatkozásokat találhatunk a két világháború között is.⁵

Már a század elején tapasztalható azonban a szakszervezeti és pártvezetés részéről az az álláspont, miszerint minden eszközzel a békés megegyezésre kell törekedni, és elsősorban demokratikus úton, törvényhozás és tárgyalások útján kell realizálni a munkásság követelését. A sztrájkot csak a legvégső esetben tartották járható útnak. Jól példázza ezt a szemléletet a Szakszervezeti Tanácsnak a kereskedelmi miniszterhez 1907-ben intézett memoranduma. Ebben azzal érveltek a szakszervezetek működésének tervezett megszűrítésére ellen, hogy a szakszervezetek nem rendeznek sztrájkokat, mindig a munkások és munkáltatók békés megegyezésére törekednek.⁶ Már a szakszervezetek sztrájkokkal kapcsolatos szabályozása is eleve olyan volt, ami jelentősen korlátozta a sztrájkok reális lehetőségét.⁷

Az elvi álláspont pedig, amely a szakszervezeti és a pártvezetés sztrájkot leszerelő taktikáját igazolta, így hangzott: „Tapasztalhatjuk nyitott szemmel — nyitott szemmel

⁴ Idézi Jászai Samu: A magyar szakszervezetek története. A Magyarországi Szakszervezeti Tanács kiadása, Budapest, 1925, 86.

⁵ Lásd például Balassa Ottó: A munkabér. Szocializmus, 1925, 1. sz. 7.

⁶ Lásd Jászai, A magyar szakszervezetek története. 153.

⁷ Az 1904. évi szakszervezeti kongresszus a következő párhuzamosan fogadta el a sztrájkokról: „2. A bérmozgalmakat indító munkások kötelesek ezt elsősorban szakszervezetük központjának, másodsorban a Szakszervezeti Tanácsnak, vidéken pedig a helyi szakszervezeti bizottságoknak jelenteni. A bérharc csak akkor indítható meg, ha az említett tényezők ezt tudomásul vették, illetve ehhez beleegyezésüket adták.

a hatóságok is tapasztalhatják —, hogy mindenütt, ahol a szakszervezetek áldásos munkáját a hatóságok is felismerik, a munka és a tőke közötti harc enyhébb formában bonyolítható le, mint ellenkező esetben. A szervezett munkások sohasem okozhatnának olyan bajokat, mint a szervezetlenek, ha ezek elégedetlenségüket kitörésszerűen juttatják kifejezésre. Minél erősebb, hatalmasabb valamely szakszervezet, annál megértőbbek az illető munkáltatók és így annál ritkábbak az összeütközések, a sztrájkok vagy kizárások. A harc maga — ezzel mindannyiunknak tisztában kell lennünk — elkerülhetetlen, csak annak módját, a kornak megfelelően, olyanná kell tennünk, hogy az emberekhez méltó és az emberiségnek javára legyen.”⁸

Természetesen a békés megegyezésre való törekvés nem önmagában hiba. Sorolhatnánk a példákat pro és kontra. Bizonyos esetekben a szakszervezeti vezetők közvetítése révén sikerül a követeléseket teljesíteni; máskor azonban a sztrájkok leszerelésére való törekvésük jelentős károkat okozott a mozgalomnak. Általában azonban igaz az, hogy a munkásosztály nem mondhat le a sztrájkokról még a harc „legbékésebb” időszakában sem, mert ezzel nemcsak követeléseit realizálhatja, hanem erejét is demonstrálhatja.

A békés megegyezésre való törekvés nemcsak a harci módszerek elveiben, hanem a *közgazdasági elméletben* is megjelent. A munkásosztály helyzetével kapcsolatos közgazdasági nézetekben hasonló kettősséget tapasztalhatunk, mint a gazdasági harc elvi kérdéseiben. A legtöbb esetben helyesen tárják fel a proletariátus helyzetét meghatározó tényezőket, amelyekben gazdasági függőségük, kizsákmányoltságuk megjelenik. Emellett azonban sokszor ringatják magukat és a szociáldemokrata munkásokat abban az illúzióban, hogy a tőkésnek is érdeke a munkásosztály helyzetének javítása, és ha ezeket az érdekeket felismerik, mintegy a meggyőzésnek engedve tesznek lépéseket a bérek emelésére, a szociális helyzet javítása érdekében.

A munkásosztály helyzetét meghatározó tényezők közül elsősorban a munkanélküliség alakulásával és hatásával, a munkabérekkel, az állami munkásvédelem kérdésével foglalkoztak. A magyar szociáldemokraták többsége a kapitalizmus szükségszerű velejárójának tartotta a *munkanélküliséget*. Nem egyformán ítélték meg azonban a munkanélküliség okait.

A század elején „A szociáldemokrácia evangéliuma” című brosúra szerzője, *Mezőfi Vilmos* például a gépek elterjedését és a termelés és fogyasztás ellentmondását tartotta az állandó munkanélküliség okának.⁹ *Varga Jenő* szerint viszont a gépek alkalmazása nem szorítja ki a munkásokat, hiszen az iparban foglalkoztatottak

3. A bejelentésnek legalább négy héttel a tervezett bérharcok megkezdése előtt kell történni. Bérharcok, melyek az elsősorban érdekelt szakszervezetek jóváhagyását nem nyerték el, a Szakszervezeti Tanács vagy a vidéki bizottságok által nem ismerhetők el.

4. A tervezett nagyobb bérharcok, különösen olyanok, melyek egész iparszakmák munkásait és önálló szervezeteket foglalnak magukba, a Szakszervezeti Tanácsnak jelentendők be, mely ha a szükség megkívánja tanulmányozás végett esetleg kérdőíveket ad ki és ezek beérkezése után a budapesti szervezetek vezetőségeit tanácsra hívja össze. Ha a szakszervezetek többsége hozzájárul a bérharc megindításához, akkor a Szakszervezeti Tanács, illetve az ennek kötelékéhez tartozó szervezetek gondoskodnak a kellő anyagi segélyről.” Jászai, A magyar szakszervezetek története. 142—143.

⁸ Rothenstein Mór: Párt és szakszervezet. Szocializmus, 1925, 10. sz. 343.

⁹ Mezőfi, i. m.

száma jelentősen növekszik. Szerinte a munkanélküli tartaléksereg a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőből származik.¹⁰ Válságok idején természetesen rámutattak a termelés csökkenéséből adódó munkanélküliségre is.

A két világháború között hasonló okokkal magyarázták a munkanélküliséget. Gál Benő például arra hivatkozott, hogy a gépesítés miatt kevesebb munkás szükséges.¹¹ Kruppa Rezső pedig utal a mezőgazdasági munkások városba áramlásának hatására.¹² Gyakran említik, hogy az elégtelen kereslet is fokozza a munkanélküliséget, de a vásárlóerő hiányának okait már nem tárták fel. Így tehát még ha alapvetően helyesen ítélték is meg a munkanélküliséget, csak hézagosan tudták szükségyszerűségét megmagyarázni.

Még így is felvették a harcot a munkanélküliség valóságos okait elleplező polgári nézetekkel. A század elején gyakran és határozottan, a marxista bírálattal egybehangzóan vették bonckés alá a Malthus-féle népesedési elméletet. A két világháború között találkozhatunk a határtermelékenységi elmélet alapján álló polgári nézetek bírálatával. A határtermelékenységi elmélet felfogása szerint — amelynek első megnyilvánulása már Ricardónál megtalálható — a foglalkoztatottság növelése a munkabérek csökkentésével érhető el. A szociáldemokraták feltárták azokat a leglényegesebb tényezőket, amelyek e nézetnek ellentmondanak. Horovitz Jenő például leszögezte, hogy a gazdaságban sehol nem tapasztalható, hogy a bérek csökkenése együtt járna a foglalkoztatottak számának növekedésével. Másrészt rámutatott arra, hogy a bérek csökkenésével csökken a kereslet, ami a tőkés realizálási lehetőségeit és ezzel profitját csökkenti.¹³ Kruppa Rezső pedig azt az ellenérvet állította a határtermelékenységi elmélet képviselőivel szembe, hogy a munkabérek és a foglalkoztatás színvonala között nincs közvetlen kapcsolat, mert a foglalkoztatottság színvonalát számos gazdasági tényező együttesen határozza meg, ezek közül csak egyik és nem is a legfontosabb a munkabérek színvonala.¹⁴

Mivel a munkanélküliséget a kapitalizmus szükségszerű termékének tartották, ezért általában egyetértettek abban is a magyar szociáldemokraták, hogy a munkanélküliség a kapitalizmusban nem szüntethető meg, csak enyhíthető.¹⁵ A munkanélküliség megszüntetése „csak a tőkés rendszer megszüntetésével lehetséges, de pusztító hatásait enyhíthetjük, és arra törekedni köteleesség”.¹⁶ Hasonlóan vélekedtek a húszas, harmincas években is. „A munkanélküliség ama elháríthatatlan gazdasági tényezőknél a következménye, amelyeket csak enyhíteni, de megszüntetni nem lehet.”¹⁷ Vagy a Népszava cikkírója szerint: „A munkás bizonytalan és méltatlan

¹⁰ Varga Jenő: A munkabér magassága. Szocializmus, 1911—1912, 5. sz.

¹¹ Gál Benő: A munkanélküliség kérdése a szakszervezeti kongresszuson. Szocializmus, 1931, 1. sz.

¹² Kruppa Rezső: A munkanélküliség problémája. Szocializmus, 1930, 5. sz.

¹³ Horovitz Jenő: A munkanélküliség problémája 1931-ben. Szocializmus, 1932, 10. sz.

¹⁴ Kruppa Rezső: A munkabérprobléma. Szocializmus, 1932, 1. sz.

¹⁵ Csak a kilencvenes évek elején olvashattunk olyan cikket, amelynek szerzője a munkanélküliség kapitalizmuson belüli végleges megszüntetését tartja a munkások legfontosabb feladatának. Lásd J[ászai] S[amu]: A munkás tartaléksereg. Népszava, 1892. november 9.

¹⁶ Cs.: Munka nélkül. Népszava, 1902. augusztus 19.

¹⁷ A munkanélküliség ügye. Szakszervezeti Értesítő, 1924, 2. sz. 9.

helyzete csak a tőkés termelőmód gyökeres megváltoztatásával szűnik meg véglegesen, ámde ennek a keretében is lehetséges bizonyos javulás.”¹⁸

A munkanélküliség elleni harcban az első világháború előtt elsősorban a munkaidő rövidítését és a munkanélküli-segély intézményének bevezetését követelték, a húszas, harmincas években ezeket továbbiakkal egészítették ki — a gazdasági élet általános fellendítését, közmunkákat, állami beruházások megindítását tartották szükségesnek.

A magyar szociáldemokraták körében szórványosan előfordultak olyan nézetek, amelyek azt kívánták bizonyítani, hogy a munkanélküliség elleni biztosítás, a munkanélküliek támogatása a tőkésosztálynak is érdeke, mert így biztosíthatja a munkaerő megőrzését a jó konjunktúra idejére.¹⁹ Többségük azonban tisztában volt azzal, hogy a munkanélküliség enyhítését csakis a tőkés ellenében tudják kiharcolni, ebben a kérdésben nincsenek közös érdekeik. A munkanélküliség enyhítéséért folytatott küzdelmük azonban eredménytelen maradt. Az első világháború előtt sokszor több tízezres tömeget megmozgató munkanélküli-felvonulások ellenére sem sikerült a kormány hathatós intézkedéseit kieszközölni. De nem sikerült ez a Horthy-korszakban sem, mégpedig nagymértékben azért, mert a követelések mögé általában nem állították oda nyomatékul a proletariátus szervezett tömegmozgalmait. Ez vonatkozik a szociáldemokrata képviselők parlamenti fellépéseire is, amelyek különös figyelmet fordítottak a munkanélküli-biztosítás kérdésére.²⁰ A munkanélküli-biztosításra vonatkozó szociáldemokrata javaslatok körül nagy vita bontakozott ki. A vállalkozók gazdasági érdekekre hivatkozva mereven elzárkóztak a munkanélküli-segély elől. A polgári közgazdaságtan egyes képviselői pedig arra hívták fel a figyelmet, hogy a szociálpolitika fejlesztése és ezen belül a munkanélküli-segély bevezetése nagy társadalmi veszélyeket rejt magában.

„Az alábbiakban tehát főleg arra törekedtünk, hogy a javaslatok társadalmi és politikai veszedelmességeire mutassunk rá” — írta pl. Balás Károly,²¹ aki attól tart, hogy a munkanélküli-biztosítás és -segély bevezetése messzire vezetne a szocialista úton. Szörnyülködve jegyzi meg, hogy Angliában például a munkások már odáig jutottak, hogy családi segílyt követelnek. A szociálpolitika szerinte túlzott fejlesztése egyrészt gazdaságilag megoldhatatlan, másrészt politikailag igen veszélyes lenne, mivel óriásira növelné a szakszervezetek, tehát a pártvezetőség hatalmát.

Balás mintha csak Rónai Zoltán korábbi véleményét akarta volna megerősíteni. Rónai 1908-ban arról írt, hogy a hathatós munkásvédelem és szociálpolitika ellen azért tiltakoznak a tőkésék, mert az a munkások szervezeteit erősíti, és így egyre több munkást nyerhetnek meg a szocializmus ügyének.²² Valóban igaz, hogy minden eredmény, amelyet a munkásság gazdasági harcával elér, erősíti a munkásmozgalmat,

¹⁸ P[ropper] S[ándor]: A munkanélküliség jelentősége. Népszava, 1925. április 12.

¹⁹ Lásd például: Somogyi Béla: A munkanélküliség esetére való biztosítás és különösen a „genti rendszer”, Szocializmus, 1908—1909, 5. sz.; A munkanélküliség kérdése. Szakszervezeti Értesítő, 1924, 8. sz.

²⁰ Lásd például Kabók Lajos 1923. február 7-i felszólalását. Az 1922. június 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója. Athenaeum, 1923, IX. köt. 345—349.

²¹ Balás Károly: A munkanélküli biztosítás javasolt módja. Közgazdasági Szemle, 1926, 50. sz. 420.

²² Rónai Zoltán: A magyar kapitalizmus és a szociálpolitikai reform. Szocializmus, 1908—1909, 6. sz.

és ez érthetően félelmet kelt a burzsoáziában. Ugyanakkor látni kell, hogy itt nem csupán a politikai erőviszonyokról van szó, hanem gazdasági érdekről is. A szociálpolitika kiterjesztése végső soron a tőkés profitját terheli, bár a terhek egy része időlegesen áthárítható a munkásokra. Itt arra az összefüggésre gondolunk, hogy az állami bevételek növelése — a megnövekvő szociálpolitikai kiadások fedezésére — esetenként a reálbérek átmeneti csökkenését eredményezheti. Ha például a többletbevételt az állam a fogyasztási adók emelésével teremti elő, akkor az az árak növekedését eredményezi, és ez addig csökkenti a reálbéreket, amíg a munkások nem tudják kieszközölni, hogy béreiket hozzáigazítsák az árakhoz. Hosszú távon azonban az állami adóbevételek növekedése a profitot terheli. Ennek felismerése nem túl régi keletű a marxista közgazdaságtanban, nem csoda hát, ha Rónai még nem látta világosan ezt az összefüggést. Nem is beszélve Balás említett gondolatairól, amelyekben fel sem veti az állami kiadások növeléséből adódó nehézségeket. A kormánynak azonban elegendőek voltak Balás érvei, és azokra hivatkozva vetette el a munkanélküli-biztosításra vonatkozó szociáldemokrata javaslatot.

Sokat foglalkoztatta a magyar szociáldemokratákat a *munkabérek alakulása* is. Ebből kiderül, hogy a polgári közgazdaságtanban oly divatos elképzelés ellenére, a munkások nem voltak rabjai az ún. pénzillúzióknak. A magyar szociáldemokraták kezdettől fogva tisztában voltak azzal, hogy a munkások számára nem csupán nominális bérük alakulása fontos, hanem legalább annyira a fogyasztási cikkek árának alakulása is. Ezért rendszeresen figyelemmel kísérték az árak és a bérek alakulását, kimutatva a magyar munkásosztály reálbéreinek változásait. Az adatok vizsgálata mellett elvi fejtegetéseik elsősorban a bérnövekedés, illetve -csökkenés tényezőire irányultak. Nagy súlyt kapott az irodalomban a bérek és árak mozgása közötti összefüggés, a munkabér és a fizetőképes kereslet kapcsolata. Több helytelen polgári nézetet is találóan bíráltak. Tették ezt úgy, hogy legtöbbször nem használták fel a marxista érték- és árelmélet alaptételeit.

Mielőtt rátérnénk a részletekre, előre kell bocsátanunk, hogy a magyar szociáldemokraták a kérdés vizsgálata során rendkívül bonyolult helyzettel találták szemben magukat. A szabad versenyos kapitalizmus gazdasági törvényei tisztán már nem érvényesültek, hiszen a monopóliós viszonyok már módosították azokat. A termelési ár és annak mozgása a felszínen szinte nem is volt nyomon követhető, hiszen a monopóliumok tartósan eltérítették az árakat. Így még abban az esetben is sok nehézséggel járt az ármozgások és bérmozgások közötti kapcsolat elemzése, ha valaki kiválóan ismerte Marx idevágó felfedezéseit, és alkalmazni is tudta azokat. Mivel a magyar szociáldemokraták nagy része nem vagy csak népszerűsítő írásokból ismerte a marxi termelési ár elméletet, ezért ők még nehezebben tudtak eligazodni ezen a területen. Még napjainkban is, amikor már elég sokat tudunk a monopolákról, elég nehéz egyértelmű választ adni arra a kérdésre: milyen összefüggés van a bérek és az árak mozgása között. Egyrészt kétségtelen tény, hogy a bérek általános növekedése bizonyos mértékű árszínvonal-növekedést eredményez. Következik ez a tőkés azon törekvéséből, hogy profitrészüket változatlan szinten tartsák. Az árnövelés lehetővé is válik, hiszen az összkereslet (a bérek növekedése következtében) szintén nő. Csakhogy ezzel együtt ellenható tényezők is kibontakoznak. Egyrészt a munkaerő relatív drágulása előidézi a munkával való

takarékoskodást, a munkamegtakarító termelési eljárások bevezetését. Ez a költségek csökkenéséhez vezethet. A profitrés tehát — hosszabb távon — tartható úgy is, ha az árak nem növekednek. Másrészt az összkereslet növekedése ellenére sem növelhetők az árak automatikusan, hiszen annak határt szab a fizetőképes kereslet; növekvő árak mellett csökkenő kereslettel kell számolniuk az eladóknak. A növekvő jövedelem átalakítja a kereslet összetételét is: míg egyes termékek kereslete a jövedelemnövekedésnél gyorsabban nő, másoké kifejezetten csökkenni fog. Ez utóbbi területen a vállalkozók kifejezett törekvése ellenére sem növelhető az ár.

Mindebből az a következtetés vonható le, hogy az általános bérszínvonal növekedése nyilván jár bizonyos árnövelő hatással, ennek nagysága és mértéke nem becsülhető fel, elsősorban a piaci viszonyoktól függ: át tudja-e hárítani a vállalkozó a vevőkre a költségnövekedés terheit.

Figyelembe kell venni azt is, hogy az általános bérszínvonal növekedése rendszerint akkor következik be, ha a gazdaság fellendülőben van, és ezért nő a munkaerő iránti kereslet; vagy pedig már megelőzően jelentős árszínvonal-növekedés történt, amihez a munkások csak utólag tudták hozzáigazítani bérüket.

A magyar szociáldemokraták ezen kérdéskör elemzésekor nem feltétlenül láthaták az összes fontos tényezőt, hiszen a monopolárok jellegzetességeit még nem ismerték elég sokoldalúan. Ha áttekintjük a 40-50 év idevágó irodalmát, mégis azt tapasztaljuk, hogy a jelzett összetevők közül jó néhányra rátapintottak, tehát fontos közgazdasági érveket találtak a bérkövetelések alátámasztására, és a bér—ár spirál mechanizmusára hivatkozók azon törekvéssel szemben, hogy ezen az alapon leszereljék a munkások bérharcait.

Már a század elején elhangzik egy fontos ellenérv az ilyen leszerelési törekvésekkel szemben: „Maguk a sztrájkok — írja a Népszava — már következményei annak a ténynek, hogy a munkaerő termelése megdrágult. Hogy a munkás már nem képes munkaerejét előállítani, fenntartani annyiból, mint azelőtt.”²³

Kunfi Zsigmond egy, a nyomdászok kollektív szerződése kapcsán kibontakozott vitában²⁴ így érvel: „... ama többletet, amely a fölemelt munkabérek révén sújtja a tőkést, az iparban nem annyira az áruk árainak fölemelésével, mint inkább a munka termelőerejének fokozásával és a munka intenzitásának növelésével teremti elő a munkáltatók.”²⁵ Hozzáteszi, hogy azokban az iparágakban, ahol nagyobb a munkaerő szerepe, mint a gépeké, ahol fejletlenebb a technika, ott a béremelés áremelés követi. Kunfi itt a termelési ár azon sajátosságára utal, hogy a különböző szerves összetételű iparágakban a béremelés eltérően érinti az árakat.

Kunfi ugyanakkor még rövid távon sem tartja elképzelhetőnek, hogy a bérek a profit rovására növekedjenek. Ebben nyilvánvalóan tévedett, hiszen éppen a növekvő bér miatti profitcsökkenés ösztönzi a tőkést a technika fejlesztésére, a munkatermelékeny-

²³ A szocializmus termőföldjén. Népszava, 1907. június 7.

²⁴ A nyomdászok kollektív szerződése nyomán széles körű vita bontakozott ki a kollektív szerződésekről is. Mi most a vitának csak közgazdasági elméleti vonatkozásait emeljük ki, az egyéb kérdésekről Varga Lajos: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt ellenzéke és tevékenysége 1906—1911. Akadémiai Kiadó, 1973, 16—20.

²⁵ Kunfi Zsigmond: A nyomdász árszabály. A nyomdászok szerződése nyomán támadt vitához. Szocializmus, 1907—1908, 4. sz. 119.

ség növelésére. A két világháború közötti szociáldemokrata irodalomban — mint látni fogjuk — viszont éppen Kunfi felfogásával ellentétesen, a profit rovására való béremelést emelték ki, a munkatermelékenység növekedéséről feledkeztek meg.

Varga Jenő is részletesen foglalkozott a munkabérek és árak viszonyával, amikor a század eleji áremelkedések okát kutatta. Még ha nem is tudta minden vonatkozásban megválaszolni az ezzel kapcsolatban felvetődő kérdéseket, sok lényeges elemre rámutatott, és hatásukat alapjában helyesen látta. Varga szerint a munkabérek növekedése elsősorban azért nem vezet automatikusan áremelésre, mert az árakat a monopóliumok határozzák meg, melynek során nem a termelési költség a döntő ártényező, hanem az elérhető profitoptimum. Így a béremelés csak a monopolista extraprofitot csökkenti. A bérnövekedés már csak azért sem lehet áremelő tényező, folytatja, mert a munka termelékenysége egyre fokozódik, ennek következtében a termékegységre jutó bérköltség csökken, ami ellensúlyozza a béremelés hatását. Végül a valóságot hívja segítségül álláspontja igazolására: a magas bérek nem eredményezhetnek magas árakat, mert „azok az államok vezetnek a viláfgorgalomban, amelyek a legmagasabb munkabéreket fizetik . . . , ipari termékeik mégis uralkodnak a világpiacon, olcsóságuk révén”.²⁶

Varga Jenő rámutatott a bér—ár spirál elmélete kialakulásának, népszerűségének és hihetőségének gyökerére is. „A munkabér- és áremelkedések időben rendszeren öszeesnek. Az árak jó konjunktúra idején, midőn nagy a kereslet, szoktak emelkedni; de ugyanez az idő legalkalmasabb a munkások számára is, hogy sztrájkok által béremelést vívjanak ki. A két jelenség egyidőbe esik, és így az emberek könnyen elhiszik, hogy ok és okozati viszonyban vannak.”²⁷

A két világháború között Gál Benő is adatok felhasználásával bizonyítja, hogy az áremelkedésben a döntő szerepet egyáltalán nem a munkabér, hanem az egyéb költségtényezők és főleg a profit emelkedése játszotta. Adatai szerint egyes termékeknél (pl. vagonkerék, tengely, billenőkocsi) a készáru ára 1914-től 1922-ig az előbbi sorrendben 10 762, 21 918 és 13 985%-kal emelkedett. Eközben az áru árában foglalt tiszta haszon 10 404, 21 510 és 14 022%-kal, míg a munkabér 3000, 4114 és 4087%-kal emelkedett csupán.²⁸

Kruppa Rezső azzal a polgári nézettel is vitába száll, amely szerint a munkabérek növekedése azért vezet az árak emelkedéséhez, mert a vállalatok a rezsiköltségeket a munkabérek százalékában csatolják az árakhoz. Kruppa helyesen mutat rá, hogy ez a valóságban semmiképpen sincs így, hiszen ha így lenne, akkor a munkabérek csökkenésével csökkenenie kellene a rezsiként elszámolt összegnek is. A bércsökkenést azonban a gyakorlatban nem kíséri árscsökkenés, sem a rezsiköltség viszonylagos csökkenése, sem az abszolút bércsökkenés következtében. A tőkés a bérlészállítással megtakarított összeggel profitját növeli.²⁹

A magyar szociáldemokrata irodalomban általános törekvés volt, hogy bebizonyítsák, a magasabb bér nemcsak a munkásoknak kedvező, hanem a tőkések

²⁶ Varga Jenő: A drágaság és a munkabérek emelkedése. Szocializmus, 1911—1912, 1. sz. 42.

²⁷ Varga Jenő, A drágaság. 254.

²⁸ Gál Benő: Nyersanyagár és munkabér. Szocializmus, 1922, 11. sz. 489.

²⁹ Kruppa, A munkabérprobléma.

profitját is növeli. Már 1895-ben olvashatunk olyan cikket a Népszavában, melynek szerzője ezt akarja bebizonyítani. „A jobban díjazott munkások . . . többet fogyasztanak, s ennek következtében a termelt és gyártott áruk terjedelmesebb és állandóbb piacra találnak, ami alapját képezi az ipari és szociális jólétnek.”³⁰

A két világháború között a magyar szociáldemokraták még gyakrabban folyamodnak ehhez az érvehhez. Többek között Teszársz Kálmán, Kruppa Rezső, Balassa Ottó és Propper Sándor jelöli meg a bémővelés előnyeként a vásárlóképeség fokozását. Propper Sándor például Ford bérpolitikájára hivatkozva írja, hogy a magas bér biztosította nagy vásárlóerő a kiegyensúlyozott gazdasági fejlődés alapja.³¹ Henry Ford nézetei, amelyek a monopolizációs viszonyokat tükrözik, a tőkés profit növelését szolgálják. Mégis alkalmasnak látszottak a munkásosztály bérköveteléseinek alátámasztására, hiszen a monopolár logikáját követve a vásárlóképeség, a fizetőképes kereslet növelését tekinti a termelés és a profit növelése legfontosabb feltételének. Balassa Ottó is ezt a rendszert ajánlja Ford magyar „kollégáinak” figyelmébe.³²

A vásárlóerő és a munkabér színvonala közötti kapcsolatot a valóságnak megfelelően ábrázolták az említett szerzők. Ebben az esetben, ha nem is közvetlenül, de közvetve valóban létezik bizonyos *érdekazonosság tőkés és munkás között.* A közös érdekekre való hivatkozás azonban kiterjedt a munkásosztály helyzetét meghatározó egyéb tényezőkre is. Különösen gyakran hivatkoztak a tőkésekkel azonos érdekekre a *szociális törvényhozással*, az abban szabályozott kérdésekkel kapcsolatban. Míg tehát a magyar szociáldemokraták általános elvi állásfoglalásaikban határozottan kijelentik, hogy a tőkés- és munkásosztály érdekei kibékíthetetlen ellentétben állnak, amely ellentét az adott társadalomban nem szüntethető meg, konkrét gazdasági és szociális követeléseik kapcsán a két osztály együttműködését megvalósíthatónak, sőt, szükségesnek tartják.

Kezdetleges formában már a kilencvenes évek elején megpróbálták a szociáldemokraták a társadalom általános érdekeire hivatkozva követelni a munkások helyzetének javítását. A Népszava egyik, 1891-ben megjelent cikkében ezt olvashatjuk: „A társadalomnak, amely a munka által áll fenn, kötelessége volna gondoskodni aziránt, hogy a munkás ne tétessék függővé egy bizonytalan bérrendszerrel, mely miatt csak máról holnapra élhet.”³³

A század elején azután már lényegesen több szempontból igyekeztek bizonyítani, hogy a tőkésosztálynak jól felfogott érdeke a munkások helyzetének javítása. Rónai Zoltán például úgy véli, hogy a magyar ipar fejlődésének egyik feltétele a hatékony munkásvédelem, mert csak ezzel biztosítható az ipar fejlődéséhez szükséges egészséges és képzett munkaerő. Rónai azonban még hozzáteszi, hogy ha a vállalkozók nem ismernék ezt fel, akkor a munkásság erejével kell kieroszakolni a nyugati országokéhoz hasonló szociális törvényeket.³⁴ Böhm Vilmos viszont már úgy gondolja, hogy a fejlett országokban is csupán azért vezették be a különböző szociális juttatásokat, csak azért védik a munkások érdekeit, mert a tőkés

³⁰ Valami a magasabb munkadíjazásról. Népszava, 1895. december 7.

³¹ Propper Sándor: Ford bérpolitikája. Szocializmus, 1927, 4. sz. 132.

³² Balassa Ottó: Többtermelés — többfogyasztás. Szocializmus, 1925, 5. sz. 192.

³³ Jog a munkára és kenyérre. Népszava, 1891. július 10.

³⁴ Rónai, A magyar kapitalizmus és a szociálpolitikai reform.

felismerték, hogy a munkaerővel való rablógazdálkodás nemcsak az egyéni munkateljesítmények romlásához vezet, hanem végül az egész munkásnemzedék „közgazdasági értéke” romlik.³⁵ Ugyanezen elveket ismételte meg Böhm Vilmos az 1918 májusában tartott szakszervezeti kongresszuson, ahol pedig a szociáldemokrata és szakszervezeti mozgalom legradikálisabb követeléseit fogalmazódtak meg. „... nagyon rossz szolgálatot tesz a kapitalista érdekeknek az a kormányzati hatalom, amely a kapitalizmus érdekeinek szolgálata mellett elhanyagolja a tőke megteremtőinek, fejlesztőinek, a munkaerőnek a védelmét... A szociálpolitika a kapitalizmus jól felfogott érdekében, a fennálló társadalmi és termelőrenden belül a termelőrend, az értéktermelő munkaerő biztosítása érdekében igyekszik a munkásosztály helyzetét megjavítani, igyekszik a munkaerőnek a tőkével való egyenjogúsítását, a munkaerő társadalmi védelmét megszervezni és kiküzdni.”³⁶

Hasonló gondolatokat fogalmazott meg a Szocializmus másik cikkírója is. „Ha egyes kapitalisták nagyobb haszonra is tesznek szert azzal, hogy munkásaikat a legvégsőkig kiszipolyozzák, a polgári osztálynak, mint összességnek mégis fontos érdeke, hogy az úgynevezett munkásanyag, éppen az állandó kizsákmányolás érdekében lehetőleg jól táplált és egészséges legyen.”³⁷

A húszas években, amikor az MSZDP már a parlamentben folytatott küzdelmet a munkásosztály helyzetének javítása érdekében, még gyakrabban nyúlt az érdekezésség hangoztató érvekhez. Vanczák János az 1921-ben tartott rendkívüli szakszervezeti kongresszuson fogalmazta meg az egész korszakban uralkodó álláspontot: „Az állami kormányzatnak kötelessége, hogy a kapitalisztikus államrendszer ezen kanyarulataiban, be- és kilengéseiben fönntartsa az egyensúlyt azáltal, hogy megfelelő törvényes biztosítékokkal igyekezzék elejét venni minden katasztrofális elszegényedésnek és nyomorúságnak. De nemcsak kötelessége ez a kormányzatnak, hanem létérdeke is a kapitalista világrendnek, mert ha ezt elmulasztja, vagy teljesíteni nem tudja, nem akarja, úgy saját húzába vág, maga alatt fűrészezi el az ágat.”³⁸ Propper Sándor pedig így érvelt egyik nemzetgyűlési felszólalásában: „A bőséges és kielégítő szociálpolitika nemcsak munkásérdek. Elsősorban természetesen a munkásokat érinti, de ez nagy egyetemes országos érdek is, társadalmi érdek, a termelés érdeke, a jövő érdeke.”³⁹ A Népszava ezt írja: „Adjunk magasabb béreket, rövidítsük meg a munkaidőt, hogy módja és ideje legyen a tömegeknek fogyasztani. Ily módon egyben a legnagyobb teljesítmény adására sarkaljuk munkásainkat, legjobb fogyasztóinkat.”⁴⁰

A tőkés és a munkás érdekezésségére az említettekén kívül leggyakrabban a *munkaidő rövidítésének* követelésekor hivatkoztak. Rónai Zoltán tudományos kutatások eredményeire utalva írja, hogy „a fáradtság a munka utolsó szakaszában a legnagyobb és... az utolsó óra termelvénye a legértéktelebb.”⁴¹ Rónai egy

³⁵ Böhm Vilmos: Szociálpolitikai kongresszusok. Szocializmus, 1911—1912., 12. sz.

³⁶ Böhm Vilmos: Magyar szociálpolitika. Népszava könyvkereskedés kiadása, Budapest, 1918, 14.

³⁷ Marczevicz Lajos: Hogyan él külföldön az ipari munkás? Szocializmus, 1911—1912, 12. sz. 554.

³⁸ Az 1921. december 4-i rendkívüli szakszervezeti kongresszus. Szakszervezeti Értesítő, 1922, 1. sz.

³⁹ Az 1922. június 16-ára hirdett Nemzetgyűlés naplója. Athenaeum, 1923, IV. köt. 367.

⁴⁰ Új gazdasági elvek. Népszava, 1926. augusztus 20.

⁴¹ Rónai, A magyar kapitalizmus és a szociálpolitikai reformok. 278.

angol tőkést is idéz, aki szerint az angol ipar fölényét a rövidebb munkaidővel tudta biztosítani.

E gondolat nem újszerű a szociáldemokrata irodalomban. „A szociáldemokrácia evangéliuma” című broszúrában is hasonló gondolatokra bukkanhatunk. A hosszú munkaidő — hangoztatta Mezőfi — betegséget, korai halált okoz, ráadásul a munkateljesítményt is csökkenti, mert a munkás mindig fáradt.⁴²

A húszas években a 8 órás munkaidőért folytatott küzdelemnek lökést adott, hogy a fejlett nyugat-európai országokban sorra törvényben rögzítették a 8 órás munkaidőt. A magyar szociáldemokraták a sajtóban, parlamenti felszólalásaikban gyakran hivatkoztak arra, hogy a munkaidő rövidítése a vállalkozóknak is érdeke, hiszen „rég túlhaladott álláspont az, hogy a nyolcórás munkaidő megdrágítja a termelést”.⁴³ Kruppa Rezső azzal érvelt a 8 órás munkanap bevezetése mellett, hogy megnövekedne a munkások teljesítménye, egyúttal anyagmegtakarítást, jobb gépkihasználást, egyenletesebb munkamenetet eredményezne, így munkaerő-megtakarítást is el lehet érni.⁴⁴ Másutt pedig a magasabb bér hasonló hatásáról ír — a bérek növelése magasabb teljesítményre ösztönzi a munkásokat.⁴⁵ A magasabb bér és a rövidebb munkaidő előnyét már korábban Varga Jenő is úgy ábrázolta, hogy az a munkásokat nagyobb teljesítményre ösztönzi, különösen ha együtt jár a munkaintenzitás növelésének „legraffináltabb” módjaival.⁴⁶

A magyar szociáldemokraták véleményünk szerint azért nem hibáztathatók, mert erősen hangsúlyozták azokat a tényezőket, amelyek hosszú távon valóban érdekelté teszik a tőkésosztály egészét a munkások helyzetének javításában. A tőkésosztály, ha nem is közvetlen gazdasági előnyök, de békés fennmaradása érdekében kénytelen jelentős engedelményeket tenni a munkásosztálynak. Ha ezekre az érdekekre a munkásosztály teoretikusai felhívják a figyelmüket, még nem követnek el hibát. Abban tévedtek, hogy túl sokat vártak ezektől az érvelésektől, a szavak erejétől, és ezért nemcsak nem kezdeményezték, de ha tehették, akadályozták a munkások sztrájkjait, osztályharcos akcióit.

Az MSZDP vezetőségének ez a politikája nemcsak azzal okozott károkat a munkásmozgalomnak, hogy a helyzetének javítására kínálkozó lehetőségeket nem mindig használták ki. A harmincas évek második felére éppen számos párt- és szakszervezeti vezető opportunizmusa miatt jelentős munkástömegek ábrándultak ki a munkásmozgalomból. A nyilasmozgalom — kihasználva a helyzetet — többször elére állt a szakszervezetek által nem támogatott sztrájkmozgalmaknak, ezzel jelentős munkástömegeket nyert meg. A szakszervezeti vezetők politikája akadályozta meg azt, hogy a német megszállás után még legálisan működő szakszervezetek az ellenállási mozgalom, az illegális párttevékenység gócaivá váljanak.⁴⁷

⁴² Mezőfi, i. m. 12.

⁴³ Peyer Károly: Küzdelem a nyolcórás munkaidőért. Szakszervezeti Értesítő, 1928, 4. sz.

⁴⁴ Kruppa Rezső: A nyolcórás munkanap. Szocializmus, 1925, 3. sz.

⁴⁵ Kruppa Rezső: Munkabér-termelés. Szocializmus, 1925, 5. sz.

⁴⁶ Varga Jenő, A drágaság és a munkabérek emelkedése.

⁴⁷ Lásd erről részletesen: Szekeres József: A szakszervezetek a munkásosztály gazdasági harcaiban a két világháború között (1919—1939) és Pintér István: A szakszervezetek az antifasiszta ellenállási mozgalomban a szovjetellenes háború időszakában (1941—1945). In: Kabos Emő (szerk.): Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéből. Táncsics., 1969.

VI. A SZOCIALISTA TÁRSADALOMRÓL

A Magyarországi Szociáldemokrata Pártban a szocializmus fogalmával, gazdasági lényegével az első világháború előtt keveset foglalkoztak. Amit az eljövendő szocialista társadalom gazdasági jellegzetességeiről tudományos megalapozottsággal el lehetett mondani, azt felfogásuk szerint Marx és Engels elmondta. A pártban bizonyos, főleg ünnepi alkalmakkor ezeket a tételeket elismételték, mellettük újra meg újra állást foglaltak. A figyelmet azonban érthetően a napi feladatok megoldására és nem a jövő jellemzőinek részletes elemzésére fordították.

Később, az 1917—19-es forradalmak utáni időszakban már módosult a helyzet. az októberi forradalom nyomán megkezdődött a szocialista gazdaság gyakorlati megvalósításának rendkívüli jelentőségű kísérlete. A szocialista gazdaság jellemzőiről szóló elmélkedéshez a szovjet építés tapasztalatai szolgáltatották az első tényanyagokat. Ez a nemzetközi és így a magyar munkásmozgalom számára új támpontokat adott.

1. A szocializmus általános jellemzése

A párt alakulásának évében, néhány hónappal az alakuló kongresszus előtt, a *Népszava cikksorozatban* vázolta fel a munkásmozgalom végcélját képező szocializmus fő vonásait. Ebből kiderül, hogy a szocializmusban az igen fejlett eszközök segítségével folyó termelés a társadalmi tulajdon alapján, társadalmi módon, vagyis segítségével folyó termelés a társadalmi tulajdon alapján, társadalmi módon, vagyis közös gazdaságban történik majd. Megszűnik az anarchia, helyébe a tervszerű gazdálkodás lép. Ennek keretében valamely központi szerv megállapítja a szükségleteket, és gondoskodik arról, hogy a gépek megfelelő mennyiségben állítsák elő az ezek kielégítéséhez szükséges javakat. A fogyasztási cikkek elosztása a szükségletek szerint történik: „... aki beigazolja, hogy a reája kiszabott munka mennyiséget teljesítette, annak korlátlan jogában áll bármit is tetszés szerinti mennyiségben fogyasztani.”¹

A szükségletek szerinti fogyasztást a gépek nagyarányú elterjedése, a termelőerők óriási fejlődése teszi majd lehetővé. A képzelet azonban csak egy bizonyos pontig tud a rideg valóságtól elszakadni: a létszükségletként, nagy tudással és odaadással önként végzett munka feltevéséig még nem jut el — a kiszabott munka elvégzését igazolni kell.

¹ A szocializmus alapelvei II. Népszava, 1890. október 5.

Érdekesen tükröződik a cikkekben az uralkodó osztályok — sem azt megelőzően, sem később nem szokatlan — vádjainak cáfolata. Az egyik cikk felsorolja, mit nem akar a szocializmus. Eszerint a szocializmus nem akarja eltörölni a tulajdont (mármint a fogyasztási cikkét); nem akar mindent egyenlővé tenni (vagyis nem célja az egyenlőség megszüntetése); nem akarja a „vallást kiirtani”; nem célja a házasság intézményének eltörlése, és „nem törekszik a szabad szerelmet törvényre emelni”; nem a nyomor, hanem a magas szintű szükségletkielégítés általánossá tételére törekszik; nem ellenfele, hanem serkentője a művészeteknek; nem korlátozza, hanem elősegíti és kiterjeszti az egyéni szabadságot; nem tompítja, hanem kifejleszti a kezdeményezés ösztönét stb.²

Ez a rövid ízelítő is azt mutatja, hogy a polgári propaganda nem sokat változott. A kilenc évtizeddel ezelőtti szerző ugyanazokkal a vádakkal hadakozik, mint amelyekkel — mondjuk — a harmincas évekbeli utódainak is meg kellett küzdeniük.

A cikksorozat az teszi jelentőssé, hogy a benne megfogalmazott álláspont tükröződik az MSZDP első programjellegű dokumentumában, az Ausztria Szociáldemokrata Pártja hainfeldi programjával csaknem teljesen megegyező „Elvi Nyilatkozat”-ban, majd a több mint 10 évvel később a német párt erfurti programja alapján készített és 1903-ban, a X. kongresszuson elfogadott pártprogramban, valamint a közbeeső időszak megnyilatkozásaiban is.³

A forradalmakig terjedő időszak hátralevő részében sem foglalkoztak többet és másképpen a kérdéssel. Legfeljebb egy-két részlet rajza változott vagy gazdagodott az idők folyamán. A század első évtizedében is felvetették a marxizmus egyes ellenfelei például azt, hogy a rendelkezésre álló gazdagság „szétosztása” a szocializmus győzelme után a szegénység általánossá tételét jelentené. A pártsajtóban erre reagáló szerző, Kunfi Zsigmond, a marxizmust ért már akkor sem eredeti vádra a szokásos választ hangoztatta: „. . . minden szociáldemokrata végső célja megvalósításának feltételei közé veszi föl a munka termelőjének megnövekedését. Hogy ez mennyire nem utópia, azt a földművelés és ipar fejlődése egyaránt bizonyítja.”⁴

Viszonylag részletesen foglalkozik a szocialista társadalom leírásával az a brosúra, amelyik a Tanácsköztársaság előtt a szociáldemokrata propaganda legnépszerűbb darabja volt. „A szociáldemokrácia evangéliuma” című kiadvány az új társadalom fő vonásait szintén a már ismertetett módon rajzolta meg. Külön említésre érdemes az, ahogyan a termelés szabályozását leírja: Az anarchiát a szükségletre való termelés fogja felváltani. „Egy jól szerkesztett statisztika. . . az akkori társadalom minden szakmabeli iparosának rendelkezésére fog állani és abból meg fogják mindenkoron tudni, hogy előreláthatólag mennyire és mire lesz szüksége többi embertársaiknak azokból az ipari árukból, amelyeket ők termelnek.” A szükségletek megállapítását és a termelt javak elosztását „egy központi igazgatótestület végzi, amelyet minden ipari szakma . . . tagjai választanak rövid időre és lehetőleg korlátozott hatáskörrel”.⁵

² A szocializmus alapelvei I. Népszava, 1890. szeptember 7.

³ Lásd például: Osztokodás. Népszava, 1891. október 17.; Egy szocialista kolónia. Népszava, 1892. augusztus 5.

⁴ i. t. (Kunfi Zsigmond): A modern ipar termelőképesége. Szocializmus, 1906—1907, 22. sz. 701.

⁵ [Mezőfi Vilmos:] A szociáldemokrácia evangéliuma. Népszava kiadás, Budapest, 1907, 27.

A megfelelő nyilvántartás a gyakorlatban is a szocialista gazdasági tevékenység nélkülözhetetlen alapjának bizonyult. Amit az idézett sorok tartalmaznak, napjainkban sem túlhaladott kérdés: a gazdasági demokrácia hatékony rendszerének és működésének, a bürokrácia elkerülésének problémája.

S ha az imént kifogásoltuk a szocializmusbeli (mai szóhasználattal: kommunizmusbeli) munka jellegéről 1890-ben írt sorokat, most egyetértőleg idézzük a következőket: „... annyira beléje lesz oltva minden ember öntudatába a munka nemes és szükséges voltára való meggyőződés, hogy aligha akad ember, aki ne akarjon dolgozni.”⁶

A *Tanácsköztársaság után* a szocialista gazdaság jellemzésében az irodalom — mint azt már jeleztük — vagy a már bemutatott *általánosságokat ismételvei*,⁷ vagy a szovjet gazdaság egyes kérdései kapcsán foglal állást.

Végül egy olyan írásról kell szólnunk, amely bátor politikai állásfoglalással és a szocialista gazdaság gyakorlatias elemzésével hívja fel magára a figyelmet. A szokatlan hangvételű és tartalmú cikk⁸ 1943-ban való megjelenésének több oka volt. Ezek között bizonyára megtalálható a háborús helyzetnek a náci Németország és szövetségesei szempontjából való rosszabbodása, az olasz fasizmus bukása, a magyar uralkodó körök mindezekből következő zavarodottsága, az SZDP (a párt nevéből 1939-ben elhagyták a „Magyarországi” szót) vezetősége egy részének balratolódása és nem utolsósorban az, hogy a Népszava szerkesztőségében többségbe kerültek a baloldali szociáldemokraták.

A szerző — elhatárolva a valódi szocializmust a szocializmus szóhasználatával a tömegek félrevezetésére törekvő rendszerektől és elméletektől — a következőképpen vázolta fel a szocialista gazdaság jellemzőit. Alapja a termelési eszközök társadalmi tulajdona. A termelés célja a szükségletek kielégítése. Az egész gazdasági tevékenység átfogó terv szerint történik, amely a kapitalizmusban a magántulajdon miatt elképzelhetetlen, a szocializmusban viszont nemcsak lehetséges, hanem szükségszerű is. A részletekbe — írta — nem merülhet bele, mert azok a szóban forgó ország vagy országok konkrét sajátosságaitól függenek majd. Az általános vonásoknál maradván tehát kifejtette, hogy a „termelőerők, megszabadulva tőkés jellegüktől, korlátlan fejlődési lehetőséget nyernek”. Az ipar gyorsan fejlődik, a mezőgazdaságot iparosítják. Mindez persze számos nehézség közepette megy végbe, ami a kapitalista örökségből fakad. „A szocialista tervgazdálkodás szüntelen harc egyrészt a termelés tökéletesítéséért, a hibák kiküszöböléséért, a népesség gazdasági, szociális és kulturális szükségleteinek mind zavartalanabb kielégítéséért, másrészt a szocializmus mind teljesebb kiépítéséért.” A tervet központi szerv készíti el, mivel csak annak van meg a megfelelő áttekintése. Ez határozza meg az arányokat, azt, hogy melyik területet kell gyorsabban vagy lassabban fejleszteni. Ez bizonyos kötöttséget jelent, mutatott rá a szerző, de a demokrácia is teret kap, mert az üzemek is tehetnek

⁶ Uo. 29.

⁷ Néhány cikkre hivatkozhatunk, lásd például Mónus Illés: A technokrácia nem megoldás... Népszava, 1932. február 12.; Szabadság! Egyenlőség! Testvériség! Népszava, 1939. július 16.; Rend és szabadság a szocializmusban. Népszava, 1940. május 5.; Baranyai Kálmán: Áruforgalom — a fogyasztók érdekében. Népszava, 1941. szeptember 7.

⁸ Szűts István: Mit jelent a szocialista gazdasági rendszer? Népszava, 1943. szeptember 5.

módosító javaslatokat. A gazdaságos termelés érdekében megszüntetik az aránytalanságokat, tartalékalapokat képeznek a fellépő zavarok elhárítására, növelik a munka termelékenységét, jobban kihasználják a felszereléseket, fejlesztik a technikát stb.

Ugyancsak érdekesek Szüts Istvánnak a forgalomra, illetve a fogyasztásra vonatkozó megállapításai. „A szocialista tervgazdálkodás jellemző vonása, hogy a kereslet feltétlenül túlhaladja a kínálatot”, mert „a tömegek fogyasztása megszabadul bilincseitől, mihelyt a munakerő árujellege megszűnik”. A termelés eredményeinek egy részét a közvetlen fogyasztásra veszik majd igénybe. Másik része a kulturális és szociális szükségletek fedezését szolgálja, míg további részeiből képezik a tartalék- és felhalmozási alapot. Az egyéni jövedelemhez a dolgozó a szocializmus első szakaszában munkabér formájában jut hozzá, ami a termelt javakból való részesedés lesz, a végzett munka mennyiségével és minőségével arányban. Ezt a jövedelmet mindenki tetszés szerint használhatja fel, egyetlen korláttal: tőke nem képezhető belőle. Végül a szerző hangsúlyozta: a szocializmusban megváltozik a munkás viszonya a munkához. A munkás, miután tudja, hogy magának dolgozik, munkáját szívesen, gondolkodva fogja végezni.

Ez a társadalomkép fő vonásaiban a marxi—engelsi hagyatékból származtatható. Ehhez hasonló elképzeléseket fogalmaztak meg az első világháború előtt a nemzetközi szociáldemokrata mozgalomban is, és ez volt az idealizált szocializmusképe a kommunista mozgalomnak is. De míg a szociáldemokraták egy távlati célként vázolták fel ezt a társadalmat, addig a bolsevikok saját társadalmi modelljüket azonosították vele. Ez a szocializmuskép semmi újdonságot nem tartalmaz tehát. Részletes bemutatására azért vállalkoztunk mégis, mert a két világháború között a hazai szociáldemokrata irodalomban ez az egyetlen ilyen részletes jövőkép. Megjelenése a Népszavában arra utal, hogy a szociáldemokraták sem voltak mentesek a szocializmushoz fűződő illúzióktól.

2. A szocializmus előfeltételei

Az MSZDP 1890. évi alakuló kongresszusán elfogadott *Elvi Nyilatkozat* kifejtette a párt tevékenységét vezérlő alapelveket. Ezek megegyeztek a nem sokkal azelőtt létrejött II. Internacionáléban uralkodó marxista felfogással. A Nyilatkozat a közös tulajdonon nyugvó szocialista társadalom létrejöttének szükségességét hangoztatja, és indoklásul a termelőerők fejlődésére hivatkozik: „A technikai fejlődés, a termelési erők óriási növekedése nemcsak hogy feleslegessé teszi a tulajdon mai alakját, hanem megteremti egyúttal a közös tulajdonhoz szükséges szellemi és anyagi előfeltételeket.⁹

Az új társadalom, a szocializmus szükségszerűen váltja fel a kapitalizmust, amint ennek gazdasági előfeltételei a termelőerők fejlődésével megteremtődnek. Ez a marxi megállapítás kapott hangot nemcsak az alapvető dokumentumokban, hanem a pártsajtó hasábjain is. Az évszázad utolsó évtizedében nemritkán olvashatók ilyen

⁹ MMTVD 2. köt. 40.

megnyilatkozások a Népszavában.¹⁰ Ez a felfogás érvényesült a párt 1903-ban elfogadott *programjában* is. Ebben rámutattak arra, hogy a történelmi fejlődés eredményeképpen létrejönnek a kizsákmányoló rend megszüntetésének feltételei. Kimondják, hogy az objektív anyagi feltételeket a termelés és a tőke koncentrációja hozza létre. E folyamat egyben a tőkés rend szükségszerű válságainak előidézője is, amelyek a munkanélküliséggel párosulva fokozzák a proletariátus elszántságát a fennálló rend megdöntésére. Az egész röviden vázolt felfogás azt tükrözi, hogy a magyar párt elméleti álláspontját ebben az alapvető kérdésben ekkoriban a bernsteini támadás nem tudta befolyásolni. A revizionista fellépés elleni nemzetközi harcban az MSZDP vezetői ugyan nem vettek részt, de a revizionista elméletnek nem engedtek teret. Ugyanakkor az MSZDP vezetősége *a helyes elméleti alapra általában nem tudott helyes, a hazai valóság konkrét elemzésén nyugvó gyakorlati politikát építeni.* Másrészt jellemző az is, hogy a szocialista végcél hangoztatása nagyon *általános formában* történt.

A párt működésének első három évtizedében publikált írások megmaradtak a szocializmus szükségszerűségének az előbbieken röviden vázolt bemutatásánál. A részletesebb magyarázat mind elméleti téren, mind a magyar viszonyok elemzése alapján, hiányzott.¹¹ Ez nemcsak a Népszavában megjelent írásokra vonatkozik (egy heti, majd napilap kellő mélységű elméleti elemzésekre talán nem is vállalkozhatott), hanem a korszakban megjelent egyéb kiadványokra (füzetekre, könyvekre) s különösen az 1906-tól kiadott Szocializmusra, a párt elméleti folyóiratára. A szocializmus előfeltételei közelebbi vizsgálatának elhanyagolása szorosan összekapcsolódott a párt általános elméleti gyengeségével és ezzel is összefüggésben a gyakorlati feladatokról, a stratégiai elképzelésekből származó taktikai teendőkről vallott felfogásával. Az MSZDP vezetői a polgári átalakulás egyes megoldatlan feladatainak oly nagy jelentőséget tulajdonítottak, hogy ez számukra szükségtelenné tette a kérdés közelebbi vizsgálatát. De nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a századfordulón nem is volt reális egy közeli proletárforradalom.

Nagyon érzékletesen fogalmazza meg ezt a felfogást *Kunfi Zsigmond* egy brosúrában, amelyet Marx születésének századik évfordulója alkalmából írt. Ebben többek között a szocialista politika két leküzdendő nehézségeként említi, hogy a kapitalizmus teljes kifejlődéséig elő kell segíteni e társadalom építését, de ugyanakkor legfőbb erőfeszítéseit a kapitalizmus megdöntésére kell összpontosítani. Az ellentmondás megoldását abban látja, hogy az első feladat teljesítése közben nem szabad elhanyagolni a proletariátus osztálytudatának ápolását, hogy — ha a feltételek erre megérnek — a második feladatot a munkásság teljesíteni tudja. „Ahol a polgári társadalom még a múlt erővel, az abszolutizmussal és a feudalizmussal harcol: ott a proletárságnak Marx elgondolása szerint együtt kell harcolnia a burzsoáziával,

¹⁰ Lásd például: Szocializmus és anarchizmus. Népszava, 1891. május 29.; A gazdasági fejlődés. Népszava, 1895. szeptember 10.

¹¹ A konkretizálás legfeljebb annyiban történt meg, hogy a kialakuló monopolkapitalizmus ellentmondásainak feloldását is csak a szocialista forradalommal tartották megvalósíthatónak. Lásd például: Pogány, i. m.; Bárd Imre: Szakszervezeti problémák az Egyesült Államokban. Szocializmus, 1912—1913, 2. sz.

ahol elmaradt termelők a modernekkal küzdenek, a munkásságnak történelmi föladata az utóbbiakat támogatni, mert hiszen csak a fejlett kapitalizmusból jöhet létre a szocializmus, csak ez a kapitalizmus teremti meg a termelőeszközök társadalmasításának technikai föltételeit, valamint azt a kellő számú és öntudatos forradalmi proletárságot, amelynek ereje és rátermettsége is van arra, hogy az új társadalmat megteremtse.

Ezért kell a munkásságnak »az abszolút monarchia, a feudális nagybirtok és a kispolgári elmaradottság ellen« való küzdelmében saját elnyomóját és kizsákmányolóját, a burzsoáziát támogatnia, de úgy, hogy ez a közös ellenség ellen való harc el ne homályosítsa annak az osztályellentétnek a tudatát, amely a munkásság és a polgárság között van s amelynek születéshelye a gyár.”¹²

Az októberi polgári demokratikus forradalom után az MSZDP belépett a kormányba. Feladatának — az említettek szellemében — a fejlett polgári társadalom létrehozásának támogatását tekintette. A párt egyes vezetői ugyanakkor hangoztatták, hogy a szocializmus előfeltételei még nem teremtődtek meg. Az MSZDP 1919. február 9-én tartott rendkívüli kongresszusán Weltner Jakab előadói beszédében a következőket mondta: „Nem lehet a kormányhatalmat átvenni azért, mert minden előfeltétele hiányzik ma egy szocialista társadalomnak.”¹³ A Budapesti Munkástanács február 24-i ülésén pedig Böhm Vilmos a gazdasági helyzetről tartott beszédét az alábbi következtetéssel zárta: „Egy ország, amelynek ez a képe, ahol nincs anyag, ahol nincs termelés, csak egyetlen képzeletbeli érték van: a papírpénz, egy ilyen országban kormányozni, egy ilyen országból szocialista államot csinálni szinte képtelenség.”¹⁴

Hiányzott szerintük az új társadalomhoz nélkülözhetetlen, „az ízig-vérig művelt, szervezett, fegyelmezett munkásság” is.¹⁵ Az idézett politikusok tehát tartották magukat ahhoz a korábbi állásponthez, hogy szocializmust csak a legfejlettebb kapitalista államokban lehet csinálni.¹⁶

Elméletileg ez érthető, hiszen Marx és Engels e téren vallott felfogása a marxisták körében sokáig általánosan elfogadott volt. A tétel lenini módosítása már elméleti megfogalmazása idején megosztotta a marxisták táborát. Nem sokkal később a munkásmozgalom kettészakadása is megtörtént, és az elméleti viták a korábbinál

¹² Kunfi Zsigmond: Marx és a marxizmus. Népszava kiadás, Budapest, 1945, 39. (Az 1918-as eredeti kiadás címe: Egy nagy élet tanulságai: Marx.)

¹³ MMTVD 5. köt. Szikra, 1956, 543.

¹⁴ Uo. 607.

¹⁵ Itt az írás, olvassátok! Népszava, 1919. január 5.

¹⁶ Ennek ellenére a pártvezetőség álláspontja a húszas évek elején sem változott. Ezt jól tükrözi Peidl Gyulának, az 1922. évi Nemzetgyűlésben elmondott beszéde is. „A magyarországi szociáldemokrata párt minden tagja tisztában volt azzal a múltban és tisztában van ma is, hogy ez a program [az 1903-as pártprogramról van szó — S. K.—Sz. E.] a maga teljes egészében nem valósítható meg máról holnapra, nem valósítható meg erőszakkal, nem valósítható meg általában a kulturális és gazdasági nívó lényeges emelése nélkül, és nem valósítható meg különösen Magyarországon a fejlődőtebb és haladottabb nyugati államok megelőzésével, mert itt kulturailag és gazdaságilag hátramaradottabb viszonyok között élünk.

Éppen ezért legközelebbi feladatunknak azt tekintjük, hogy a szükséges előfeltételek megteremtésével hozzáidomuljunk, hozzáisimuljunk a haladottabb, fejlődőtebb nyugati államokhoz.” Az 1922. június 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója. Athenaeum, 1923, I. köt. 97.

jóval nagyobb mértékben gyakorlati politikai jelentőségűvé váltak. Az októberi forradalom után a szocializmus előfeltételeiről szóló marxi nézetek hirdetői a ténylegesen végbemenő forradalmi átalakulás ellenzői lettek. A leninisták a marxizmus továbbfejlesztését, az „ortodox marxisták” a marxizmus feladását látták a szocializmus egy országban való győzelmének lehetőségét hangoztató lenini tételben, majd az ehhez kapcsolódó gyakorlatban. A magyar szociáldemokraták nagyobb része nem csatlakozott a lenini felfogáshoz.

A forradalmakat követően a szocializmus előfeltételei szintén gyakori témái a szociáldemokrata irodalomnak. Ennek fontos történelmi okai voltak. Egyrészt végbement a proletariátus első sikeres forradalma Oroszországban, amely az idő előrehaladásával egyre nyilvánvalóbbá tette, hogy a hatalmat nemcsak megszerezni, hanem megtartani is képes. Másrészt lezajlott a magyar proletariátus rendkívül jelentős kísérlete a kapitalizmus megdöntésére, az új társadalom építésének megkezdésére. Mindezt pedig nem lehetett figyelmen kívül hagyni.

A szocializmus előfeltételeinek kérdése, elméleti jellegének megőrzése mellett — a történelmi esemény nyomán — nagyon is gyakorlativá vált. Most már nem lehetett általános marxista alaptételek hangoztatásánál megmaradni. A konkrétabb elemzés pedig kimondva-kimondatlanul állásfoglalást jelentett Szovjet-Oroszország ügyében.

A klasszikus elméleti tétel konkretizálásával a napi sajtóban találkozhatunk. A termelők fejlettségét vizsgálva arra a következtetésre jutnak e cikkek szerzői, hogy a termelési viszonyok túlhaladtakká váltak, a szocializmus anyagi előfeltételei tehát már létrejöttek. Ez a gondolat jelentkezett 1934-ben, egy május 1-jei köszöntőhöz illő, emelkedettebb stílusú Népszava-vezércikkben: „A kapitalizmus túlnőtt tulajdon keretein, a technika szédületes haladása, a tőkének eddig még soha nem tapasztalt mértékben való felhalmozása mellett a dolgozó tömegek a legszörnyűbb nyomorúság terhe alatt roskadoznak, és a mai világrendetlenségből az egyetlen kivezető út a szocializmus.”¹⁷ A második világháború kitörése előtt néhány héttel a Népszava megemlékezett a nagy francia forradalom 150. évfordulójáról. Ebben a kapitalizmus alapvető ellentmondásának rendkívüli kiéleződését, a termelők és a termelési viszonyok elszakadását hangoztatják. Az ilyen módon kialakult válság megoldását a társadalmi tulajdonon alapuló szocialista társadalom kialakulása hozhatja csak magával.¹⁸ A későbbi években azután több más írásban is olvashatjuk ezt a gondolatot.¹⁹

Az ellenkező felfogásra is van példa. Többen továbbra is úgy vélekedtek, hogy *a kapitalizmus még nem érett meg arra, hogy átadja helyét a szocializmusnak*. Ezt a nézetet egyesek általánosságban, mások Szovjet-Oroszországra konkretizálva fejtették ki. Nézzük először az előbbieket! Érvelésük szerint a kapitalizmusnak addig van létjogosultsága, amíg szabad verseny van. Ha az ebből kinövő monopóliumok megszüntetik a szabad versenyt, akkor ez azt jelenti, hogy a kapitalizmus betöltötte történelmi hivatását, fölöslegessé vált. Ekkor a kapitalizmust

¹⁷ Májusi Kiáltvány Magyarország dolgozó népéhez! Népszava, 1934. április 22.

¹⁸ Szabadság! Egyenlőség! Testvériség! Népszava, 1939. július 16.

¹⁹ Mi lesz holnap? Népszava, 1940. január 3.; Szakasits, i. m.

meg kell dönteni, s át lehet, de egyben át is kell térni az új társadalmi rendre. Ha tehát a szabad versenyt a kapitalizmusban keletkező monopóliumok szüntetik meg, akkor ez a kapitalizmus végét jelenti. Ha azonban — állítják e nézetek képviselői — a szabad versenyt a feudalizmusból származó monopóliumok szüntetik meg vagy korlátozzák, akkor más a helyzet.²⁰ Szerintük koruk kapitalizmusa — nagyrészt a feudális monopóliumok, részben pedig a diktatórikus államrendszerkedések következtében — elkanyarodott a versenykapitalizmustól, ezért a kapitalizmus fejlődésének nem utolsó szakaszát jelenti. Ezt még követnie kell a szabad verseny ismételt fellángolásának, tehát az említett gátló tényezők megszüntetésének. Ennek a szabad versenynek a talaján azután létrejönnek majd a kapitalizmusból származó, tehát ténylegesen tőkés monopóliumok, és ezután már készen állnak a szocializmusra való áttérés feltételei. A hivatkozott szerzők működésének idején, tehát a húszas, harmincas években, amikor valójában már a monopolkapitalizmus korszakáról beszélhetünk, a szocializmus előfeltételei szerintük távolról sem alakultak ki. Ezért a feladat a versenykapitalizmusra való visszakanyarodás elősegítése, serkentése.²¹

Szintén általánosságban tagadja a szocializmus objektív feltételeinek létrejöttét az emigrációban élő *Garbai Sándor*. „A társadalom belső szerkezetében csak akkor következik be a gazdasági rendszer megváltoztatására alkalmas feszültség, ha a népsűrűség révén mutatkozó szükségleteket csak új gazdasági rendszerbe állított termelő és elosztó szervek segítségével lehet kielégíteni.”²² Garbai szerint a népsűrűség növekedésével együtt nő a társadalomban a tulajdonnal nem rendelkezők száma és aránya. A tulajdon hiánya az emberekből a tulajdon követelését váltja ki. A tulajdonnal nem rendelkezők számának és arányának növekedése tehát egyre fokozza és mind általánosabbá teszi a köztulajdon megteremtése, vagyis az új társadalmi rend kialakítása iránti igényt. „Az európai államokban vívott szocialista osztályharc ott a leghevesebb, ahol a népsűrűség a legnagyobb, ahol a birtoktalan proletárság száma a legmagasabb: Belgiumban, Angliában, Németországban.”²³ Annak, hogy Amerikában a szocialista osztályharc igen alacsony színvonalú, Garbai szerint az az oka, hogy itt a népsűrűség csupán 5 fő/km², míg Európában, ahol az osztályharc erőteljes, a népsűrűség 56 fő/km².

Nem kívánunk annak bizonyításával foglalkozni, hogy a tulajdonkoncentráció kétségtelenül tapasztalható előrehaladásában a népsűrűség emelkedése egyáltalán nem játszik főszerepet, hiszen ez közismert. Arra azonban rá kell mutatni, hogy Garbai adatai inkább tételének ellenkezőjét bizonyítják. Az általa közölt adatokból

²⁰ Az ilyen monopóliumok közé sorolják a földmagántulajdon monopóliumát, a vámot, a szesz- és egyéb monopóliumokat, forgalmi és a fogyasztási adókat stb. Egyesek szerint még a húszas, harmincas évek monopolista szervezetei a kartellek is inkább a feudális monopóliumok következményei, mint kapitalista képződmények. E tévedés alapja az, hogy még ebben az időszakban is gyakran azonosították az egyedárusítási monopoljogot a tőkés monopolszervezetekkel; nem vették észre a lényegesen eltérő gazdasági alapot.

²¹ Lásd ezzel kapcsolatban többek között Bálint László: A kollektívizmus gazdaságpolitikai előfeltételei. Szocializmus, 1929, 1. sz. 65.; Góra Lajos [Faragó László], i. m. 470.

²² Garbai, Új utakon a hataloméért. 98.

²³ Uo.

kitűnik, hogy a népsűrűség Belgiumban 265 fő, Angliában 187 fő és Németországban 135 fő. Nem kell ezen országok munkásmozgalmának részletes elemzéséhez folyamodni ahhoz, hogy kijelenthessük, az osztályharc a tárgyalt korszakban éppen a felsoroltak között legkisebb népsűrűségű országban, Németországban volt a legélesebb. Ugyanakkor tény, hogy például Belgiumban a németországit akár csak megközelítő heveességű osztályharcról beszélni semmiképpen sem lehet. Úgy gondoljuk azonban, hogy ennek a meglehetősen naiv elképzelésnek a kifejtésében a szerzőt nem annyira a tőkekoncentráció új oldaláról való megközelítése serkentette, hanem inkább az, hogy a szocialista építés megkezdésének rendkívül távoli időpontjára vonatkozó véleményét eladhatta. Anélkül, hogy ezt a véleményét megindokolná, kijelenti, hogy számításai szerint — ezeket nem közli — a 200-as népsűrűség elég magas a szocializmus megvalósításához, és ez esetben „lekövetkeztethetjük: a szocialista osztályharc milyen tempóban szorítja ki Európából a tőkés termelő rendszert”.²⁴ Mivel Garbai szerint a népesség kb. 70 évenként megkétszereződik, a szocialista Európa létrejötte kb. 150 év múlva következik be.

Az egész légből kapott számítással nem vitatkozhatunk. Azt sem tudjuk megmondani, hogy hány év múlva következik be valójában a szocialista Európa megteremtése. De azt mindenképpen megállapíthatjuk, hogy Garbai végkövetkeztetése azt a gondolatot sugallja: ha a szocialista Európa létrejötte ilyen sokáig várható csak, és ráadásul a népsűrűség növekedésétől függ elsősorban, akkor a szocializmus megvalósításáért harcolni értelmetlenség, és figyelmünket más, közelebbi feladatok megoldására kell összpontosítanunk. Garbai nézetei tehát akarva-akaratlanul a reformista gyakorlat igazolását szolgálták.

A húszas évek elején több olyan szociáldemokrata szerző akadt, aki nem általában, hanem konkrétan, *Szovjet-Oroszországgal kapcsolatban* tagadta azt, hogy a szocializmus építésének feltételei már létrejöttek. „A bolsevizmus legsúlyosabb tévedése tehát abban van, hogy a társadalmi és gazdasági fejlődés jelen állását figyelmen kívül hagyja oly célkitűzések kedvéért, amelyek a megvalósulásra még a haladottabb országokban sem értek meg.”²⁵ „Az orosz bolsevizmus ellenálló ereje felőrli a feudalizmus erőtartalmait és előkészíti a burzsoázia uralmát. Ez nem szocialista cél, de minden esetre legközelebbi célja az orosz forradalomnak.”²⁶ *Szerdahelyi Sándor* e nézetei a nyugat-európai szociáldemokrata mozgalomban sokak által hangoztatott álláspontot tükrözik. Kautsky és ebben az időszakban még Otto Bauer is hasonlóképpen vélekedett az orosz forradalomról. De álláspontja a magyar pártvezetés 1919 előtti irányvonalához is kapcsolódik, amely szerint — mint arról már korábban szóltunk — Magyarországon a szocializmus csak akkor lehet aktuális feladat, ha a polgári átalakulás befejeződött.

Szerdahelyi a Magyar Tanácsköztársaságról írja, de Szovjet-Oroszországra is vonatkoztatja mondanivalójának lényegét: „A proletárdiktatúra új jogrendet teremtett, amely nem felelt meg a termelőerők tényleges viszonyainak, vissza kellett térni a

²⁴ Uo. 99.

²⁵ Szerdahelyi Sándor: A tőke. Jegyzetek a „Kapital” I. magyar fordításához. Szocializmus, 1922, 8.

sz. 342.

²⁶ Uo. 343.

reális alapokra. Az ellenforradalom realizálta ugyan ezt a történelmi szükségességet, de a mosdóvízzel kiöntötte a gyermeket is, visszaállítván a feudális jogrendet.”²⁷

A termelőerőknek és a termelési viszonyoknak azonban összhangba kell kerülniük, mondotta Szerdahelyi. Ezért a harc hazánkban tovább folyik. „A küzdelem gerince az, ami egyrészt a kialakult hatalmas ipari-kereskedelmi és finánckapitalizmus mint az új termelési viszonyok fő igénylője, másrészt a feudális nagy- és középbirtok . . . tehát a profit és a földjáradék között kibontakozott a fő uralomért.”²⁸ Végül a csattanó: „A munkásosztály érdekei a »polgári« jogrend körül párhuzamosak a kapitalizmuséval, elsősorban az ipari kapitalizmuséval.”²⁹

Szerdahelyi és a vele azonos nézetet vallók úgy látták, hogy a munkásosztály önálló törekvéseinek érvényesítésére és a szocialista átalakulásért való harcra majd csak a kapitalizmus teljes kifejlődése után kerülhet sor. Hivatkoztak ezzel kapcsolatban arra, hogy Magyarországon a polgári forradalom 1848-ban nem győzedelmeskedett, s ennek következtében a polgári forradalmi feladatok még megoldásra várnak. Nem látták azt, hogy a monopolkapitalizmus korában a polgári forradalom követeléseinek megvalósítása és a szocialista forradalom között nincsen ellentmondás, hogy kedvező körülmények esetén a polgári forradalom szocialista forradalommá nőhet át.

3. A szocializmusba való átmenet

A szocializmusba való átmenet kérdései a párt történetének első három évtizedében még egyáltalán nem foglalkoztatták a párt teoretikusait. A monopolkapitalizmus gyors gazdasági fejlődéssel járt. Ez a rendszer stabilitásának érzetét keltette, és sokaknak azt a következtetést sugallta, hogy a szocialista forradalom nagyon távol van, megvalósulásának problémáival korai még foglalkozni. Így ez az időszak a címben jelölt témához szinte semmi anyagot sem szolgáltatott.

1918-ban azonban a polgári demokratikus forradalom győzelme után napi szükségletté vált az átmeneti időszakra vonatkozó elképzelések kidolgozása. Mégsem történt meg, a párt nem készített elméletileg megalapozott gyakorlati feladattervet. Nem készített, mert nem is készíthetett: a forradalom menetében nem az elmélet, hanem a gyakorlat diktál. De nem készített azért sem, mert nem akart ilyen programot készíteni: a párt vezetőknek egy része úgy vélte, nem érkezett el az idő a szocializmus megvalósítására. Egyes állásfoglalásaikból az tűnik ki, hogy szerintük a szocializmus feltételeinek kialakítása csakis a szociáldemokraták hatalomátvétele után, egész Európában egy időben valósulhat meg. Másrészt többször hangoztatták a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet fokozatosságát, a bolsevikok „türelmetlenségével” szemben. A szociáldemokrácia — írja például a Népszava egyik 1918. decemberi száma — „arra akarja felhasználni a proletárság politikai uralmát, hogy a burzsoáziát fokról fokra fossa meg összes tőkétől, —

²⁷ Uo. 339.

²⁸ Uo. 340.

²⁹ Uo. 341.

a bolsevikiek pedig eltérve a marxizmustól, egyetlen csapással, tisztán az erőszak eszközeivel akarják végrehajtani a nagy kisajátítást.”³⁰

A fokozatos átmenet egyesek szerint már el is kezdődött, amelyet a köztársasági kormány néhány intézkedése igazol. „Amint a felhők határait nehezen lehet megállapítani. . . éppen olyan nehezen vonható meg a kapitalista és a szocialista társadalom határa. Az a társadalom, amelyik komolyan foglalkozik a nagyüzemek szocializálásának gondolatával, amelyik nem tűr sanyargó munkanélkülit, amelyik zászlajára írta a nyolcórás munkanap követelését, amelynek adópolitikája és földreformja a magántulajdon jelentékeny részének köztulajdonba való átmenetét jelenti, az a társadalom a szocialista rendbe átmenő kapitalizmus képét mutatja.”³¹

Ugyanakkor Garami, aki a kormányban képviselte a szociáldemokraták gazdasági koncepcióját, még az államkapitalista fejlődéstől is idegenkedett. Ellenezte az államosítások elkezdését, fellépett a munkás-önigazgatás ellen, és szorgalmazta a háború alatt létrehozott nyersanyagelosztó központok feloszlatását.

A pártvezetés egy másik csoportja viszont egyre határozottabban követelte az államosítások megkezdését és az állam hathatós gazdasági beavatkozását a gazdasági válság leküzdése, a munkásosztály helyzetének javítása és nem utolsósorban a szocialista átalakulás előkészítése érdekében. Bár az államosításokat támogató fellépésben néhányan a munkás-önigazgatás spontán mozgalma elleni elméleti és gyakorlati eszközt látták, mégis lényegesen határozottabban fogalmazták meg az átmenet egyes kérdéseit, mint azok, akik mindenfajta szocializmusra utaló intézkedést elhamarkodottnak tartottak. A radikálisabb beavatkozást követelők véleményéből egy államkapitalista modell körvonalazódik, ahol az állam a termelés és a forgalom szabályozásával, illetve bizonyos kulcsfontosságú ágazatok államosításával teremthetné meg a szocializmus feltételeit. Seidner Mihály például a nagybankok államosításában és az árszabályozásban látja a legelső megteendő lépést a szocialista termelés felé.³²

Jól elkülöníthető a párton belül egy harmadik csoport is, amelyik a teljes államosítás mellé teszi le a voksot. Nézeteik sok rokonságot mutatnak a kommunistákéival. Varga Jenőnek a Budapesti Munkástanács február 25-i ülése elé terjesztett javaslata gyakorlatilag egy kész program az átmeneti korszakra vonatkozóan (a földreformtörvény ekkor már megszületett), különösen ha figyelembe vesszük, hogy Vargának az egyes részletkérdésekkel kapcsolatban megjelent korábbi és későbbi hírlapi cikkei egységes és kidolgozott feladattervet adtak. Az 1945-ös felszabadulás utáni első években sem kellett volna sok kiegészítést írni egy ilyen programtervezethez. Ezért álljon itt most minden kommentár nélkül Varga Jenő javaslata!

„A munkástanács a termelés megújítását csak a kollektív termelés felé való haladással látja lehetőnek. Ezért követeli:

1. A vagyonaadó sürgős kivetését, a földérték és vagyonkataszter fölvételének azonnali megkezdését. Addig is, amíg a vagyonaadó végleges kivetése lehetséges

³⁰ A szocialisták és a polgári társadalom. Népszava, 1918. december 22.

³¹ Munka és szocializmus. Népszava, 1918. december 8.

³² Seidner Mihály: A szocialista termelés felé. Szocializmus, 1918, 11—12. sz.

válik, köteleztessék a meg nem szállott területen mindenki, aki 1917-ben vagyonadót fizetett, az akkor megállapított vagyonalap után egy progresszív vagyonadóelőleg beszolgáltatására.

2. Egy néptörvény sürgős megalkotását, amely az örökséget erős progresszív megadóztatás alá vonja, minden olyan örökséget, amely egy bizonyos minimumot fölülmúl.

3. Küldessék ki egy szakértőkből álló szocializáló bizottság, amely záros határidőn belül konkrét javaslatokat terjeszt a kormány elé a bányák, a nagyipar és közlekedés erre alkalmas ágainak szocializálásáról. A bizottságnak joga legyen minden állami hatóságot igénybe venni, bárkit vallomásra kötelezni, bármely vállalat könyveibe betekinteni.

4. Egy állami nagybank felállítását, amely az összes állami jövedelmeket és vagyonokat kezeli, az állam összes hitelműveleteit lebonyolítja, a szocializálást, üzemeket és az állami közmunkákat finanszírozza stb.

5. Mindenféle közmunka lehetőleg a magántőke és a vállalkozás kizárásával az állam által közvetlenül saját számlájára végeztessek, az illetékes szakszervezetek útján.

6. Egy központi anyagnyilvántartó és anyagelosztó hivatal felállítását, amely a demokratikusan átszervezendő központok útján az ország termelőeszközei és nyersanyagai fölött egységesen rendelkeznek . . .”³³

A *forradalmak bukása után*, azok tapasztalatainak levonása nyomán némileg fokozódott az átmeneti korszak problémái iránti érdeklődés. A téma aktualitását és fontosságát növelték egyéb körülmények is. Egyrészt élt és erősödött az első sikeres proletárforradalom eredménye, a Szovjetunió. Másrészt világszerte és itthon is időről időre kiéleződtek a kapitalizmus ellentmondásai.

A szociáldemokrata szerzők megegyeztek abban, hogy a szocializmus megvalósításához átmeneti időszakra van szükség. „Tévedés volna azt hinni, hogy a szociáldemokrata párt uralomra kerülve, egycsapásra megteremthetné a szocialista társadalom rendjét.³⁴ Az átmeneti időszakot azonban sajátos módon értelmezték. Felfogásuk szerint az átmenet a kapitalizmus keretei között megy végbe. Úgy vélik, hogy a szocializmus elemeinek lassú mennyiségi felhalmozódása a kapitalizmuson belül vezet az új társadalom létrejöttéhez. Az átmeneti időszakon tehát nem a tőkés rend megdöntése és a szocialista társadalom teljes felépítése közötti korszakot értették, hanem a társadalmi fejlődésnek azt a szakaszát, amely a szocializmus első elemeinek megjelenésétől a kapitalizmus teljes megdöntéséig és ezzel egyúttal a szocializmus teljes megvalósulásáig tart.

A szocializmusba való átmenettel foglalkozó nézetek nem egységesek. A kevésbé elterjedt, de azért nem elhanyagolható felfogás szerint a *szocializmusba való átmenet* a tárgyalt időszakban *már megkezdődött*. Ilyen elképzeléssel főleg a Hitler előretörését, majd hatalomra jutását megelőző időszakban találkozhatunk. Eszerint a szocializmus megvalósításáért folyó harcot a társadalom minden intézményébe behatoló szocialista

³³ A munkástanács ülése. Népszava, 1919. február 25.

³⁴ ifj. dr. Szász Béla: A szocializmus útja és feladatai a mai helyzetben. Szocializmus, 1924. 9. 352.

gondolattal kell megvívni. A modern demokrácia, a parlamentarizmus, a közlekedési eszközök rohamos fejlődése, a telefon és a távíró, a sajtó nagyarányú elterjedése egyengették az evolúció, a szocializmus fokozatos térhódításának útját. E korszak nézeteit fejezi ki kissé megkésve *Propper Sándor* 1933-ban megjelent könyvében: „Az államosított és községestett közlekedés, víz- és áramszolgáltatás, egyéb nagy közüzemek, a posta, a telefon, a nagy kórházak és szanatóriumok, az államosított és községestett közegészségügy és közoktatás, az állam behatolása és beavatkozása a gazdasági élet egész területére, az állami protekcionizmus terjedése, de a trösztök, kartellek, az üzemek racionalizálása is — bizony, ez az *átalakulási folyamat kezdete*. Az élet munkája, a történelem logikájának érvényesülése, a fejlődés feltartóztathatatlan produktuma, még nem szocializmus ugyan, de a *termelőeszközök társadalmosításának kezdeti korszaka*.”³⁵ E felfogás forrásai a német és angol szociáldemokrácia nézeteiben találhatóak. Tarnow német szociáldemokrata vezető mondta: „Meg kell érteni a munkásosztálynak, hogy ezekben a dolgokban (mint a munkanélküli segély, társadalombiztosítás stb.) egy darab megvalósított szocializmus rejlik, és hogy a gazdaság társadalmi működésének kiszélesítése éppen a szocializmushoz való fejlődést jelenti.”³⁶

Még élesebben fogalmazott egy angol szocialista a Szocializmusban közölt cikkében: „Tény az, hogy a tőkés rendszer már nem is létezik. A javak szocializálása már annyira előrehaladt a legutolsó nemzedék alatt, hogy nem ésszerűtlen a mai társadalom gazdaságát úgy körülírni, mint ahogy az egy tőkés-szocialista, vagy tőkés-kollektivistista rendszer. Már a világháború előtt is úgy becsülték fel a brit tőke összességét, hogy annak egynegyede köztulajdon.”³⁷

A szocializmushoz vezető útnak ezt a felfogását már a reformista gondolkodás első jelentős képviselőjének, *Bernsteinnek* a nézetei között megtalálhatjuk. Bernstein a múlt század utolsó évtizedeinek Anglijából indult ki. Angliában szerinte ez idő tájt a szocializmus csíráinak megjelenése és erősödése volt megfigyelhető. A szocializmus csíráit jelentik a szövetkezetek, főleg a fogyasztási szövetkezetek, a népiskolák rendszere, a társadalombiztosítás, az angol demokrácia, az általános választójog és az állami üzemek. A szocializmus megerősödése és kifejlődése Bernstein szerint e csírák erősítése és fejlesztése útján megy végbe. Különösen nagy szerepet tulajdonított a fogyasztási szövetkezeteknek. Ezeknek erősödése a tőkés vállalatokkal szembeni térhódításukat s a gazdaság fokozatos szocialistává alakulását eredményezi.

E reformista felfogást nagyon szemléletesen bírálta többek között Rosa Luxemburg, aki azt írta: „Fourier ötlete, aki a falanszter-rendszer segítségével a Föld minden tengervízét limonádévá akarta változtatni, nagyon fantasztikus volt. De Bernstein ötlete, aki a kapitalizmus keserű tengerét úgy akarja a szocializmus édes tengerévé változtatni, hogy poharanként öntögeti bele a szociálreformista limonádét, csak ízetlenebb, de egy hajszállal sem kevésbé fantasztikus.”³⁸ A szociáldemokraták

³⁵Propper, Új ipari forradalom. 148—149.

³⁶A leipzig-i pártnap jegyzőkönyve. 51. Idézi: Újvári, A szociáldemokrácia válságelmélete. 151.

³⁷R. Smith: A trösztök és kartellek országos és nemzetközi szabályozása. Szocializmus, 1930, 8. sz. 230.

³⁸Idézi Molnár Erik: Bernstein című cikkében. Társadalmi Szemle, 1933, 1. sz. 14.

egy-egy képviselő már a húszas évek vége felé szintén közelednek ehhez a felismeréshez. „Csalódásokkal telt optimizmus volna — írta a belga Vandervele —, ha kizárólag csak a reformokra... számítanánk, hogy biztosítsuk a munka uralmának eljövételt.”³⁹

A hitleri veszély megerősödése, majd a *nácik uralomra jutása után* a monopolkapitalizmus és az állami monopolkapitalizmus szocialista irányának hangoztatása erősen háttérbe szorult, sőt, egyre gyakrabban kaptak hangot a magyar párt hivatalos orgánumaiban is olyan nézetek, amelyek e fejlődés szocialista jellegét tagadták. Ez nyilvánvalóan összefügg azzal a megdöbbenéssel, amelyet a németországi események okoztak. A nácizmus győzelme bebizonyította, hogy a reformista gyakorlat nem a szocializmus elemeinek erősödését segíti elő, hanem kedvezőtlen esetben tragikus következményekre vezethet. A német tragédia hatásának tulajdonítható, hogy Mónus Illés is kételyeket hangoztatott a reformista szellem hasznosságát illetően. „A háború előtti és főként a forradalmak győzelmével megerősödött reformista szellem megbénította a munkásosztályt. Közép-Európában a fasizmus győzelme megrendítette a munkásosztály hitét a reformizmusban, ugyanakkor más országok szocialista pártjai éppen e reformizmussal mutatnak fel sikereket és tartanak megszállva erős hatalmi, gazdasági és politikai pozíciókat.”⁴⁰

Otto Bauer a Szocializmusban megjelent cikkében egyértelműbb nézetet vall. „Csak a reformizmus naiv és idillikus képzeletvilágában él az a hit, hogy a munkásosztály lassanként, lépésről lépésre, magában a kapitalista társadalomban annyi hatalomra tehet szert, hogy magát a kapitalizmust is aláaknázza, hogy a polgári demokráciát apránként szocialista tartalommal telítheti.”⁴¹ Noha Mónus, a reformizmus általános értékelésében kevésbé következetes, mint Bauer, az minden- esetre tény, hogy az állami monopolkapitalizmusnak a szocializmushoz vezető út szempontjából való értékelése terén felfogása pozitív irányba fejlődött, s azokhoz került közel, akik a szocialista átalakulás feltételei között a politikai hatalom megszerzését is fontosnak tartották. „Új gazdaság van kialakulóban, vegyes *gazdálkodás*: állami beavatkozás a magángazdasági rendszer megtartásával. Nem helyes ebben az állami beavatkozásban szocializmust látni, mert nem az. Nem több ez, mint kényszereszközök alkalmazása olyan magángazdasággal szemben, amelynek válsága megingatta az állam és a társadalom rendjét.”⁴² Végül, a nácizmus előretörése nyomán bekövetkezett események hatására a bernsteini eszmékkel való nyílt szakítást deklarálja az 1937. évi pártkongresszusi beszámolójában: „Nem szabad azt hinni, miként ifjú korunkban tanultuk, hogy a szocialista társadalomba belefejlődünk, belenövünk . . . A szocializmus nem önmagától valósul meg, a szocializmust megvalósítjuk.”⁴³

³⁹ E. Vandervele: Igaz-e, hogy a marxizmus csődöt mondott? Szocializmus, 1927, 9. sz. 324.

⁴⁰ Mónus Illés: A szocializmus sorsa — az emberiség sorsa. Szocializmus, 1933, 7—9. sz. 204.

⁴¹ O. Bauer: Előszó Marx „18 Brumaire”-jéhez. Szocializmus, 1936, 11. sz. 529.

⁴² Világgazdasági problémák. Szocializmus, 1937, 2—3. sz. 54. Hasonló nézeteket hangoztat például a Cobden Szövetségben 1934-ben dr. Kovrig Béla egyetemi tanárral folytatott vitában is. Lásd: Három előadás a szocializmus problémáiról.

⁴³ Mónus Illés: A szocializmus világgépe. Szociáldemokrata füzetek 18. Budapest, é. n., 14—15.

A szocializmushoz vezető útról egyértelműen reformista elképzeléseket vallók, a bernsteini elgondolásokat hirdető nézetei — legalábbis az irodalomban — nem örvendtek tehát sem nagy elterjedtségnek, sem pedig nagy népszerűségnek.

A szocializmusba való átmenet kapitalizmuson belüli megkezdődését valló nézetek kapcsán röviden kitérünk a *szövetkezetek körüli vitákra*. Többen nemcsak a jövő társadalmában, hanem már a kapitalizmuson belüli bajok enyhítésében is nagy szerepet szántak a szövetkezeteknek. A *szövetkezeti mozgalommal* kapcsolatosan már a korai munkásmozgalomban is jelentkeztek különböző reformista illúziók.⁴⁴ Ezért *Marx és Engels* kezdettől fogva hangsúlyozták, hogy a szövetkezeti mozgalom — bármilyen hasznos és pozitív eredményeket mutathat fel tőkés viszonyok között — nem játszhat döntő szerepet a társadalom megváltoztatásában. Marx 1864-ben a „Nemzetközi Munkásszövetség Alapító Üzeneté”-ben kifejtette, hogy a szövetkezeteknek mint nagy társadalmi kísérleteknek az értékét ugyan nem szabad lebecsülni, de ezen mozgalmak nem pótolhatják az osztályharcot, a forradalmat; a szövetkezés a kapitalizmusban nem oldhatja meg a munkásosztály problémáit, s szövetkezeti úton nem lehet eljutni a szocializmushoz.⁴⁵

1875-ben Németországban a gothai kongresszuson a szövetkezetekhez tapadó illúziók, a burzsoá kormánnyal szemben táplált remények a munkáspárt politikai programjában jelentkeztek. Marx „A gothai program kritikája”-ban fellépett ezen nézetek ellen, de bírálata nem jelentette a szövetkezetek sommás elutasítását.

Marxhoz hasonlóan Engels és Lenin is a szocializmus győzelmével kapcsolták össze a szövetkezeti intézményt mint sajátos vállalati formát, de fontosnak tartották tőkés viszonyok között is mint a cselekvő, aktív magatartás fejlesztőjét.⁴⁶

A *szövetkezeti szocializmus hívei* azt gondolták, hogy a tőkés társadalom szocialistává alakítható a szövetkezetek révén. Két irányzatuk különböztethető meg. Mindkettő elképzelhetőnek tartotta állami segítség igénybevételét. A különbség közöttük a szövetkezeti formák megítélésében van. Egyesek a termelőszövetkezeteket, mások a fogyasztási szövetkezeteket propagálták.

A szövetkezeti szocialisták „szocializmuson” legáltalánosabban olyan társadalmi-gazdasági rendszert értettek, amelyben a magántulajdon kisebb-nagyobb hányadban, bizonyos területeken megmaradhat, de a nemzetgazdaság alapja a szövetkezeti szektor. Elképzeléseik szerint a nemzetgazdaság szövetkezeti szektora kisebb-nagyobb közösségekre, egymástól gazdaságilag elkülönülő csoportokra tagolódik. A gazdasági élet szerveztségét különböző módszerekkel az állam vagy más szervezetek, illetve ágazati és országos szövetkezeti szövetségek biztosítanák. Szövetkezeten olyan társadalmi-gazdasági közösségeket („termelő és fogyasztó közösségeket”) értettek, amelyek a rochdale-i elvek alapján szerveződnek, illetve működnek.⁴⁷

⁴⁴ Nem egy fejlődő országban, de a fejlett tőkésországokban is illúziók kapcsolódnak még ma is a szövetkezeti mozgalmakhoz, s virágoznak a szövetkezetek társadalmi szerepét helytelenül megítélő, szocialista mezbe öltöztetett reformista ideológiák és polgári elméletek. Lásd Gyenis János: Lenin szövetkezeti elveinek érvényesülése a szocialista szövetkezeti mozgalomban. Közgazdasági Szemle, 1978, 2. sz.

⁴⁵ MEM 16. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1964, 9—10.

⁴⁶ V. I. Lenin: A szövetkezetek kérdése a koppenhágai nemzetközi szocialista kongresszuson. LÖM 19. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1968.

⁴⁷ A világ első fogyasztási szövetkezetét 1844-ben egy angliai kisvárosban, Rochdale-ben alakította meg 28 szövőmunkás és kiskereskedő Beesületes Úttörők Társasága néven. Céljuk az volt, hogy

Magyarországon a szövetkezeti elméletnek többféle válfaja is terjedt, ami szorosan összefüggött a sajátos hazai viszonyokkal, a német agrárszövetkezeti hatásokkal, valamint a feudális maradványokkal terhelt monopolkapitalizmus sajátosságaival. Ezek a gazdasági-társadalmi és történelmi sajátosságok a szövetkezeti mozgalom kibontakozását úgy határozták meg, hogy a kezdeti, alulról induló fejlődéssel járó demokratikus vonások nem tudtak megerősödni, a szövetkezés széles körű szervezése már felülről történt. A szervezők, a földbirtokos arisztokrácia köréből előbb a szövetkezeti központokat hozták létre, azután a központok szervezték a szövetkezeti hálózatot, az alapszövetkezeteket. Ez a sajátos forma a nemzetközi elméletbe is bevonult a „magyar rendszer” néven.⁴⁸

Az uralkodó osztály célja nemcsak a polgári fejlődés segítése, hanem legalább ennyire a kapitalizmus falusi bázisának kialakítása, a szociális feszültség és a haladó agrármozgalom elleni védekezés volt.

A szociáldemokrata párton belül nem lehet egységes álláspontról beszélni a szövetkezetek szerepének megítélésében. Abban mindenki egyetértett, hogy nálunk a szövetkezeteket a „reakcionáriusok felülről csinálták”, a nép becsapására, saját osztályérdekeik védelmére.⁴⁹ A Hangyát és a Keresztény Fogyasztási Szövetkezetek Központját a népcsalás és népbuítás eszközeként tartották.⁵⁰ A sajtóban propagálták a rochdale-i takácsok fogyasztási szövetkezetét és a belga típusú szövetkezeteket.⁵¹ Ehhez hozzájárult, hogy Magyarországon a szövetkezeti mozgalom alapját a fogyasztási szövetkezetek alkották.

Nálunk is érezte hatását a *fogyasztási szövetkezeti szocializmus* áramlata. Illés Artúr nézeteit említhetjük példaképpen. Illés az Általános Fogyasztási Szövetkezet tisztviselőjeként foglalkozott a termelő- és fogyasztási szövetkezetekkel.⁵² Vizsgálta a szövetkezet és a tőkés gazdasági környezet viszonyát. A fogyasztási szövetkezetet minden társadalmi probléma megoldási kulcsának tartotta. „A gazdasági fejlődés egy szükségszerű törvénye az áruközvetítés társas formája, a szervezett fogyasztás”, és ez lesz a megoldás, hisz a fogyasztási szövetkezetek miatt a kiskereskedők proletarizálódnak — írta. „A fogyasztó szövetkezet ugyanaz a forradalmi eszköz, mint a gép, mert egy egész improduktív osztályt változtat proletárrá.”⁵³ Szerinte

szövetkezetük kiskereskedelmi tevékenységével megvédjék tagjaikat a tőkés kereskedők kizsákmányolásától. Az alapítók egy része Owen híve volt, tehát bennük is éltek olyan illúziók, hogy a kereskedelmi tevékenység útján akumulált tőkéből majd mezőgazdasági és ipari termelőtelepeket is alapítanak, s ha mindenki követi példájukat, a társadalom végül is a szocializmusban köt ki. Képződött nyereségükből (piaci áron adtak el a tagoknak) felhalmoztak, másrészt a vásárlások arányában szét is osztottak a tagoknak.

⁴⁸ Az első szövetkezetnek az 1886-ban Károlyi Sándor gróf kezdeményezésére megalakult Pest Megyei Hitelszövetkezetet tekinthetjük. Az első fogyasztási szövetkezet pedig az ugyancsak Károlyi kezdeményezésére 1898-ban megalakított Hangya szövetkezet volt. Lásd Gyimesi Sándor: *A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak*. Akadémia Kiadó, 1965.

⁴⁹ Ipolyi Tamás [Kunfi Zsigmond]: *Milliók méhlyéből*. Szocializmus, 1908—1909, 4. sz. 20.

⁵⁰ Illés Arthur: *Forradalmi eszköz-e a szövetkezeti mozgalom?* Szocializmus, 1906—1907, 22. sz.

⁵¹ Följegyzések. Szocializmus, 1906—1907, 3. sz.

⁵² Illés Arthur: *Fogyasztó- és termelőszövetkezetek*. Szocializmus, 1906—1907, 5. sz.

⁵³ Illés, *Forradalmi eszköz-e a szövetkezeti mozgalom?* 728.

nem a termelésnek kell meghatároznia a fogyasztást, hanem fordítva. Ennek a szervezett fogyasztásnak a révén az érték többletnek mind nagyobb része a fogyasztó munkások tulajdonává válik, így idővel a szövetkezet képes lesz maga termelni az általa közvetített összes javakat. A jövő útja szerinte a belga típusú szövetkezeti társadalom.

Illés nézetei Bernstein hatását mutatják. A termelőszövetkezet elvetése és a fogyasztási szövetkezetnek a kapitalizmust fokozatosan felszámoló eszközként való feltüntetése Bernsteintől ered. Nézetének két fő hiányossága röviden a következő: egyrészt olyan módszertani hibán alapul, amely a fogyasztásból kiindulva lehetségesnek tartja a termelési viszonyok megváltoztatását, és így a termelést alárendeli a fogyasztásnak és a cserének. Másrészt azt a revizionista felfogást tükrözi, amelyik a társadalom fokozatos átalakításával, forradalom nélkül tartja megvalósíthatónak a szocializmust. Ugyanakkor a szövetkezeteket az uralkodó termelési viszonyoktól teljesen függetleneknek tekinti. E felfogás helytelenségére a marxisták immár több mint 100 esztendeje újra és újra rámutatnak.

A *termelőszövetkezeti szocializmus* áramlata sem maradt hatástalan az MSZDP-ben. Az 1911—1912-es években folytatott vitában fellépő Csizmadia Sándor, akinek vezető szerepe volt a szociáldemokrata földmunkásmozgalomban, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek mellett foglalt állást. Úgy vélte, hogy a „mezőgazdasági termelőszövetkezetek nagy, a társadalmi rendszert átalakító munkára képesek. Meglehet, hogy az ipari fejlődés törvényeitől eltérő mezőgazdasági fejlődés törvényeihez hozzáigazítható szervezkedési formát éppen a termelőszövetkezetekben kell keresni.”⁵⁴ Ezek a szövetkezetek szerinte állami segítséggel a szocializmus megvalósításának eszközei lehetnek. Teljesen figyelmen kívül hagyja Marx jogos kritikáját, és átveszi Lassalle hibás eszméjét.

Jóval árnyaltabb és több figyelmet is érdemel Ágoston Péternek a szövetkezetekkel kapcsolatos felfogása. Ez összhangban áll az üzembkérdésben vallott nézeteivel. Mint már említettük, Ágoston a nagyüzem fölényét úgy ismeri el, hogy közben a még sokáig fennmaradó kisbirtokokkal való foglalkozás fontosságát hangoztatja. Az a véleménye, hogy az MSZDP-nek agrárprogramra van szüksége, amelyben megszabják a teendőket nemcsak az agrárproletariátust, hanem a kisparasztot illetően is. Ezért részletesen szolt a szövetkezetekről is.

Ágoston Péter rámutat arra, hogy az agrárprogram szempontjából a mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel kell foglalkozni, s csak ezzel összefüggésben lehet vizsgálni a fogyasztási, hitel- és értékesítő szövetkezeteket. Ágoston szerint az egyszerű szövetkezetek — a kisárutermelők egyszerű társulásai — a társadalmasítás nagyon alacsony fokán állnak, s ezek csak átmeneti formát képezhetnek a kisárutermelő paraszti magángazdálkodás és a nagyüzemi szocialista gazdálkodás között. Helyesen látja azt is, hogy a szövetkezeti mozgalom nem jelentheti a mezőgazdasági termelés társadalmasítását tőkés keretek között, és hogy a társadalmi környezet határozza meg, mennyire válnak a haladás eszközeivé.

⁵⁴ Csizmadia Sándor: Az agrárprogram. Szocializmus, 1911—1912, 1. sz. 17.

A szövetkezetek szervezését ugyanakkor fontosnak tartja már tőkés viszonyok között is, mert elősegíti a földművelés iparosodását, a kistermelőt bekapcsolja a kapitalista termelési rendbe. Az „úri befolyás” ellenére is fontos, hogy „a földművest a saját intézménye tanítsa meg a koncentráció és kapitalizmus térfoglalására”. Rámutat, hogy „az ipar és mezőgazdaság, város és falu kölcsönhatását és egymásra utaltságát a szövetkezetek nagyobb szabású összekötetése” is bizonyítja. Emellett „a szövetkezetek arra való, hogy a kapitalista kisüzem előnyeit biztosítsák azoknak, akik magukban legfőljebb törpeüzemet folytatnak”.⁵⁵

Ágoston felveti a szövetkezetek állami támogatásának kérdését. Nem fogadja el Csizmadia „államsegélyes szövetkezeti szocializmusát”, annak utópisztikus volta miatt. Ugyanakkor azonban — a kisparasztsággal kapcsolatos álláspontjából következően — szükségesnek tartja, hogy a párt fellépjen a kistermelők támogatása mellett.

Ágoston elemzi a termelő- és fogyasztási szövetkezetek viszonyát. Rámutat, hogy a városi fogyasztási szövetkezetek vizsgálata a mezőgazdasági termelőszövetkezetek nélkül értelmetlen. A mezőgazdasági szövetkezetek és a városi munkás fogyasztási szövetkezetek kapcsolatát hasznosnak tartja a mozgalom szempontjából is. A szövetkezetektől e téren elsősorban azt várta, hogy megakadályozzák a városi és falusi munkásság ellentétét, segítve a falusi tömegek szervezését. A termelőszövetkezeteknek pedig biztos fogyasztói kört biztosíthasson a városi munkás fogyasztási szövetkezetek hálózata. Ezzel a fogyasztási szövetkezetek egyoldalú hívei ellen is fellépett, s aláhúzza azt a tételt, hogy a fogyasztási szövetkezetekkel összekötött termelőszövetkezetek tőkés viszonyok között is pozitívak lehetnek. Ágoston tehát nagyra értékeli a szövetkezeti mozgalmat, de azt is látja, hogy mint „termelési forma, nem átmenet a kapitalisztikus termelési módról a szocialistára”.⁵⁶

A szövetkezeti gazdálkodásnak is nagy jelentőséget tulajdonít, mert „elvezethet oda, hogy a mezőgazdasági munkások valóságos termelőszövetkezeteket létesítenek, és közösen, egységes terv szerint művelik meg a földet. Nem darabolják föl, hanem összesítik a földet.”⁵⁷ Ezt egyelőre ideális célnak tartja, amelyre még nincs is gyakorlati példa. Felhívja a figyelmet arra, hogy a hazai földbérlet szövetkezetek nem azonosak a termelőszövetkezettel. Lefrja, hogy ezek a (többnyire kisbirtokosokból álló) szövetkezetek egy nagyobb földterületet vesznek bérbe. A bérösszegre a szövetkezet vállal közvetlen felelősséget. A haszonbért a tag a szövetkezeteknek, ez pedig a tulajdonosnak fizeti. Minden tag maga műveli a földjét. A gazdálkodást tekintve ezek nem termelőszövetkezetek, inkább a hitelszövetkezetekkel állnak rokonságban. A szövetkezetnek nagy a felelőssége, ezért föld nélküli tagot ritkán vesznek fel.

Ágoston a termelőszövetkezetek szervezését szorgalmazná, elfogad azonban más formát is. „A földmunkásoknak olyan szövetkezetekben való szervezése, melyek egy-egy munkára vállalkoznak saját gépükkel, szerszámukkal és saját munkaerejükkel, helyes és célravezető”, de ezek legyenek függetlenek a közigazgatási hatóságoktól.

⁵⁵ Ágoston, Az agrárprogram. 195.

⁵⁶ Ágoston Péter: Milyen álláspontot foglaljunk el a mezőgazdasági szövetkezetekkel szemben? Szocializmus, 1911—1912, 2. sz. 55.

⁵⁷ Uo. 57.

Véleménye szerint, ha a párt a földművelés elősegítését célzó követelést akar az agrárprogramba felvenni úgy, hogy az ne a nagybirtokot szolgálja, a szövetkezeti mozgalmat kell szervezni, amihez az alaptőke, a kistulajdonosok földje adott is.⁵⁸

Jól látja, hogy a kisbirtokosok és bérlők szövetkezeteinek szervezése előtt a párt kénytelen lesz az egyéni kisbirtokot is támogatni. Ezt a tulajdonformát nem tartja örökre fenntartandónak, de nem is félti tőle a szocializmust, mert „akik félnek a kisbirtokostól, a történelmi materializmust nem ismerik. Mert az a tapasztalat, hogy a nép föld után vágyik, egyéni tulajdont akar, helyes ugyan, de ez tulajdonképpen annyit jelent, a nép biztos megélhetést akar. Ha a földművesnek nemcsak a föld, hanem a termelési szervezet maga fogja a biztonságot nyújtani, akkor majd nem fog földet kívánni.”⁵⁹ Az MSZDP-ben annak idején e felfogásnak kevés híve akadt.

Az első világháború alatt a szövetkezetek kérdésével nemigen foglalkoztak a szociáldemokrata sajtóban. A polgári demokratikus forradalom, majd a Tanácsköztársaság idején a mezőgazdaság kérdései középpontba kerültek. A szociáldemokraták már a Tanácsköztársaság előtt is jó néhány szövetkezeti tervvel előálltak, sőt, egyes területeken a földosztást megelőzve hozzáálltak a mezőgazdasági szövetkezetek szervezéséhez. A termelőszövetkezeti tervek nagy része önkéntes társulásokat kívánt, amelyek államosított földön jöttek volna létre, és az elosztás is a végzett munka szerint történt volna. Ezek a tervezetek tehát már egy szocialista mezőgazdaság megteremtése felé teendő első lépéseknek tekinthetők, még akkor is, ha egyesek a földosztást is megelőzve akarták azokat megvalósítani. A Tanácsköztársaság idején a szövetkezetek ügyében az ismert irányzat jutott érvényre, ami a parasztság politikai megnyerése szempontjából inkább visszalépést jelentett a polgári demokratikus programhoz képest, mint előrehaladást. Bizonyára ez is hozzájárult ahhoz, hogy a szövetkezetekről 1919-et követően jó ideig kevés szó esett. Meg nem is volt a húszas években nagyon fontos kérdés, hiszen lényegesebbek is eldöntésre vártak még. Amikor azután a legfontosabb ügyben, az agrárprogram tartalmában döntöttek, akkor megkezdődött a falusi agitáció fellendülése. Ennek középpontjában természetesen a földosztásos földreform követelései állottak. A földhöz juttatás ígéretét azután nem akarták a szövetkezeti jövő hangoztatásával gyengíteni. A felszabadulás utáni évek politikai gyakorlatából is jól tudhatjuk, hogy a reakció kedvenc fegyvere volt a kolhozrendszer „rémségeinek” hangoztatása. Ezt a hamis fegyvert természetesen még hevesebben forgatták a Horthy-korszakban. Talán ezzel is összefüggésbe hozható, hogy az agrárprogram ugyan tartalmaz utalást a mezőgazdasági szövetkezetekre (erről még lesz szó), de ezzel ki is merült a szövetkezeti kérdés programbeli tárgyalása.

A negyvenes évek elejének fellendülése kapcsán olvashatunk ismét néhány cikket a párt-sajtóban a szövetkezetekről. „Agrárproblémák Magyarországon” címmel a Népszava sorozatot indított. Ebben több írás is foglalkozott a szövetkezetekkel. A cikkek aláírás nélkül jelentek meg, tehát a szerkesztőség álláspontját fejezik ki. Nagyon valószínű, hogy a szerző az ekkoriban közgazdasági kérdésekben legtöbbet

⁵⁸ Ágoston, Az agrárprogram. 171.

⁵⁹ Uo.

publikáló, baloldali álláspontot hirdető és a marxista politikai gazdaságtanban jártas Földes Mihály volt. A cikkekben egyebek mellett a szocialista földreform azon célkitűzéséről is szó van, amely a földosztás révén szaporítani akarja a kisbirtokot, de a szövetkezetek elterjesztésével a nagyüzem térhódítását kívánja elérni. A termelési szövetkezeteket a nagyüzemi gazdaság formájaként ábrázolják, ahol a termelés közös terv alapján, közös tulajdonban levő gépekkel és igásállatokkal folyik majd. Az állami tulajdonban, de a parasztok birtokába adott földeken bizonyos tevékenységeket egyénileg folytatnának, s az e célból bérbbe adott földterületek nagyságát évente a teljesítménytől függően határoznák meg.⁶⁰

A sorozat másik cikke arról elmélkedik, hogy a háború utáni békés és szabad fejlődés első kérdése az „aránytalan feudális birtokmegosztás megváltoztatása”. Az állami támogatással fellendülő mezőgazdaság pedig az ipari munkásságnak is előnyös lesz. Ezt a szempontot az ilyen kérdések tárgyalásánál az MSZDP-ben mindig erősen hangsúlyozni szokták. Ez bizonyára azon idők maradványa, amikor még a parasztság jólétéről a munkáspártban uralkodó felfogás szerint csak az agrárius érdekek szószólói beszélhettek. Így ír a szóban forgó cikk szerzője: „A fölemelkedő parasztság növekvő ipari fogyasztása és az új korszerű mezőgazdasági termelés érdekében szövetkezeti keretekbe tömörülő parasztgazdaságok korszerű felszerelése és mechanizálása hatalmas *belső piacot, belső fogyasztóerőt* fog alkotni”, ami óriási ipari fejlődéshez fog vezetni.⁶¹

Továbbra is létezett azonban az MSZDP-ben az a felfogás, amely a kisüzemet nem egyszerűen politikai szükségességből, hanem fölényének szilárd hitében támogatta. A változatlanul Takács József által reprezentált álláspont ezért a szövetkezeteket nem a nagyüzemre való áttérés eszközének tekintette. A szövetkezet itt csak olyan forma, amely az egyébként fölényben levő kisüzemnek megszerzi a nagyüzem néhány előnyét.⁶² A szövetkezetekkel kapcsolatos állásfoglalások tehát a szocializmusba való átmenetet zömmel a politikai hatalom megszerzése iránt közömbösen, pusztán fokozatos gazdasági változások révén tartották elképzelhetőnek.

A szocializmushoz vezető átmenet kérdéseit tárgyaló nézetek kiterjedtebb köre az átalakulás feltételül a *politikai hatalom megszerzését* jelölte meg. Hogyan juthat hatalomra a munkásosztály a szociáldemokrácia elképzelései szerint? A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1903-as programja a szocializmus megteremtésének feltételei között a politikai hatalom meghódítását is megjelöli. Ennek eszközei a program szerint az agitáció, a propaganda, a gazdasági és a politikai téren folytatott osztályharc. Noha számol az uralkodó osztályok ellenállásának lehetőségével, a program a proletárdiktatúra szükségességéről nem tesz említést.⁶³

A szociáldemokrácia általában a választások útján való hatalomra jutás lehetőségével számolt. Az olyan nézetek, amelyek más lehetőséget is számításba vettek,

⁶⁰ Lásd például: Magyar földreform problémák. Népszava, 1942. február 22.

⁶¹ A földkérdés Magyarország gazdasági és társadalmi fejlődésében. Népszava, 1942. március 1.

⁶² Takács József: Szociáldemokrácia és agrárkérdés. Népszava, 1944. január 9., január 16., január 23.

⁶³ A forradalmi átalakulás békés jellegében sokan bíztak ebben az időben. Ennek eléggé naiv megjelenése az a gondolat, amely szerint a koncentráció előrehaladásával egyre több munkás egyre kevesebb tőkessel áll majd szemben, akiket „lefegyverezni nem fog sok erőszakba kerülni”. (A szociál-

meglehetősen ritkák voltak. A hatalom demokratikus, vagyis nem fegyveres úton való megszerzése elvileg valóban nem zárható ki, sőt, ennek valószínűsége a pártprogram születése óta nőtt. De az ellenkezőjét sem lehetett kihagyni a számításból. A demokratikus út kizárólagosságának hívei a hatalom megszerzése után is csak a demokratikus eszközök alkalmazását tartották elfogadhatónak, és kizárták mindenféle erőszakot. A hatalom megtartása azonban — szerintünk — a hatalomtól megfosztott osztályok ellenállása esetén erőszakos eszközök nélkül lehetetlen.

Az 1903-as pártprogram a hatalom megragadása után a legfontosabb feladatot abban jelöli meg, hogy a magántulajdon helyébe a köztulajdonat kell állítani. Meg kell szervezni a szocialista termelési rendet. A hatalom megszerzése után a tőkés termelés minden formáját meg kell szüntetni. A szocializmus építésének megkezdésével, vagyis az átmeneti időszakokkal kapcsolatban a későbbiekben lényegében ez maradt az MSZDP hivatalos álláspontja. Ennek hangoztatása azonban — különböző okokból — legtöbbször elmaradt, és csak Hendrik de Man később tárgyalásra kerülő fellépését követően került ismét napirendre.

A munkásmozgalom és ezen belül a szociáldemokrácia köreiben Hitler hatalomra jutását követően kiterjedt vita kezdődött az okokról és a következményekről. A viták bizonyos mértékig érintették a szocializmusba való átmenet kérdéseit is. A középpontban természetesen a fasizmus elemzése állt, aminek tárgyalása túlhaladja témánk kereteit.⁶⁴ A magyar pártban is széles körű eszmecsere alakult ki, amelynek során a párt befolyásos vezetői a *fasizmus elleni szellemi offenzíva* szükségességét hangoztatták. Az offenzíva a vezetőség jobboldali részének tartózkodása ellenére megindult. Ennek egyik elemeként vetődött fel az MSZDP-ben egy *szocialista munkaterv* szükségessége. A szocialista munkaterv kidolgozását eredetileg a belga szocialista, Hendrik de Man javasolta. „A szocializmus megvalósítása” című írását a Szocialista Tudás Könyvtára magyarul is közreadta. De Man szerint a fasizmus térhódításának oka az, hogy a reformista szocialista mozgalom a forradalmi végcél teljes elhanyagolásával elvesztette vonzerejét a tömegek előtt. Ezért helyre kell állítani az új, szocialista társadalom megteremtésére irányuló harc központi szerepét a szocialista mozgalomban. E változás megalapozására a célokat hosszabb — de nem beláthatatlanul hosszú — távon szocialista munkatervben, rövidebb időszakra pedig akcióprogramban fogalmazta meg. Az előbbi a hatalom birtokában, az utóbbi már ezt megelőzően konkrét cselekvési programot jelent. A szocialista munkaterv a szocializmusba való átmenet kérdéseit érzékelhető közelségbe javasolta hozni a napi pártpolitika kérdéseire. A terv lényegében kormányprogram a hatalomra kerülő szocialista pártok számára, amely a bankok, a nagyipar kulcsiparágak és a közlekedés államosítását, ahol van, a nagybirtok felosztását, továbbá a tömegek életszínvonalának felemelését tűzi ki célul. A terv több szempontból pozitív jelentőségű. Egyrészt több, valóban hasznosítható követelést tartalmaz, másrészt nagy erőt mozgósított, hogy e fontos kérdésekről gondolkodjanak, vitatkozzanak.

demokrácia evangéliuma. Népszava Kiadó, 1907, 24.) Hasonló nézet tükröződik például „A munkás” című ellenzéki szociáldemokrata lapban (Monopólium és szocializmus. A munkás, 1893. március 4.) A lapot a hivatalos pártvezetést bíráló szociáldemokraták jelentették meg.

⁶⁴ Erről bővebben lásd: Pintér István: A Szociáldemokrata Párt története 1933—1944. Kossuth Könyvkiadó, 1980.

Az MSZDP-ben is kibontakozott a vita a szocialista munkatervről. A vezetőség már 1934-ben létrehozott egy bizottságot a terv kidolgozására, és teret adott a pártsajtóban is a vélemények kifejtésének. De Man javaslatát nemcsak az említett brosúrában, hanem a Népszava hasábjain is közreadták. A Népszava és a Szocializmus a következő években számos idevágó írást közölt hazai szerzőktől is. E publikációk és a pártvezetők más megnyilatkozásai⁶⁵ sok fontos kérdést vetettek fel. Ezek azonban témánk határain kívül esnek. A magyar pártban folytatott vita résztvevői ugyanis, miközben zömmel egyetértettek a szocialista végcél fokozottabb hangoztatásának szükségességével, egy ezzel foglalkozó szocialista munkaterv kidolgozását hazai viszonyaink között nem tartották aktuálisnak. Így a szocializmusba való átmenet kérdéskörében a vita nem hozott újat. A középpontban inkább a de Man-terv akcióprogramjához csatlakozó kérdések álltak. A vita során az ország demokratikus átalakításának fontos követeléseit fogalmazták meg. A vita hullámszó menete során a politikai helyzet és a párton belüli erőviszonyok változásának eredményeképpen az akcióprogram ügye hol a sülylesztőbe, hol ismét napirendre került. Ez utóbbit jelezte az akcióprogram-tervezet elkészülte 1939-ben, noha annak nyilvánosságra hozatala, illetve várt vitája elmaradt.

Újabb megélnkülés kezdődött 1941-ben, amikor Mónus Illés szerkesztésében megjelent a „Milyen legyen a tervgazdaság” című szocialista munkatervjavaslat, amelyet követően a téma fontosabb kérdéseiről cikksorozatokat közöltek a Népszavában. A fontosabb sorozatok: „Új világ a régi helyén” — 1941-ben; „Agrárproblémák Magyarországon” — 1943—44-ben. Ezekben a baloldali szociáldemokraták is szót kaptak, sőt, kommunista szerzővel is találkozhatunk. Az érintett kérdések köre igen nagy volt, itt most csak a szocializmusba való átmenettel foglalkozó írásokat tárgyaljuk.

Általános az a felfogás, hogy a *háború után új rend* lép a régi helyébe. Az új rend szocialista társadalmat jelent (hogy ezen mit kell érteni, arra külön kitérünk). Az erre vonatkozó írások közül az 1940-es esztendőből csak a tragikus sorsú *Rónai Zoltánéra* hivatkozunk, amely a szerzőnek Belgium német megszállását követő öngyilkossága előtt néhány nappal jelent meg. Ebben a tartós béke egyetlen eljövendő zálogát a szocialista rendre való áttérésben, a szocialista nemzeti tervgazdaságok nemzetközi tervgazdaságokká való összekapcsolásában látta.⁶⁶ A változás feltételeiről azonban nem fejtette ki nézeteit.

Annál inkább megtette ezt *Földes Mihály* és *Tolnai György* 1941-ben. Földes, rámutatva a termelés társadalmi méretű megszervezésének szükségességére, a termelési viszonyok megváltoztatásának elkerülhetetlenségére, leszögezi: „Ez pedig csakis a politikai hatalom birtokában lehetséges.”⁶⁷

⁶⁵ Lásd pl.: Kertész Miklós: Gondolatok az új szociáldemokrata munkatervhez. Szocializmus, 1934. 4. sz.; Mónus Illés referátuma az MSZDP XXX. pártgyűlésén. Népszava, 1935. szeptember 17.; Vándor (Rónai) Zoltán: Munkaterv, fasizmus, demokrácia. Szocializmus, 1936. 2. sz.; (v. z.) [Rónai Zoltán]: A szocialista munkaterv problémái. Szocializmus, 1936. 7. sz.; Mónus Illés: A szocializmus világképe. A XXXI. pártgyűlés referátuma. Népszava, 1937. április 4.

⁶⁶ (vz) [Rónai Zoltán]: Rend és szabadság a szocializmusban. Népszava, 1940. május 5.

⁶⁷ Földes Mihály: A világgazdaság megszervezése. Népszava, 1941. szeptember 14.

Hasonló álláspontot tükröz a másik említett szerző cikke is. Tolnai cikkében a háborús gazdaságról a békés termelésre való áttérést elemezve azt hangoztatja, hogy ennek megvalósítása egyben megteremti a szocializmusba való átmenet feltételeit, és megoldja az átmeneti időszak egyes feladatait is. Ennek során Tolnai nemcsak az ún. átmenetgazdaságot, hanem a szocializmusba való átmenethez szükséges gazdasági lépéseket is viszonylag részletesen tárgyalja. Véleménye szerint mindenekelőtt államosítani kell a kulcsiparágakat (nyersanyagtermelés, félkésztermék-gyártás, közfogyasztásicikk-termelés). Tolnai azt hangoztatja, hogy az állami ellenőrzés nem lenne elegendő, feltétlenül államosításra van szükség. Ez ugyanis lehetővé teszi majd, hogy ezekben az iparágakban a termelés nem a profitérdeket, hanem közvetlenül a tömegek érdekeit szolgálja. Egyben módot nyújt arra, hogy az állam a társadalmassított szektor érdekében beavatkozhasson az átmenet idején még magánkézben levő vállalatok tevékenységébe.

Mindezek alapján az átmenet gazdasága már tervezgazdaság, amelynek a szervezetéről is van Tolnainak elképzelése. Az egész ország gazdaságára kiterjedő tervet a központi tervezőhivatal állítja majd össze. Ezt az ágazati tervezőhivatalok alkalmazzák a kisebb termelőegységekre. A tervek végrehajtásáról az üzemi termelőbizottságok gondoskodnak. A termelőbizottságokat az üzemi alkotmány alapján az üzem munkásaiból és mérnökeiből választják meg. Az átmeneti időszak végső célja az új társadalom teljes felépítése, közvetlen célja pedig a tömegek jólétének fokozása. Az átmeneti időszak tervének főbb szempontjait a következőkben jelölte meg: az ipar fejlesztését kell mindenekelőtt biztosítani abból a célból, hogy megteremtsék a bázist a mezőgazdaság megfelelő ellátásához iparcikkkel (gépek, építőanyagok, vegyi cikkek) és elektromos energiával. A mezőgazdaság elé viszont azt a fő feladatot kell állítani, hogy lássa el az ipart elegendő nyersanyaggal. Az ipari fejlesztés fontos feladata még a foglalkoztatás megoldása is. Végül leszögezi: „Magyarország számára, ahol az ipar fejlődése elég magas fokot ért el, s ahol elsősorban is a két szektor kialakítása és az ipar átállítása a feladat, egy rövid, *hároméves átmeneti tervezgazdasági terv* elegendőnek mutatkozik.”⁶⁸

Az alapgondolat tehát röviden: a háború után balra tolódó politikai hatalom a békés termelésre való átállást csak tervszerű gazdálkodással valósíthatja meg, amelynek keretében gondoskodni kell a tömegek szükségleteinek jobb kielégítéséről, a gazdaság megfelelő szerkezeti átalakításáról; még mindezt megelőzően a termelési viszonyoknak (a megjelölt területeken történő radikális, máshol fokozatos) átalakításáról. A háború alatt a magyar szociáldemokrata baloldainak tehát már határozott elképzelése volt a szocializmusba való átmenetről.

⁶⁸ Tolnai György: Az ipari termelés új rendje. Népszava, 1941. szeptember 7.

A KÖTETBEN SZEREPLŐ FONTOSABB SZEMÉLYEK

- Ágoston Péter (1874—1925), jogtudós, történész, szociáldemokrata politikus. Számos tanulmányt publikált a Szocializmus és a Huszadik Század című folyóiratban. A Tanácsköztársaság idején külügyi népbiztoshelyettes, a Peidl-kormányban külügyminiszter. A népbiztosperben halálra ítélték, de a Szovjetunió kiszabadította. A Szovjetunióból Angliába, majd Franciaországba költözött. Eszmei kapcsolatban volt a bécsi Világosság-csoporttal.
- Dr. Bárd Imre (1884—1958), szociáldemokrata, majd kommunista ügyvéd. A század elején kapcsolódott be az MSZDP munkájába. A Tanácsköztársaság idején a Külügyi Népbiztosság munkatársa. A Horthy-korszakban a szocialista jogászmozgalom egyik vezetője, kommunistákat véd a bíróság előtt. A felszabadulás után az MKP tagja.
- Bolgár Elek (1883—1955), jogász, történész. Az első világháború előtt tagja az MSZDP-nek. Publikált a Szocializmus és a Huszadik Század című folyóiratban. 1907—1911 között amerikai—magyar szocialista újságot szerkesztett. A Tanácsköztársaság idején követ, majd külügyi népbiztoshelyettes. Az emigrációban részt vett az osztrák és a német munkásmozgalomban, 1937-től a Szovjetunióban élt. A felszabadulás után diplomáciai pályán működött, majd tanított.
- Böhm Vilmos (1880—1949), szociáldemokrata politikus. Kezdetben a szakszervezeti mozgalomban működött, 1913—1919 között az MSZDP vezetőségének tagja. A polgári és a proletárforradalom idején miniszter, illetve népbiztos. Az emigrációban a bécsi Világosság-csoport egyik vezetője. A felszabadulás után hazatért, a szociáldemokrata párt vezetőségének tagja lett. Fellépett a már korábban is bírált peyerista jobboldal ellen. A kommunistákkal való együttműködés híve volt, de nem helyezte a munkáspártok egyesítését. Ennek megtörténte után lemondott stockholmi követi megbízásáról, és nem tért vissza Magyarországra.
- Bresztovszky Ernő (1882—1922), szociáldemokrata író, újságíró. 1904—1917 között a Népszava munkatársa. A Tanácsköztársaság bukása után bírálta az MSZDP vezetőségének megalkuvó politikáját.
- Buchinger Manó (1875—1953). Szociáldemokrata politikusként kezdetben a szakszervezeti mozgalomban, majd a pártban töltött be vezető tisztségeket. 1905—1919 között a párt titkára. Ellenezte a proletárdiktatúrát. 1919—1929-ig Bécsben élt. Hazatérése után a pártvezetőség tagja, országgyűlési képviselő. A Szocialista Munkásinternacionálé V. B.-ben ő képviselte az MSZDP-t. A német megszállás után deportálták. A felszabadulás után támogatta a két munkáspárt egyesülését. 1953-ban országgyűlési képviselővé választották.
- Csizmadia Sándor (1871—1929), szociáldemokrata politikus, az agrárproletariátus egyik első szociáldemokrata szervezője. A század első évtizedében tagja a pártvezetőségnek. Nagy szerepet játszott az agrárprogram körüli vitákban. A Károlyi-kormányban államtitkár, a Tanácsköztársaság kikiáltásakor földművelésügyi népbiztos, de már áprilisban leváltották. 1920-ban szakított a szociáldemokráciával.
- Dániel Arnold (1878—1968). Közgazdászként különösen az agrárkérdéssel foglalkozott sokat. A szociáldemokrata mozgalomba a század elején kapcsolódott be. A David-féle agrárrelmélet híveként eltávolodott az MSZDP-től. 1919. februárban emigrált. A húszas években ismét felvette a kapcsolatot a párttal, részt vett az 1930-ban elfogadott agrárprogram kidolgozásában.
- Diner-Dénes József (1857—1937), mérnök, szociáldemokrata felfogású újságíró, politikus. Nem volt tagja az MSZDP-nek. Támogatta a Tanácsköztársaságot. 1919 után külföldön élt, a francia szocialista sajtó munkatársa volt. 1933-ban Marx-életrajzot publikált.

- Dr. Faragó László (1896—1967), szociáldemokrata ügyvéd, újságíró. 1920-tól aktív szerepet játszott a szakszervezeti mozgalomban. A Tanácsköztársaság idején a Vörös Hadsereg tisztjeként harcolt. A felszabadulás után különböző vezető funkciókat töltött be.
- Földes Mihály (1905—), szociáldemokrata, majd a felszabadulás után kommunista író, újságíró. 1924-től tagja az MSZDP-nek. 1939—1944 között a Népszava szerkesztője.
- Garami Ernő (1876—1935). 1898-tól tagja az MSZDP vezetőségének. 1905—1918 között a Népszava szerkesztője. Részt vett a Szocializmus című folyóirat létrehozásában és szerkesztésében. A Károlyi-kormányban miniszter. A Tanácsköztársaság kikiáltásakor emigrált. 1929-ig, majd 1931—1934 között Ausztriában élt. Elítélte a Bethlen—Peyer-paktumot.
- Garbai Sándor (1879—1947), szociáldemokrata politikus, szakszervezeti vezető. A század első két évtizedében a pártvezetőség tagja. A Tanácsköztársaság alatt a Forradalmi Kormányzótanács elnöke, a Peidl-kormányban pedig miniszter. 1919 őszén emigrált. Az emigrációban a centrista irányzat egyik vezetője.
- Gál Benő (1879—1945), 1919 előtt szakszervezeti tisztviselő, lapszerkesztő, a Népszavánál és a Szocializmusnál rovatvezető. A Tanácsköztársaság idején a Budapesti Forradalmi Munkás- és Katonatanács tagja. A Horthy-korszakban a Szakszervezeti Tanács titkára. A mauthauseni koncentrációs táborban halt meg.
- Horovitz Jenő (1877—1949). A múlt század végén lett az MSZDP tagja, különböző vezető tisztségeket töltött be a pártban és a szakszervezeti mozgalomban. A Tanácsköztársaság alatt hadügyi népbiztoshelyettes, a Peidl-kormányban hadügyi államtitkár. 1920-tól emigrációban élt. A felszabadulás után nem tért haza.
- Illés Artúr (1878—1960) szociáldemokrata, majd 1918-tól a KMP tagja. A Tanácsköztársaság idején közéleti népbiztos. Az emigrációban részt vett a kommunista mozgalomban. A felszabadulás után nem tért haza.
- Kabók Lajos (1884—1945), szociáldemokrata párt- és szakszervezeti vezető. 1919—1944 között az MSZDP vezetőségének tagja. 1938—1944 között a Vasas-szakszervezet főtitkára. A nyilasok meggyilkolták.
- Kertész Miklós (1893—1972), 1920-tól a Magántisztviselők Szövetségének főtitkára, 1929—1939 között a pártvezetőség tagja. Ellenezte a munkáspártok egyesülését, 1948-ban kizárták az SZDP-ből.
- Kunfi Zsigmond (1879—1929), szociáldemokrata politikus. 1907-től a Szocializmus szerkesztője. A Károlyi-kormányban miniszter, a Tanácsköztársaság idején oktatásügyi népbiztos. 1919 júniusában lemondott tisztségeiről. A Tanácsköztársaság megdöntése után bécsi emigrációban élt. Itt a Világosság-csoport vezetője, részt vett az ASZP tevékenységében. Elítélte a Bethlen—Peyer-paktumot.
- Ladányi Rezső (1889—1944), szociáldemokrata agrárpolitikus. Egyik vezetője volt a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségének. Publikált a Szocializmusban és a Népszavában. A harmincas években a szociáldemokrata kisiparosok és kiskereskedők szervezetének elnöke. Németországi koncentrációs táborban halt meg.
- Mezőfi Vilmos (1870—1947), szociáldemokrata, majd kispolgári demokrata újságíró, politikus. 1893-ban lett tagja az MSZDP-nek. Fellépett a pártvezetőség ellen az agrármozgalmak szociáldemokrata támogatása érdekében, ezért 1900-ban kizárták a pártból. Megalakította a Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Pártot, amely hamarosan polgári nacionalista nézeteket hirdetett, és még az első világháború kitörése előtt megszűnt. 1901—1939 között, kisebb megszakításokkal a Szabad Szó című hetilapot szerkesztette.
- Migray József (1882—1938). 1897-től tagja az MSZDP-nek. A húszas években a Népszava munkatársa, publikált a Szocializmusban is. 1928-ban személyi ellentétbe került Peyerrel, kizárták a pártból. Sikertelen kísérletet tett egy centrista szocialista párt létrehozására. A jobboldali pártok felé fordult.
- Mónus Illés (1886—1944). A két világháború közötti időszak vezető szociáldemokrata ideológusa. 1922-től az MSZDP parlamenti frakciójának titkára, majd a pártvezetőség tagja. 1944-ben a nyilasok elhurcolták és megölték.
- Peyer Károly (1881—1956). A század első két évtizedében különböző szakszervezeti tisztségeket töltött be. A Peidl- és a Huszár-kormányban miniszter. 1921-ben megkötötte a Bethlen—Peyer-paktumot. 1922—1944 között országgyűlési képviselő, 1927—1944 között a Szakszervezeti Tanács vezető titkára. A felszabadulás után nem értett egyet a pártvezetőség politikájával, 1947-ben kilépett a pártból, majd külföldre távozott.

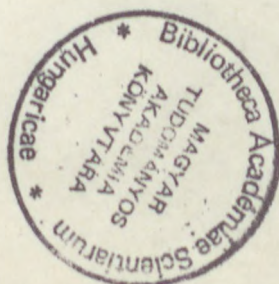
- Pogány József (1886—1938), szociáldemokrata, majd kommunista tanár, újságíró. Az MSZDP tagjaként írásait főleg a Népszavában és a Szocializmusban jelentette meg. A polgári demokratikus forradalomban vezető szerepet játszott, a Tanácsköztársaság idején különböző népbiztosságokat vezetett. Az emigrációban számos ország kommunista mozgalmanak szervezésében vett részt. 1930-tól a Szovjetunióban élt, törvénytörések áldozata lett.
- Propper Sándor (1877—1956). A múlt század végén kapcsolódott be a munkásmozgalomba. A Tanácsköztársaság idején a szakszervezeti ellenzék egyik vezetője. 1919—1939 között pártvezetőségi tag, országgyűlési képviselő, a Népszava helyettes főszerkesztője. A Bethlen—Peyer-paktum egyik aláírója. A felszabadulás után különböző tisztségeket viselt, tagja volt az MDP-nek.
- Rónai Zoltán (1880—1940), szociáldemokrata ügyvéd, szociológus, politikus. A századfordulótól publikált a szociáldemokrata sajtóban. Az első világháború idején fellépett a sovinizmus ellen. A polgári forradalomban államtitkár, a Tanácsköztársaság alatt népbiztos. A Peidl-kormányban felkínált államtitkárságot visszautasította. Bécsbe emigrált, a Világosság-csoport egyik vezetője volt. A hazai szociáldemokrata sajtóban továbbra is megjelentek cikkei, Vándor Zoltán néven. A náci belgiumi bevonulásakor a Szocialista Munkásinternacionálé Brüsszeli titkárságán dolgozó Rónai Zoltán öngyilkos lett.
- Somogyi Béla (1868—1920), szociáldemokrata tanár, újságíró. 1893-tól írt a Népszavában. 1906-ban a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesületének megalapítója és elnöke. A Károlyi-kormányban államtitkár, a Tanácsköztársaságban a Budapesti Forradalmi Munkás- és Katonatanács tagja. A fehérterror idején a Népszava szerkesztőjeként fellépett a gyilkosságok ellen. A különítményesek Bacsó Bélával együtt megölték.
- Szabados Sándor (1874—1938), szociáldemokrata, majd kommunista újságíró. A múlt század kilencvenes éveitől kezdve publikált a szociáldemokrata sajtóban. Magyarra fordította A Kommunista Párt kiáltványát. Az MSZDP baloldalához tartozott. A Tanácsköztársaságban népbiztos. A népbiztosperben életfogytiglani fegyházra ítélték, a Szovjetunió kiszabadította. A Szovjetunióban élt 1938-ig, amikor törvénytörések áldozata lett.
- Szakasits Árpád (1888—1965), szociáldemokrata, majd kommunista politikus. A század első éveitől vett részt a szakszervezeti és pártmunkában, újságírói tevékenységet is folytatott. A Tanácsköztársaság idején osztályvezető a belügyi népbiztóságon. 1925—1948 között a pártvezetőség tagja. A felszabadulás után törvénytelen fogvatartása után is számos vezető poszton dolgozott.
- Szedes Ferenc (1881—1952), 1896-tól szakszervezeti tag, 1910-től az MSZDP funkcionáriusa, a Népszava munkatársa. 1923-ban lett tagja a pártvezetőségnek. A párt jobbszámához tartozott. 1950-ben koholt vádak alapján letartóztatták, a börtönben halt meg.
- Szerdahelyi Sándor (1884—1961), szociáldemokrata újságíró, a munkás-ismeretterjesztés jelentős alakja. 1920—1948 között a Népszava rovatvezetője, 1948-ban tagja lett az MDP-nek.
- Takács József (1881—1961), szociáldemokrata agrárpolitikus. A Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségének egyik alapítója és vezetője, később titkára. A Tanácsköztársaság idején a szakszervezeti ellenzékhez tartozott, a Peidl-kormányban földművelésügyi miniszter volt. A Horthy-korszakban szakszervezeti vezető, részt vett az 1930-as agrárprogram kidolgozásában. Sokat publikált agrárpolitikai kérdésekről; szociáldemokrata lapokat szerkesztett. A felszabadulás után is meghatározó szerepe volt az SZDP agrárpolitikájának alakításában. 1950-ig tagja az MDP-nek. 1950—1955 között törvénytelenül börtönben tartották.
- Vajda Imre (1900—1969), szociáldemokrata, majd kommunista közgazdász. Részt vett a bécsi Világosság-csoport tevékenységében. A felszabadulás után magas állami és pártfunkciókat viselt, később egyetemi tanár lett. 1951—1956 között koholt vádak alapján börtönben volt.
- Varga Jenő (1879—1964), szociáldemokrata, majd kommunista közgazdász. 1907-től a Népszava közgazdasági rovatának vezetője, rendszeresen írt a Szocializmusba is. Tudományos tevékenysége már ekkor kiemelkedő jelentőségű. A Tanácsköztársaság idején népbiztos. A proletárdiktatúra megdöntése után Ausztriába, majd Szovjet-Oroszországba emigrált. 1927—1947 között a moszkvai Világgazdasági és Világpolitikai Intézet vezetője. Jelentős tevékenységet fejtett ki a Kominternben is. 1946-ban szakértőként közreműködött a magyarországi stabilizáció előkészítésében.
- Várnai Dániel (1881—1962), szociáldemokrata újságíró. 1907-től a Népszava munkatársa. A húszas években a Szocializmus egyik szerkesztője. A felszabadulás után újságíróként és műfordítóként dolgozott.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Előre, Wien, 1929—1932
Az Ember, Wien, 1919—1926
Huszedik Század, 1900—1919
Jövő, Bécs, 1921—1923
A Magyarországi Szociáldemokrata Párt pártgyűlési jegyzőkönyvei, 1890—1939
Marx, Engels, Lenin egyes művei
A munkás, 1893—1894
Népszava, 1890—1944
Az Országgyűlés képviselőházának naplói, 1922—1939
Szakszervezeti Értesítő, 1920—1939
Szocializmus, 1906—1939
Társadalmi Szemle, 1931—1933
Világosság, Wien, 1920—1933
- *
- Afanaszjev, V. Sz. (red.): Krityka burzsoaznih i reformisztsszkih ekonomicseszkih tyeorii v trudah V. I. Lenina. Miszt, Moszkva, 1966
Ágoston Péter: A mi útjaink. A Nagyváradai Társadalomtudományi Társaság kiadása, 1916
Ágoston Péter: A munka rabsága. Deutsch és Tsa, Budapest, 1909
Bernstein, E.: Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. Stuttgart, 1906
Alpári Gyula: Válogatott írásai. Kossuth Könyvkiadó, 1960
Bakó Ágnes (szerk.): A szocialista forradalomért. A magyar forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő harcossai. Kossuth Könyvkiadó, 1975
Bauer, O.: Zwischen zwei Weltkriegen? Bratislava, 1936
Bikkal Dénes: A szociális gazdasági rend. Új gazdasági program. Budapest, 1934
Bolgár Elek: Válogatott tanulmányok. Akadémiai Kiadó, 1958
Böhm Vilmos: Magyar szociálpolitika. A Népszava könyvkereskedés kiadása, Budapest, 1918
Böhm Vilmos: Az orosz forradalom ötéves terve. Világosság füzetek, Wien, 5. sz.
Buchinger Manó: Küzdelem a szocializmusért. Népszava Könyvkiadó, Budapest, é. n.
Buchinger Manó—dr. Révész Mihály: Félévszázad. A Szociáldemokrata Párt kiadványa, Budapest, 1941
Csizmadia Ernő: Két út — két világ. Kossuth Könyvkiadó, 1962
Csonka Rózsa: Agrárproblémák, parasztmozgalmak és a Kommunista Internacionálé agrárpolitikája (1919—1929). Akadémiai Kiadó, 1974
David, E.: Szocializmus és mezőgazdaság. Grill Károly Könyvkiadó, Budapest, 1909
Dániel Arnold: Föld és társadalom. Athenaeum, Budapest, 1911
Dániel Arnold: Földértékadó vagy földosztás. Grill Károly Könyvkiadó, Budapest, 1918
Dániel Arnold: A kultúra első forrása a földművelés. Deutsch és Tsa, Budapest, 1907

- Dániel Arnold: A mezőgazdasági válság és a magyar nép sorsa. Föld és Szabadság Könyvtár, Budapest, 1931
- Dániel Arnold: Többtermelés. Politzer, Budapest, 1913
- Dvorkin, I. N.: Kritika ekonomiceszkih tyeorij pravih szocialisztov. Szocokgiz, Moszkva, 1959
- Az ellenforradalom tíz esztendeje, 1919—1929. Világosság kiadás, Wien, é. n.
- Erényi Tibor: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenységének főbb jellemzői a századfordulót követő évtizedben. Kossuth Könyvkiadó, 1972
- Garbai Sándor: Új utakon a hatalomért. Munkásakadémia kiadása, Bratislava, 1935
- Gyimesi Sándor: A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak. Akadémiai Kiadó, 1965
- Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Gondolat Könyvkiadó, 1975
- Hilferding, R.: A fináncőke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1959
- Hilferding, R.: A szociáldemokrácia feladatai a közgazdaságtanban. In: Sozialdemokratischer Parteitag 1927 in Kiel. Protokoll, Berlin, 1927
- Hort Dezső: Új szocializmust! Kosmos kiadás, Budapest, 1935
- Horváth Zoltán: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896—1914). Gondolat Könyvkiadó, 1974
- Jászai Samu: A magyar szakszervezetek története. A Magyarországi Szakszervezeti Tanács kiadása, Budapest, 1925
- Kabos Ernő (szerk.): Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéből. Táncsics Könyvkiadó, 1969
- gróf Károlyi Imre: A kapitalista világrend válsága. Pantheon, Budapest, 1931
- Kautsky, K.: Imperialismus. Neue Zeit, 1914. szeptember 11.
- Kautsky, K.: Nationalstaat, imperialistischer Staat und Staatenbund. Nürnberg, 1915
- Kautsky, K.: A proletárság diktatúrája. Népszava kiadás, 1919
- Kautsky, K.: Zwei Schriften zum Umlernen. Neue Zeit, 1915. április 30.
- Kende János—Sipos Péter: Munkásmozgalom és munkásművelődés Magyarországon a kapitalizmus viszonyai között. Párttörténeti Közlemények, 1980, 1. sz.
- Kertész Miklós: A nemzetköziség útja. Népszava kiadás, Budapest, 1925
- Kiss Endre—Nyíri János Kristóf (szerk.): A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn. Kossuth Könyvkiadó, 1977
- Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849—1945. Összeállította: Kovács Máté. Gondolat Könyvkiadó, 1970
- Kövér György: Iparosodás agrárországban. Gondolat Könyvkiadó, 1982
- Kunfi Zsigmond: Az angol világbirodalom. Népszava kiadás, Budapest, 1915
- Kunfi Zsigmond: Marx és a marxizmus. Népszava kiadás, Budapest, 1945
- Kunfi Zsigmond: Népoktatásunk bűnei. Deutsch és Tsa, Budapest, 1908
- Lackó Miklós: A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban. Kossuth Könyvkiadó, 1968
- Litván György—Szücs László (vál.): A szociológia első magyar műhelye 1—2. Gondolat Könyvkiadó, 1973
- A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. 2. köt. Szikra, 1954; 3. köt. Szikra, 1955; 4/a köt. Kossuth Könyvkiadó, 1966; 5. köt. Szikra, 1956
- Magyarország története. 7. köt. 1890—1918. Akadémiai Kiadó, 1978; 8. köt. 1918—1919, 1919—1945. Akadémiai Kiadó, 1976
- Márkus László: A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez. (A kezdetektől 1918-ig.) Akadémiai Kiadó, 1963
- Mezőfi Vilmos: A szociáldemokrácia evangéliuma. Népszava kiadás, Budapest, 1894
- Mezőgazdaságunk üzemi eredményei az 1932—1936. években. Az OMGE üzemstatistikai Bizottságának VII. kiadványa, Budapest, 1938
- Molnár László: A „szociáldemokrácia” fogalmának tudományos értelmezése. Az MSZMP Hajdú-Bihar megyei bizottsága agitációs és propaganda osztályának kiadványa, Debrecen, 1960
- Mónus Illés: Három előadás a szocializmus problémáiról. Kiadta a Szociáldemokrata Párt, 1943
- Mónus Illés: A szocializmus világképe. Szociáldemokrata füzetek 18. é. n.

- [Mónus Illés:] Válasz gróf Károlyi Imrének A kapitalista világrrend válsága című könyvére. Gutenberg kiadás, Budapest, 1931
- Navratil Ákos: Hogyan szűnik meg a gazdasági válság? Cobden kiadás, 1934
- Nemes Dezső: A magyar munkásmozgalom történetéhez. Kossuth Könyvkiadó, 1974
- Orosz István: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. Akadémiai Kiadó, 1965
- Péteri György: A Magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979
- Pintér István: A Szociáldemokrata Párt története 1933—1944. Kossuth Könyvkiadó, 1980
- Propper Sándor: Új ipari forradalom. Népszava kiadás, Budapest, 1933
- Remete László: Barrikádok Budapest utcáin 1912. Kossuth Könyvkiadó, 1972
- Révai József: A szociáldemokrácia két irányzata. Szikra, 1948
- Ripp Géza: Imperializmus és reformizmus. Kossuth Könyvkiadó, 1982
- Rubin László: A szocializmus átalakulása. Századunk kiadás, Budapest, 1932
- Rudas Béla: Imperializmus. A szerző kiadása, Budapest, 1933
- Rudas Béla: Túl a fordizmuson. Munkáskultúra kiadás, Budapest, 1928
- Sándor Pál: A magyar filozófia története 1900—1945. Magvető Könyvkiadó, 1973
- Dr. Scherer Péter Pál: Így látom én. Budapest, 1938
- Dr. Scherer Péter Pál: A járható út. Budapest, 1939
- Schlett István: A szociáldemokrácia és a magyar társadalom (1914-ig). Gondolat Könyvkiadó, 1981
- Surányi Lajos: Az új szocialista munkaterv. A szerző kiadása, Budapest, 1934
- [Szabó Ervin:] Bevezető a társadalomtudomány tanulmányozásába. Szocialista diákok könyvtára. Budapest, 1903
- Széll József: Új élet a romok helyén. Hajdú Dénes kiadása, Budapest, 1934
- Szemere Vera: Az agrárkérdés 1918—1919-ben. Kossuth Könyvkiadó, 1963
- Takács József: A földmunkásmozgalom története. MFO SZ kiadás, Budapest, 1926
- Tanúságtevők. 1—2. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1974 és 1976
- Tőke és munka. Népszava kiadás, Budapest, 1893
- Ünnepi dolgozatok Navratil Ákos tiszteletére. Gergely R. kiadása, Budapest, 1935
- Vándor Pál: A közgazdaságtan története. Népszava kiadás, Budapest, 1927
- Varga Jenő: Bulgária. Háborús nagyhatalmak. Népszava kiadás, Budapest, 1915
- Varga Jenő: A drágaság. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest, 1912
- Varga Jenő: Az imperializmus gazdasági bírálata. Politzer, Budapest, 1916
- Varga Jenő: Az ipartelepülés és Magyarország iparosodásának problémája. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest, 1912
- Varga Jenő: A magyar kartellek. Népszava kiadás, Budapest, 1912
- Varga Jenő: Olaszország. Háborús nagyhatalmak. Népszava kiadás, Budapest, 1915
- Varga Jenő: A pénz uralma a békében, bukása a háborúban. Népszava kiadás, Budapest, 1918
- Varga Jenő: A proletárdiktatúra gazdaságpolitikája. Válogatott írások 1912—1922. Szerk. Böröczfy Ferenc. Kossuth Könyvkiadó, 1976
- Varga Lajos: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt ellenzéke és tevékenysége 1906—1911. Akadémiai Kiadó, 1973
- S. Vincze Edit: Az útkeresés évtizedei. Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1868—1898. Gondolat Könyvkiadó, 1977
- Weltner Jakob: A németbirodalom. Háborús nagyhatalmak. Népszava kiadás, Budapest, 1915

Manapság sokszor és sokan hivatkoznak a hazai szociáldemokrata hagyományokra. E nagy múltú mozgalom eszméinek megismeréséhez kíván segítséget nyújtani ez a kötet, bemutatva a magyar szociáldemokrácia közgazdasági nézeteit a kezdetektől a második világháború végéig terjedő időszakban. Szól mindazokhoz, akik némi közgazdasági ismeret birtokában a magyar szociáldemokrácia nézetrendszerébe a napisajtó szintjénél mélyebbre kívánnak hatolni. Számít ugyanakkor a kapcsolódó tudományterületek művelőinek érdeklődésére is, számukra a könyv — hosszú történelmi időszakot átfogva, a témakört jól áttekinthetően rendszerezve, gazdag forrással feldolgozva és kellően dokumentálva — hiánypótló segédeszköz lehet a kutatómunkában.

A magyar szociáldemokraták közgazdasági nézeteit témakörök szerinti csoportosításban s egyben az időbeli változásokat is nyomon követve tárgyaló kötetet mind a politizáló ember, mind a tudományos kutató haszonnal forgathatja.

50193

SOKT-SZIGETI MARGIT MAGDOLCA SZAGYARÓK RÁKÓZSÁGIGI NÉZÁGI